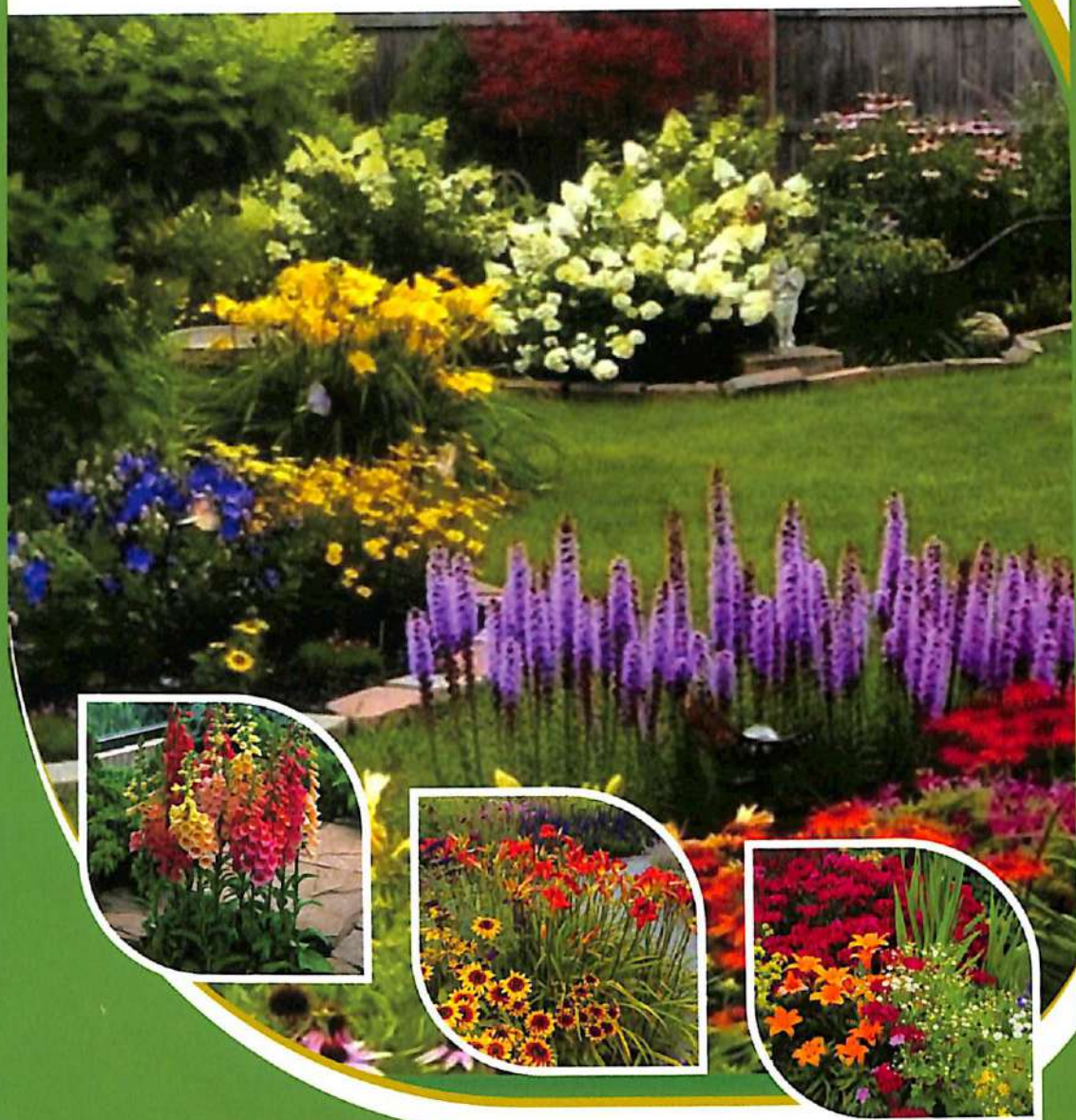

ЛУТФУЛЛО ЁЗИЕВ
ШОҲИСТА САМАТОВА

МАНЗАРАЛИ ЎСИМЛИКЛАР

ЛУТФУЛЛО ЁЗИЕВ
ШОҲИСТА САМАТОВА

МАНЗАРАЛИ ЎСИМЛИКЛАР

TUBO NASHR
Тошкент – 2024

УЎК 635.92(075)

КБК 47.2я7

Ё 23

Ёзиев Л

Манзарали ўсимликлар. [Матн] Дарслик / Л. Ёзиев, Ш. Саматова – Тошкент: “Tubo Nashr” нашриёти, 2024. 334 б.

Дарслик республиканинг турли ҳудудларида интродукцион синовдан ўтказилган ва амалиётда қўлланилаётган юксак манзарали дарахтлар, буталар ва гулларнинг тарқалиши, ботаник тавсифи, маҳаллий шароитдаги биологик ва экологик хусусиятлари, кўпайтириш ва парваришlash усуллари бўйича энг сўнгги маълумотлар асосида ёзилган. Шунингдек, унга манзарали боғдорчиликда кенг тарқалмаган, аммо қимматли хўжалик аҳамиятига эга бўлган, юксак манзарали, ноёб ва экзотик турлар ҳам киритилган. Унда 81 та дарахт, бута ва лианалар ҳамда 47 та гулларнинг рангли суратлари келтирилган.

Университетларнинг 60510100 – “биология” ва 60710400 – “экология ва атроф мухитни муҳофаза қилиш” таълим йўналишлари талабалари учун “Манзарали ўсимликлар” фанидан дарслик сифатида фойдаланиш учун мўлжалланган. Ундан ботаниклар, дендрологлар, ландшафт дизайни ва ўрмон хўжалиги соҳасида ишлайдиганлар фойдаланишлари мумкин.

Масъул муҳаррир:

В.П. Печеницын – биология фанлари доктори, профессор

Такризчилар:

Т.Э. Остонакулов – кишлоқ хўжалик фанлари доктори, профессор

Б.Х. Бойсунов – биология фанлари номзоди, доцент

Қарши давлат университети Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган. (2023 йил 17 март, № 41.1-1 сонли нашр рухсатномаси)

ISBN 978-9910-9928-5-8

© “Tubo Nashr” нашриёти, 2024 й.

КИРИШ

Манзарали боғдорчилик санъати тирик ўсимлик материаллари билан ишлайдиган, табиий элементлардан фойдаланадиган, архитектура билан эстетиканинг бир бутунлиги жамланган билимлар йнғиндиси бўлиб, унинг асосида инсон ўзи яшаши учун қулай макон яратади.

Яшиллик шаҳарлар иқлимини юмшатади, ҳарорат ва намликни тартибга солади, шовқин ва шамолни пасайтиради, атмосферани чанг ва заҳарли чиқиндилардан, ҳавони микроблардан тозалайди, ионлар, смола ва хушбўй хидлар билан бойитади, фитонцидлар чиқариб, ундаги зарарли микроорганизмларни ўлдиради, қуёш радиацияси таъсирини камайтиради, тупроқнинг ҳаддан ташқари қизишини олдини олади.

Ўзбекистонда табиий ўрмонлар кам. Мавжуд ўрмонлар ҳам асосан арчазорлар, саксовулзорлар ва тўқайзорлардан иборат. Улар тоғ ва чўл ҳамда дарё ўзанларида жойлашган. Ўрмон билан қопланганлик даражаси жуда паст, атиги 5,3 фоизни ташкил қилади. Аҳоли истиқомат қиладиган ҳудудларда табиий ўрмонларнинг мавжуд эмаслиги уларни фақат кўкаламзорлаштириш орқали яшил маконга айлантириш мумкинлигини кўрсатади.

Президентимизнинг 2021 йил 30 декабрдаги “Республикада кўкаламзорлаштириш ишларини жадаллаштириш, дарахтлар муҳофазасини янада самарали ташкил этиш чоратадбирлари тўғрисида”ги ПФ-46-сонли Фармони билан бутун мамлакат миқёсида “Яшил макон” умуммиллий лойиҳаси татбиқ этилди. Ушбу лойиҳа доирасида йилига 200 млн туп дарахт ва бута ўсимликлар кўчатларини экиш ҳамда яшил майдонларни 8% дан 30% гача ошириш режалаштирилган.

Ўзбекистоннинг иқлим шароитида шаҳар ва аҳоли яшайдиган манзилларни кўкаламзорлаштириш ободонлаш-

DENOV TADBIRKORLIK
VA PEDAGOGIKA
INSTITUTI ARM
№ 32594

тиришнинг муҳим шартларидан биридир. Мустақиллик йилларида мамлакатимизда янги технологияларга асосланган кенг қўламли қурилиш ишлари олиб борилиши баробарида манзарали боғдорчилик маданияти ҳам шаклланимуда.

Аксарият ҳолларда эса яшил манзаралар яратиш жараёнида ҳамиша илмий асосланган тавсияларга риоя қилинмаётганлиги, дарахт ва буталарнинг чекланган ассортименти қўлланилаётганлиги, уларни парваришlash ва суғориш ишлари талаб даражасида эмаслигини кўриш мумкин. Оқибатда яшил дарахтзорлар ҳолатининг кониқарсизлиги, уларнинг санитар-гигиеник хусусиятлари ва кўркемли даражаси пасайиб бораётганлиги кузатилмуда.

Аҳоли яшайдиган манзиллар – шаҳарлар, шаҳарчалар ва қишлоқлар – кўкаламзорлаштиришнинг асосий объектидир. Унинг ҳолати эса аҳоли турмуш даражасини кўрсатувчи мезонлардан биридир. Демографик тадқиқотлар яхши ободонлаштирилган масканларда истиқомат қилувчиларда кўнимсизлик даражаси пастлигини кўрсатади. Бизда табиий ўрмонлар камлиги сабабли бу ерда яшил дарахтзорлардан иборат табиат, асосан, инсон қўли билан яратилган. Шунинг учун ҳам бу ерда аҳолининг яшаш манзиллари, йўллар, ирригация каналлари, сув омборлари ёқаларидаги яшил масканлар, шунингдек, тоғли жойлардаги мелиорация мақсадларида яратилган ўрмонзорлар сувни тежаш, ҳаво ва тупроқни ҳимоя қилишда катга аҳамият касб этади.

Ушбу китобни ёзишдан мақсад аҳолини ўсимликларни интродукция қилиш ва манзарали боғдорчилик тарихи, асосий тамойиллари, манзарали дарахт, бута ва гулларнинг замонавий ассортименти, уларнинг маҳаллий шароитдаги биологик ва экологик хусусиятлари билан таништириш ҳамда етиштириш ва парваришlash агротехникаси бўйича зарур билимлар бериш, уларга табиатни севиш ва уни асраб-авайлаш муҳимлигини кўрсатишдан иборат.

I боб. МАНЗАРАЛИ ЎСИМЛИКЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ ВА УЛАРНИ ИҚЛИМЛАШТИРИШ ТАРИХИ

1.1. МАНЗАРАЛИ ЎСИМЛИКЛАРНИНГ САНИТАР-ГИГИЕНИК АҲАМИЯТИ

Инсон организми учун энг қулай муҳит – бу ҳаво ҳароратининг $+20-22^{\circ}\text{C}$, намлигининг 40-60 фоизга тенг бўлиши, шунингдек, атмосфера ҳавосининг ионлар билан бойитилган бўлишидир. Урбанизация жараёнида атмосфера ҳавоси кескин ифлосланиб кетган. Автомашиналардан чиқадиган ифлос газлар, саноат корхоналари чиқиндилари ҳаводаги захарли чанглار миқдорини ошириб юборган. Кислородни энг кўп истеъмол қилувчилар ҳам айнан саноат корхоналари ва транспорт воситалари ҳисобланади. Бу воситалар ҳавонинг оптимал таркибини бузади, ундаги ҳароратнинг кескин ошишига сабаб бўлади.

Ҳавони табиий равишда тозалайдиган энг мақбул восита – бу яшил дарахтзорлардир. Фотосинтез жараёнида бир гектар яшил дарахтзор ажратган кислород 200 кишининг бемалол нафас олиши учун етарли бўлади. Шунинг билан бирга, ушбу жараёнда ўсимлик ҳар соатда 8 кг гача карбонат ангидрид газини ютади.

Бошқача қилиб айтганда, шаҳар ҳавосининг оптимал миқдорда сакланиб туриши учун ҳар бир одам бошига 50 м^2 яшил дарахтзор бўлиши лозим.

Ўзбекистон шаҳарларидаги иссиқлик сиғими жуда юқори бўлган (асфальт, темирбетон, ғишт, мрамар) қопламалар ёз даврида микроклим ҳосил бўлишида етакчи ўрин тутди. Бу жуда юқори бўлган қуёш радиацияси миқдори билан боғлиқ. Маълумки, ёз ойлари пешин пайтларида ҳаво ҳарорати $+35-40^{\circ}\text{C}$ бўлгани ҳолда, очик жойдаги тупроқ, қум, асфальт,

бетон, биоларнинг жанубга қараган ва унга ёндош томонларида ҳарорат $+70-80^{\circ}\text{C}$ гача кўтарилади.

Инсоляция натижасида кизиқ кетган юза қатлам қуёш ботганидан кейин ҳам иссиқлик тафтини атрофга таратиб туради. Бу эса атмосфера ҳавоси ҳароратининг ошишига ва одамлар нафас олишининг қийинлашишига олиб келади. Шу жиҳатдан шаҳарлардаги радиацион ҳароратни пасайтиришда яшил дарахтзорларнинг аҳамияти жуда катта.

Маълум бўлишича, якка ўсган дарахт соясида радиацион ҳарорат $+35^{\circ}\text{C}$ гача, дарахтзорларда эса $+40^{\circ}\text{C}$ гача пасаяди. Ҳаво ҳарорати эса ҳар иккала жойда бир-биридан анча кам фарқ қилади, яъни яшил дарахтзорлар тагида очик жойга қараганда, ҳаво ҳарорати атиги $+2-3,5^{\circ}\text{C}$ га паст, йирик массивларда эса бу фарқ $+16^{\circ}\text{C}$ гача етиши мумкин.

Дарахт барглари ўзига хос иссиқлик режимида эга. Улар ҳар қайси турда турлича миқдорда иссиқлик нурлари ва қуёш спектрларини ютади, қайтаради, ёки ўтказиб юборади. Дарахтларнинг иссиқликдан ҳимоя қилиш хусусияти шунга боғлиқ. Қалин ва горизонтал тармоқланган шох-шаббали, баланд бўйли, остки қисмидан шамол бемалол ўтадиган, асфальт ва бино деворини соя қилиб турувчи дарахт иссиқликдан яхши ҳимоялайди.

Ҳаво намлиги ҳам йилнинг куруқ фаслида, дарахтлар атрофида очик жойдагига нисбатан ҳаминша 4-7 фоизга юқори, сернам фаслларда эса анча паст, чунки иссиқлик туфайли баргларида транспирация кучаяди, ҳавода намлик кўп бўлганда барглари уни ўзлаштиради.

Яшил дарахтзорлар ўзлари орқали ўтадиган шамол тезлигини 3 мартага пасайтиради. Шамол кучайгани сари уларнинг пасайиш коэффициенти шунча юқори бўлади.

Эни 50 м ли дарахтлардан таркиб топган яшил қаторлар ўз бўйидан 5-10 марта кўп бўлган масофани шамолдан ҳимоя қилади. Боз устига шамол томонни ҳам тескари томонни ҳам

баробар ҳимоя қилади. Шамол кучли эсадиган районларда дарахтларнинг бу хусусиятидан фойдаланиш муҳим.

Қуёшли кунларда дарахтзорлар соясидаги ва очик майдондаги ҳароратларнинг ўзаро фарқи шу жойларда енгил шабадани пайдо қилади. Дарахтзорларнинг бу хусусиятини ҳаво алмаштириш воситаси сифатида бино ва иншоотларни ва турли майдончалар, хордиқ чиқариш ўриндиқларини режалаштиришда эътиборга олиш керак.

Ўзбекистонда аҳоли яшайдиган манзилларнинг аксариятида ёз ойлари ҳавода чанг миқдори жуда кўп бўлади. Бир тарафдан, бу тупроқ таркибида лёссимон ётқизикларнинг ўзига хос физикавий хусусиятлари билан боғлиқ бўлса, иккинчи тарафдан, саҳродан эсадиган гармселлар ўзи билан кўплаб жуда майин чанг заррачаларини олиб келиши билан боғлиқ. Саноат корхоналарининг кўпайиши, автомобиллар сонининг кескин ошиб бориши ҳам атмосфера ҳавоси таркибида заҳарли газлар ва чиқиндилар миқдорини меъёридан анча ошиб кетишига олиб келмоқда.

Манзарали боғдорчилик талаблари тўлиқ бажарилганда, унинг ёрдамида ҳавони чангдан имкон қадар яхши тозалаш мумкин, дарахтлар ажратадиган фитонцидлар эса касаллик туғдирувчи микрофлорани 40-45 фоизга пасайтиради. Бу жиҳатдан ғарб туяси, қарағайнинг барча турлари, арчалар, эман ва теракларнинг ўрни бекиёс.

Яшил дарахтзорларнинг ҳавони тозалаш бўйича самарадорлиги уларни муҳандислик коммуникацияларига мос ҳолда ўсимликларнинг биоэкологик хусусиятларини эътиборга олиб жойлаштирилиши билан боғлиқ. Санитар мақсадида яшил дарахтзорлар барпо этилаётганда ҳудуднинг шамол режими ва унинг характери, атмосферага ташланаётган чиқиндиларнинг миқдори, ер сатҳидан баландлиги, кимёвий ва физикавий таркибини эътиборга олиш керак. Ана шу омиллар нуқтаи-назаридан дарахтзорларнинг турлар таркиби қаторларнинг эни ва дарахтларнинг баландлиги ҳамда улар-

нинг конструкциясига асосан яратилади.

Дарахтнинг шох-шаббаси катта, унинг барглари осилиб турадиган, сертук, ажиндор, дағал ва нотекис бўлса (эманнинг турлари, қайрағочлар, тутлар, катальпа, катрангилар, қора ёнғоқ, оқ терак, чинор, жийда, кельрейтерия ва бошқалар), чангларни яхши тутиб қолади ва ютади. Уларда ҳатто зарарли кимёвий бирикмаларни, айниқса, карбонат ангидрид газини ютиш ва қайта ишлаш имконияти мавжуд.

Қор кам бўлган кишларда ва эрта баҳорда ҳам аҳоли яшайдиган манзилларда чангнинг миқдори юқори бўлади. Япроқлилар ўз баргини ташлаган бу пайтда ушбу вазифани нинабарглилар бажаради.

Атмосферани транспорт ва саноат чиқиндилари ҳамда чангдан тозалашда баланд бўйли ва тарвақайлаб ўсадиган шох-шаббали, катта барг массасига эга бўлган, сийрак конструкция асосида яратилган яшил массивлар ва қаторлаб экилган дарахтзорлар яхши тозалайди (эман турлари, шумтоллар, япон софораси, айлант, дағал қайрағоч).

Шовқиндан яхши ҳимояланиш учун зич жойлашган, шохлари горизонтал йўналишда бир-бирига чалкашиб ўсадиган дарахтлардан фойдаланилади, айниқса улар ҳимоя қилинадиган объектга нисбатан тўғри жойлаштирилса, самарадорлиги янада юқори бўлади.

Япроқли дарахтлар 25 фоиз шовқинни ютиб, қолган қисмини қайтаради, яъни дарахтлар товушнинг тарқалиш йўналишини ўзгартиради. Шу сабабли бульварлар серкатнов йўлнинг асосий ўқи бўйлаб жойлаштирилганда, улар кўча ёқалаб қурилган уйларни ҳимоя қилмайди, аксинча, уйлардаги шовқинни кучайтиради. Шунинг учун ҳимоя мақсадида кўча бўйлаб йирик дарахтларни қатор қилиб экиш лозим. Шовқинни пасайтириш учун экилган дарахтзорларнинг эни 10 м дан кам бўлмаслиги ва бир нечта зич жойлашган қаторлардан иборат бўлиши керак.

Яшил дарахтзорлар ўзининг санитар-гигиеник вазифаси-

ни тўлиқ бажариши учун етарли катталиқдаги массивлар ташкил қилиниши ҳамда ўсимликнинг атроф-муҳитга бўлган табиий талабларидан келиб чиқиб яратилиши зарур.

Дарахтларни жойлаштиришда уларнинг экологик ва биологик хусусиятлари: ёруғлик, тупроқ ва намликка талаби, макон ва замонда дарахтларнинг бир-бирига ўзаро таъсири эътиборга олиниши керак. Ўсимликларнинг ўзаро бир-бири билан, улар билан қурилиш элементлари ва дастгоҳлар орасидаги масофа танланганда, дарахтларнинг ўсиш суръати эътиборга олинади.

Дарахтлар ўзаро жуда зич бўлмаслиги керак, акс ҳолда, улар бир-бирини қисиб қўяди. Муҳими, бундай шароитда уларнинг асосий вазифаси – қислород ажратиш чиқариш хусусияти сусаяди. Ёруғлик етарли бўлгандагина ўсимликда фотосинтез жараёни жадал кечади, зарарли газларни яхши ютади ва кўп қислород ажратиш чиқаради.

Қурилиш меъёри ва қоидаларига кўра дарахтлар бино деворидан камида 5 м, буталар 3 м узоқликда экилиши керак. Дарахтлар орасидаги масофа 5-6 м дан, буталарники 1,5 м дан кам бўлмаслиги лозим.

1.2. ЎСИМЛИКЛАР ИНТРОДУКЦИЯСИ ВА МАНЗАРАЛИ БОҒДОРЧИЛИК МАДАНИЯТИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ

Инсонлар томонидан ибтидоий жамоа тузимидан бошлаб ўсимликлар дунёсини ўзлаштириш даврини қуйидаги этапларга ажратиш мумкин.

1. Биринчи этап. Бундан 30000-12500 йиллар илгариги давр. Уни кадимги дунё даври, ёки “неолетик инкилоб” даври ҳам деб атайдилар. Бу даврда ўсимликлар интродукция стихияли тарзда амалга ошган бўлиб, инсонларни кўчманчиликдан турғун ҳаёт кечиришга ўтиш даврига тўғри келади. Одамлар ўзи яшайдиган манзилларга яқин жойларда

ўсадиган озиқ-овқат ва техник ўсимликларни экиб ўстиришни бошлаган.

2. Иккинчи этап. Бундан 12500-3500 йиллар илгариги давр. Бу давр ишлаб чиқариш кучларини ривожланиши бошланиши замирида, деҳқончилик ва чорвачилик пайдо бўлиши билан боғлиқ.

3. Учинчи этап. Бундан 3500-1500 йиллар илгариги давр. Бу давр инсониятнинг тез ривожланиши ва дунёдаги йирик цивилизациялар (Европа-Олдосиё, Шарқий Осиё, Марказий Евроосиё (Буюк чўл), Мексика-Марказий Америка, Анд) нинг пайдо бўлиш даври.

Турли даврларга оид қазилмаларда ўсимлик уруғлари ва меваларининг қолдиқлари топилган:

– 12500 йил илгари – Яқин Шарқ ва Африканинг шимолига яқин ҳудудларда яшайдиган халқларнинг деҳқончилик фаолияти бошланган бўлиб, асосан оддий экинлар – буғдой, арпа ва дуккаклар экиб ўстирилган.

– 12000 йил илгари – Жанубий Осиё (шимолий-ғарбий Таиланд)да дуккаклардан бурчок, нўхат, Арек палмаси, Осиё ловияси, бодринг, бутилкасимон қовоқ ўстирилган.

– 10000 йил илгари – Хитойда деҳқончилик бошланган бўлиб унинг асоси бошқачароқ – бир йиллик бошоқли экинлар, просо ва чумиза (*Setaria italica*) экиб ўстирилган.

– 7500 йил илгари – Мексика-Марказий Америкада деҳқончилик бошланган бўлиб, маис (жўхори), ловия, ҳақиқий қовоқлар экиб ўстирилган.

– 5500 йил илгари – Жанубий Арабистон, Шарқий Африка (Судан, Эфиопия, Яман, Тропик Африка (Нигерия ва Конго ҳавзалари) да деҳқончилик бошланган.

Манбаларда келтирилишича инсон экиб ўстирган энг қадимий экинлардан бири гуруч (*Oryza sativa*) бўлиб, у 9000 йил илгари Шарқий Осиёда маданийлаштирилган.

Ўрта Осиёга ажнабий ўсимликлар интродукцияси қачон бошланганлиги тўғрисида аниқ маълумотлар бўлмаса-да,

унинг бу ҳудудда қадимги Суғдиёна, Бактрия ва Хоразм давлатлари орқали Буюк Ипак Йўли ўтган даврда бошланганлиги аниқ. Демак, ўсимликларни бу ўлкага дастлаб интродукция қилиш даври тахминан 2500 йиллик тарихга эга.

Бу даврда кўпроқ мевали дарахтлар ва озиқ-овқат ўсимликлари келтирилган. Шафтоли, ўрик, тут дарахтлари ҳам Хитой ва Тянь-Шандан шу даврларда келтирилган. Айрим маълумотларга кўра чинор дарахти ҳам Хитойдан келтирилган, деб ҳисобланади. Ваҳоланки, бу дарахт бизда ҳам Европадаги сингари жуда қадимдан, антик ва ўрта, асрлар давридан буён ўстирилади.

Ўрта Осиё мамлакатларининг ҳозирги ҳудуди Ер шарининг энг қадимги деҳқончилик маданияти пайдо бўлган ҳудудларидан биридир. Аجدодларимиз қишлоқ хўжалиги экинларини етиштириш учун биринчи қадамларни эрамиздан олдин 15-10 минг йиллар илгари бошлаган. Дарё ўзаниларини ўзлаштириш, бу ерларда ғалла, дуккакли ва полиз экинларини ўстириш ва улардан турмушда фойдаланиш эса анча кейин, тахминан эрамиздан олдинги VII-V асрларда бошланган. Амударё, Сирдарё, Зарафшон, Мурғоб, Қашқадарё, Вахш ва Кофирниҳон дарёлари ўзаниларида ариқлар қазилиши ва дастлабки ирригация ишлари бажарилиши орқали деҳқончилик ҳудудларининг кенгайиши эрамиздан олдинги III-II асрларда бошланган.

Бу ҳудудда Суғдиёна, Бактрия, Марғиёна, Хоразм давлатларининг пайдо бўлиши суғорма деҳқончилик ишларининг гуркираб ривожланишига сабаб бўлган. Бу жараён эрамиздан олдинги ва эрамиздан кейинги II асрларда пайдо бўлган.

Асосий етиштирилган ўсимликлар – ғалла экинларидан буғдой, арпа, сули, ясмиқ, нўхат, шоли ва бошқалар; техник экинлардан заъфарон, бўёқбоп марена, кунжут, зиғир, соя, ғўза ва бошқалар; полиз экинларидан қовун, тарвуз ва қовоқлар; сабзавот экинларидан бодринг, пиёз, шолғом, турп,

сабзи, саримсоқ пиёз, лавлаги, баклажон, қалампир, укроп, карам, кўкат ва бошқалар; мевалардан беҳи, олча, ўрик, гилос, анор, шафтоли, олма, нок, анжир, қароли, pista, бодом кабилар.

Узумчилик кенг ривожланган. Гуллар ва хушбўй ўсимликлардан – атиргул, нарцисс, жасмин, лола, фиалка ва бошқалар бўлиб улардан парфюмерияда хушбўй моддалар олишда ва доривор сифатида фойдаланилган.

Манзарали боғдорчилик масалалари инсоннинг ўтроқ ҳаёт кечириш даври юзага келиши, қишлоқ ва шаҳарларнинг пайдо бўлиши билан бошланган. Табиий намлик ҳисобидан бемалол ўса олмайдиган, уларнинг ўсиши учун кўшимча суғориш лозим бўлган иссиқ ва қуруқ ўлкаларда яшиллик ҳаётий зарурат бўлган. Шунингдек, улардан мева, қурилиш материаллари, ўтин сифатида фойдаланилган. Бундан ташқари, дарахтларнинг соясида жон саклаш имконияти пайдо бўлган.

Шундай қилиб, Ўрта Осиёнинг табиий-иклим шароитида боғ ва дарахтзорлар яратиш иши сунъий суғориш маданияти сингари муҳим. Ўзбек халқининг арик ва йўл ёқаларида дарахт экиш одати жуда қадим замонларда пайдо бўлган.

Кейинги даврларда аجدодларимиз ёзувларини бугунги кунда билмаганлиги оқибатидан улар ёзиб қолдирган меросларидан фойдаланилмаган.

Тарихдан маълумки, маркази Бактрия (ҳозирги Сурхондарё вилояти) бўлган ва милоднинг 105-250 йилларида гуркираб яшнаган Кушон империяси ҳозирги Ўрта Осиё, Афғонистон, Покистон ва Ҳиндистоннинг шимолий ҳудудларига эгалик қилган. Ўрта асрдаги энг йирик давлатлардан бири бўлган Буюк Турк хоқонлигининг гуркираган даври – VI асрнинг охирларида Хитойнинг шимоли-шарқини (Манчжурия), Мўғулистон, Олтой, Шарқий ва Ғарбий Туркистон (Ўрта Осиё), Қозоғистон, Қрим ва шимолий Кавказга эгалик қилган. Буюк Соҳибқирон Амир Темур асос солган Тему-

рийлар салтанати (1370-1507 йиллар) Эрон, Кавказ, Месопотамия, Афғонистон, Ўрта Осиёнинг катта қисми, шунингдек, Покистон ва Сурияни ўз ихтиёрига бўйсундирган. Табиийки, бундай катта чегараларга эгалик қилган салтанатларда янги ўсимликларнинг мамлакат ичкарасидаги бошқа ҳудудларга бемалол тарқалиши учун ҳамиша кенг имконият бўлган.

Юртимизда ислом динига эътиқод бошлангач эса, Маккага борган ҳожилар ҳам айрим ўсимликлар уруғларини олиб келишган. Инсонлар эътиқод қиладиган ўсимликлар уруғлари аксарият ҳолларда дарвешлар томонидан олиб келинган. Хусусан, Шоҳи-Зинда мавзолеида ўсган япон софорасининг кекса дарахти ҳам худди шу йўсинда Самарқандга келтирилган.

Маккажўхори ҳам ҳожилар томонидан олиб келинган. Жўхорининг ватани Жанубий Америка ҳисобланади. Бизга эса Макка орқали кириб келганлиги сабабли у маккажўхори номини олган. Тожикистоннинг Арбоби қишлоғидаги кўп асрлик қарағай дарахтлари гуруҳи ҳам ҳожилар томонидан келтирилган уруғлардан етиштирилган, деб ҳисобланади.

Айрим ажнабий дарахтлар уруғини савдогарлар ҳам олиб келишган. Эман дарахти ҳам афтидан шу даврда келтирилган. Термиз шаҳрининг Ш.Рашидов кўчасидаги 170 ёшли кекса эман дарахти ўсиб турган ҳудуд, шу ерда яшовчиларнинг сўзларига қараганда, тижоратчи бойнинг ҳовлиси бўлган.

Ўзбекистонга ажнабий дарахтларни кўплаб интродукция қилиш юртимизга русларнинг келиши билан боғлиқ. 1875 йилда хориждан дастлабки ўсимлик уруғлари келтирилиб, Самарқанд ва Жиззахда ўрмон питомниклари ташкил қилинган, етиштирилган ўсимликлар эса ихота дарахтзорлари яратиш ва тоғ-ўрмон мелиорация ишларида фойдаланилган. Ўша даврларда яратилган дарахтзорлардан намуна

сифатида Тахтақорача довонига чиқишдаги қарағайзор ҳалигача сақланиб қолган.

1882 йилда Каспий денгизи орқали Самарқандга нинабаргли дарахтларнинг ноёб турлари (Виргиния можжевельниги, секвойдендрон, Ботқок сарвиси, Ливан кедри, гинкго ва бошқ.) уларнинг уруғлари ва кўчатлари келтирилган. Кўчатлар Туркманистон орқали от араваларда олиб келинган. Олиб келинган уруғлардан питомниклар ташкил қилинган. Кейинчалик яна ажнабий ўсимликлар уруғлари келтирилган.

Ўша даврда экилган дарахтларнинг айримлари Самарқанддаги "Университет" хиёбони ва унга ёндош истирохат боғида ҳозиргача барқ уриб ўсиб турибди. Кичик кўл атрофида айни пайтда ўсиб турган 140 ёшли 5 дона Ботқок сарвиси шу даврда экилган.

Ўрта Осиёга темир йўл қурилиши бошланиши билан унинг атрофида ихота дарахтзорлари экиш, вокзаллар яқинида истирохат боғлари яратиш даврида Россиянинг жанубидан кўплаб қурғокчиликка бардошли дарахтлар келтирилган. 1914 йилда Қарши ва Термиз шаҳарларига темир йўл тармоғининг ўтиши эвазига бу ҳудудга ҳам анча янги дарахт турлари келтирилган. Бу шаҳарларда темир йўл вокзаллари атрофида парклар ташкил этилган. Оқ акация, гледичия, маклюра, софора, савр ва пенсильвания шумтоли шу даврда келтирилган. Қарши шаҳридаги Темир йўл бека-тига яқин ҳудудларда ўша даврда экилган софора ва гледичия дарахтларининг айримлари ҳалигача сақланиб қолган.

1935 йилда Сурхондарё вилоятининг Денов шаҳрида Бутуниттифок қуруқ субтропиклар институтининг таянч пункти очилиши билан Жанубий Ўзбекистонга экзотик дарахтларни ялпи интродукция қилиш даври бошланган. Ушбу таянч пунктида субтропик иқлимга мансуб 1000 дан ортиқ ўсимлик турлари синовдан ўтказилган. Интродукция ишлари Тошкент ботаника боғи томонидан Бандихонда ден-

драрий яратиш даврида жадал амалга оширилган.

Ўтган асрнинг 90-йилларида Жанубий Ўзбекистондаги дендрарий, парклар, хиёбонлар, аҳоли яшайдиган манзиллар ва питомникларда 215 тур, 4 та шакл ва 5 та дурагай, жами 224 та ажнабий дарахтлар ўсаётганлиги аниқланган. Айни пайтда бу регионда 237 тур, 12 та шакл ва 26 та дурагай, жами 275 таксонга мансуб дарахт ва буталар ўстирилади.

1.3. АМИР ТЕМУР ДАВРИДА БОҒ-ПАРК САНЪАТИ ВА ЗИРОАТЧИЛИК РИВОЖЛАНИШИ

Темурийлар давлатининг чексиз сарҳадларни битта салтанатга бириктирилиши ўша замондаги ҳунармандчилик ва зироатчиликнинг ютуқларини бутун мамлакат бўйлаб кенг ёйишга имконият яратган.

Бу салтанат асосчиси Амир Темури ўз юртининг шаҳарлари – Самарқанд, Шаҳрисабз ва Хиротларнинг ташқи қиёфасини кўркем қилиш ва уларни ободонлаштиришга алоҳида эътибор қаратган. У шаҳарларнинг қиёфаси мамлакат кудратининг кўзгуси, деб ҳисоблаган.

Луи Гонзалес де Клавихонинг "Испания элчисининг Амир Темури саройидаги кундаликлари"да, Шарафиддин Али Яздий ва Ибн Арабшоҳ асарларида, Заҳириддин Муҳаммад Бобур кундаликлари ва бошқаларда Амир Темури давридаги ободонлаштириш ишлари яққол акс эттирилган. Уларда шунингдек, XIV-XV асрдаги бой-бадавлат инсонларнинг хусусий боғлари, мачит, хонақоҳлари атрофидаги боғлар ва жамоатчилик жойларидаги ободончилик ишлари тасвирланган.

Амир Темури салтанатнинг пойтахти қилиб танлаган Самарқанд шаҳрини ободонлигига алоҳида эътибор қаратган. Шаҳар ичкарасида маҳобатли саройлар қурилган, улар бугун дунё аҳлини ўзига жалб қилмоқда, шаҳар ташқари-сида эса ажойиб чорбоғлар яратган. Чорбоғларнинг умумий

майдони шаҳарнинг ўзини майдонидан бир неча баробар катта бўлган.

Амир Темур даврида яратилган боғлар 2 типда бўлган. Биринчиси чорбоғ дейилиб, у геометрик тўғри бурчакли бўлган, уларнинг томонлари тахминан бир километрни ташкил қилган. Боғларнинг ичидан тўртта жилғалар оқиб ўтган ва боғни тўртта қисмга ажратган. Унинг марказида қаср, тўртта бурчагида эса миноралар қурилган. Бокка кириш дарвозаси шаҳар томонга қаратиб қурилган.

Иккинчи тип боғлар аниқ геометрик контурга эга бўлмасдан, жойнинг рельефи ва тузилишига мос ҳолда ташкил қилинган. Унда табиий ландшафт, ўрмон ва дарахтзорлар сақланиб қолган. Бурчакларда унча катта бўлмаган қаср ва бир нечта чодирлар тикилган. Шунингдек, фавворалар ва сув ҳавзалари қурилган. Бу типдаги боғлар ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига бой бўлган.

Манбаларда Амир Темур томонидан 1378-1404 йилларда Самарқанд ва унинг атрофида 14 та боғлар яратилганлиги келтирилган. Ҳозирда асосий боғлардан Боғи-Баланд, Боғи-Беҳишт, Боғи-Давлатобод, Боғи-Дилкушо, Боғи-Жаҳоннамо, Боғи-Майдон, Боғи-Нав, Боғи-Чинор, Боғи-Шамол маълум. Булардан ташқари, Самарқанд атрофида яна бир нечта кичик ўлчамдаги бошқа боғлар ҳам бўлган. Булар: Боғи-Бўлда, Боғи-Зағон, Боғи-Нақши-Жаҳон, Боғи-Амирзода Шохрух, Боғи-Дилафруз, Боғи-Шерон, Гулбоғ, Боғча, Лолазор, Чумчукчилик, Бедана кўриқ, Ғозхона ва бошқалар. Бугунга келиб уларнинг биронтаси ҳам сақланиб қолмаган, фақат улар жойлашган ўринлари маълум ҳолос.

Темур чорбоғларининг марказида дам олиш учун саройлар қурилган. Боғнинг бутун ҳудуди бўйлаб кичик сухбатхоналар, пешайвонлар ва сўрилар қурилиб, улар қўлда тикилган турли кашталар ва қимматбаҳо тошлар билан безатилган. Чорбоғ, сув ҳавзалари, сарой ва расталар бир бутун композицион элемент сингари бир-бирини тўлдирган

ва бойитган. Темур боғлари ва паркларида фавворалар қурилган, ҳатто табиий қияликлардан фойдаланиб, каскад типдаги сувтушарлар қилинган. Боғи-Дилкушо ва Боғи-Навда айнан шундай бўлган.

Амир Темур томонидан барпо этилган асосий боғлар ҳа-кида қисқача маълумотлар келтирамиз.

Боғи-Баланд – Самарқанднинг шимоли-шарқий қисмида, мавзолей яқинида Чўпонота тепалигида жойлашган. Амир Темур уни набираси, Мироншоҳнинг кизи шарафига бунёд қилдирган. Уни қуришда Эрон ва Озарбайжондан усталар жалб қилинган. Боғнинг ўртасида қаср қурилган бўлиб у Табризнинг оқ мрамари билан безатилган. Боғда узумзорлар барпо қилинган, унда анжир ва олмалар экилган.

Боғи-Беҳишт (Жаннат боғи) Темурнинг хотини Туман оға (Хайринисо) шарафига қурилган. У 1378 йилда барпо қилинган ва Самарқанднинг ғарбида жойлашган. Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича, боғ девор билан ўралган бўлиб, унинг ўртасида тепалик барпо қилинган ва унда оқ мрамар билан безатилган қаср қурилган. Қасрга осма кўприк орқали бориш мумкин бўлган. Боғнинг бир четида турли ҳайвонлар сақланадиган жой ҳам бўлган.

Боғи-Давлатобод Самарқанддан ғарб томонда 13 км узоқликдаги масофада жойлашган. Боғ Соҳибқироннинг Ҳиндистонни забт қилиб қайтгани шарафига барпо этилган ва 1399 йил 22 апрелда унга совға қилинган. Урушдан ғалаба билан қайтган Амир Темур унда дам олиб хордик чиқаришга қарор қилган ва базмужамшид уюштирган. Кейинроқ айнан шу боғда айрим хорижий меҳмонлар ва элчиларни қабул қилган. Боғ девор билан ўралган, ўлчами 1350х900 м га тенг бўлган. Боғ бироз баланд жойда қурилган, унинг ҳудудидан кўплаб жилғалар оқиб ўтган. Унда тўртта сув ҳавзаси ва қаср қурилган. Бокка осма кўприк орқали кириш мумкин бўлган.

Боғи-Дилкушо (Дилтортар боғ) Самарканддан жанубий шарқий томонда 5 км масофада, Панжикент томонга кетиш йўлининг ўнг тарафида, Ҳиндувон кишлоғи яқинида жойлашган. Боғни Амир Темури 1397 йилда хотини Тукалхоним шарафига барпо қилдирган. Атрофи 900 м узунликдаги девор билан ўралган. Боққа тўртта дарвоза орқали кириш мумкин бўлган. Марказида қаср жойлашган. Қаср 3 қаватдан иборат бўлиб, ҳар битта қаватда фавворалар отилиб турган. Қаср деворлари миниатюралар билан безатилган, уларда Амир Темурнинг ҳарбий юришлари акс эттирилган. Айнан шу боғда Соҳибкирон Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихони қабул қилган. Бу боғнинг ўрнида бугун Дилкушо кишлоғи жойлашган.

Боғи-Жахоннамо (Дунё кўзгуси боғи) 1398 йилда Зарафшон тизмаси этагида барпо этилган бўлиб, Самарканддан 42 км масофада жойлашган. Боғда унча катта бўлмаган қалъа ва қаср барпо қилинган. Шарофиддин Али Яздий ўзининг “Зафарнома” асарида “бу боғ шунчалар улкан эдики, унда йўқолган от 6 ойдан кейин топилган”, деб ёзади.

Боғи-Майдон Самарканднинг шимоли-шарқида, Чўпонота тепалиғи этагида жойлашган. Тарихий манбаларда кўрсатилишича, боғда айвон қурилган бўлиб, унда қимматбаҳо тошлар билан безатилган тахт барпо қилинган. Кейинчалик, Мирзо Улуғбек ушбу боғни янада кўркам ва обод қилган. Бу жой ҳозирги кунда ҳам Боғи-Майдон деб аталади.

Боғи-Нав (Янги боғ) 1404 йилда Самарканднинг жануб томонида барпо қилинган. Боғ тўрт бурчакли бўлиб, атрофи девор билан ўралган. Унинг ҳар бир бурчагида бошқа боғларники сингари миноралар қурилган. Марказида қаср ва катта ҳовуз бўлган. Бу боғнинг ўрнида ҳозирги кунда Лолазор кишлоғи жойлашган.

Боғи-Чинор (Чинор боғи) 1397 йилда барпо қилиниб, Самарканднинг шарқий томонида, Кониғилнинг жануби-

шарқида жойлашган. Боғда жуда кўплаб чинор ўстирилган, шу сабабли унга шундай ном берилган. Боғнинг ўртасида урчук шаклидаги қаср қурилган. Ҳозирда бу боғнинг ўрнида Кўш Тамғалик тепалиғи мавжуд.

Боғи-Шамол 1404 йилда барпо қилинган, Самарканднинг ғарбий қисмида жойлашган. Боғнинг марказида тўрт бурчакли қаср барпо қилинган, унинг ҳар бир тарафи 1500 кадамни ташкил қилган. Қасрнинг деворлари мрамор билан қопланган, унинг пастки қисми эса қора рангдаги ёғоч ва фил суяғи билан безатилган. Бу боғ жойлашган ҳудуд ҳозирда ҳам Боғишамол деб аталади.

Амир Темури барпо этган бу боғларнинг маҳобати жуда хайратланидиган даражада бўлган. Масалан, Боғи-Дилкушо ва Боғи-Навларнинг майдони бир квадрат километрни ташкил қилган (манбаларда 1500×1500 газ дейилган). Бу 100 гектар майдон дегани. Чорбоғлар одатда шаҳардан ташқарида, бозорлар, расталар ва қосибларнинг шовқин-суронларидан узоқда, тинч ва осуда жойларда яратилган.

Де Клавихо ўз кундаликларида шундай ёзади: “Бутун шаҳар боғлар ва узумзорлар билан ўралган, айрим жойларда уларнинг узунлиғи бир ярим лига (1 лига – 4,82 км), бошқа жойларда икки лигага тенг. Шаҳар эса уларнинг ўртасида жойлашган”.

Академик В.В. Бартолднинг ёзишича: “Темури томонидан ажойиб боғ-роғлар ва мухташам бинолар қурилган. Умуман экин экиш мумкин бўлган бирор ер бекор ёт-маган”. Темури даврида Самарканд ва Шаҳрисабздаги қарийб ҳамма ҳовлилардан ариқ оқиб ўтган.

Ўрта Осиёда энг кенг тарқалган экинлардан бири гуруч (табиий ҳолда Жанубий Осиёда ўсади) бўлиб, Амир Темури замондошларидан бирининг қайд этишича, Самарканд томонларда “бениҳоя кўп” эди. Географик ҳолати ва йил фаслларига қараб, унинг турли навлари экилган: гандуми оби, гандуми сурхоки, йирик донли уштур дандон

ёки туя тиши. Тоғли жойларда буғдойнинг совуққа чидамли навлари етиштирилган.

Мовароуннахрнинг асосий дехқончилик худуди доимо Зарафшон водийси бўлиб қелган. Ундан кейин Қашкадарё водийси турган. Бу ерларда ҳосил бошқа вилоятларга қараганда тез пишган ва одатда шимолроқда жойлашган шаҳарларга етказиб берилган. Қаршида ҳам яхши ҳосил олиниши ҳақида хабарлар берилади: “(Бу ерда) буғдой ва қовунлар мўл-кўл” деб ёзади муаллифлардан бири. Термиз донли экинлар етиштириладиган асосий жойлардан бири бўлиб, Амударё орқали Хоразмга буғдой юборилган.

Темур ва темурийлар даврида Мовароуннахрда техник экинлардан пахта муҳим ўрин тутган. Тарихчилар қайд этишчи, у Самарқанд яқинидаги ерлар, Балх атрофи, Шахрисабз яқинидаги сугорма ерларда етиштирилган.

Мовароуннахр қишлоқлари ва кўпгина шаҳарларида пахтадан ип-газлама тайёрланиши, шунингдек, кўпчилик хунармандларнинг пахтадан муайян газлама тури тайёрлашга ихтисослашгани бу экинни ҳамма жойда етиштириш кенгайганидан гувоҳлик беради. Қишлоқликлар ўз эҳтиёжидан орттириб, бу матоларнинг бир қисмини кенг истеъмолчилар – шаҳарликлар ва сахро аҳолисига орасида сотиш мақсадида ҳам ишлаб чиқарган.

Темур Мовароуннахрда баъзи янги тур ўсимликларнинг тарқалишига кўмак берган. Афтидан, илк бор айнан Темур ҳукмронлиги чоғида зиғир экиш пайдо бўлди. Клавихонинг хабар беришича, Темур юриши натижасида Мовароуннахрда наشا ва зиғир экила бошланган.

Тут дарахти, асосан ипак қуртларини кўпайтириш ва боқиш учун экилган. Бу дарахтлар меваси, қишда қуритилган ҳолда ҳам истеъмол қилинган. Тут кўчати одатда суғориш каналлари, ариқлар бўйида экилган.

Боғ ва узумзорлар катта ерларни эгаллаган. Олма, нок, анор, шафтоли ва бошқа меваларнинг хилма-хил турлари

ҳақида кўплаб асарларнинг муаллифлари ёзади.

Асарларда муаллифлари қайд этган цитрус экинлари эътиборни тортади. Амир Темур буйруғи билан ташкил этилган боғда лимон ўстирилган, аниқ материалларнинг кўрсатишича, у бошқа замонларда ҳам етиштирилган. Масалан, деярли бир ярим асрдан сўнг Баҳриддин Кашмирийнинг маълумотида, Бухоронинг Жўйбор деган жойида лимон, хурмо ва шамшод дарахтлари ўсган.

Амир Темур даврида унинг ватани бўлган Кеш шаҳри – “Шахрисабз”, яъни “Яшил шаҳар” номи билан атала бошланган. Бу шаҳар ҳозирда ҳам шу ном билан аталади ва ўзининг яшиллиги билан машҳур. Ҳатто унинг бу сифатларига шеърлар битилган ва кўшиқлар ёзилган. Ялла ансамблининг “Шахрисабз, Шахрисабз, зелений город Шахрисабз”, сўзлари билан айтилган кўшиқ бунга битта мисол.

Амир Темур авлодлари яратган боғлар. Амир Темур 1405 йилда вафот этганидан сўнг манзарали боғдорчилик санъати унинг авлодлари томонидан давом эттирилди. Унинг набираси Мирзо Улуғбек Самарқанднинг шимоли-шарқида жойлашган Чўпон ота тепалиги этагида бобоси томонидан яратилган Боғи-майдонни қуришни якунига етказган. Бу ерда Улуғбек икки қаватли Чилустун қароргоҳини бунёд этган.

Улуғбек Боғи-майдоннинг атрофида Боғча ташкил қилишни ва унда Чиннихона расталар қуришни буюрган. Расталар XV асрда олтин нархига тенг хитой чинниларидан ясалган плиткалар билан безатилган.

XV асрнинг иккинчи ярмида Самарқандда энг бадавлат инсонлардан бўлган Дарвеш Муҳаммад Тархоннинг жуда машҳур чорбоғи бўлган. Унинг чорбоғи Боғу-майдондан биров пастроқда, кенг зинапоялар шаклида яратилган бўлиб, чор атрофда қайрағоч, арча ва оқ тераклар экилган. Бу жой ўзининг манзараси ва тоза ҳавоси билан машҳур бўлган.

Ҳиротда Темурзода Ҳусайн Бойкаро даврида яратилган ажойиб боғлар жуда машҳур бўлган. Боғи-Нақши-Жаҳонаро ва Боғи-Жаҳоннамо боғлари Султон Ҳусайн Бойкарога тегишли бўлган. Бу ердаги аллеяларда доимияшил дарахтлар – пихта ва сарвилар, тарвақайлаб ўсган чинор ва толлар, турли хил мевали дарахтлар, узум ишжомлари экилган ва турли-туман гулхоналар ташкил қилинган.

Ҳазрат Алишер Навоий томонидан Ҳирот аҳлига тухфа сифатида қурилган Боғи-Марғони, Боғи-Пули-Сангқашон (тош ташувчилар кўприги) ёнидаги боғ, Ҳирот чеккасидаги Боғча ва бошқалар бундан ҳам машҳур бўлган.

Темурзодалардан Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам чиройли боғлар яратишнинг шинавандаси бўлган. 1504 йилда Қобул вилоятининг ҳокими бўлгач, шаҳарнинг чеккасида Боғи-Бинафша, Боғи-Хилват, Истаргач яқинида Боғи-Подшоҳ, Пағманда Боғи-Калон сингари боғлар яратган.

Ҳиндистонни кўлга киритгач, ўзининг унча узок бўлмаган бошқаруви даврида кўплаб архитектура иншоотлари қурдирган ва улар атрофида Самарқанд ва Ҳирот андозасидаги боғлар ташкил қилган. Улар орасида 1508-1509 йилларда Адинапурда Боғи-Вафо, 1527-1529 йилларда Агра яқинида Боғи-Ҳашт-Беҳиш (Саломатлик боғи), Дхолпурда Боғи-Нилуфар ва Сикрида Боғи-Фатх (Ғолиблар боғи) ларни кўрсатиш мумкин.

“Бобурнома” асарида Бобурнинг ўзи ва унга яқин беклар томонидан Афғонистон ва Деҳлида яратилган жами 17 та боғлар тўғрисида маълумотлар келтирилади. Бобурнинг ўзи манзарали боғдорчиликда маҳоратли бўлган, у ўсимликларни яхши фарқлаган, қайси табиий-иклим шароитида қандай ландшафт яратиш сир-асрорларини ва бунинг учун қайси ўсимликлардан фойдаланиш мумкинлигини жуда яхши билган. Вафотидан сўнг унинг жасади Қобул яқинидаги ўзи яратган Бобур боғида қўйилган.

II боб. МАНЗАРАЛИ БОҒДОРЧИЛИКДА МЕЗОН ВА ТАЛАБЛАР

2.1. МАНЗАРАЛИ БОҒДОРЧИЛИКНИНГ АНДОЗАЛАРИ

Яшил дарахтзорлар шаҳар ва кишлокларнинг таркибий қисми бўлиб, уларнинг архитектурасини ҳам белгилайди. Яшил манзара қурилишлар атрофини ўраб туриши ва улар учун химоя қобиғи бўлиши билан бирга, уларнинг ўзи ҳам алоҳида архитектура ансамбли ҳисобланади. Табиийки, манзарали боғдорчилик фан сифатида (ландшафт архитектура-си) архитектуранинг бир бўлаги ва ўзининг тарихи, андозалари, ривожланиш тамойиллари ва қонун-қоидаларига эга.

Бугун замонавий манзарали боғдорчилик ўзида қадим замонлардаги хилма-хиллик (Қадимги Шарқ, Япон-Хитой, Ғарбий Европа), барча анъаналар, йўналишлар ва дидларни ўзида сингдирган. Яшил дарахтзорлар яратишни режалаштиришда иккита – *барқарор*, доимий ёки геометрик, эркин ёки табиий *ландшафт* андозаларга амал қилинади. Барқарор андоза бу французча, ландшафт эса инглизча андозадир.

Барқарор андоза асосида боғ ва парклар режаси ишланаётганда тўғри чизик бўйлаб аллеялар, яшил элементлар ўзаро мутаносиб, тўғри геометрик шаклда жойлаштирилади. Унда дарахт ва буталарни қирқиб шакл бериш (топиар санъати) кенг қўлланилади. Демак, режалаштиришда етакчи объект (бино, паркка кириш, рельеф ва ландшафтга урғу) билан уйғунлаштирилади, кенг ястанган партер ҳосил қилиниб, ундан йўллар чиқади (аллея), парк, хиёбон ёки боғнинг барча қисмлари ҳам уйғунликда жойлаштирилади.

Манзарали боғдорчиликда *ландшафт* усули режалаштирилганда, табиий гўзалликларни такрорлашга ҳаракат қилинади, ўсимликлар табиий гуруҳлар сингари эркин жойлаштирилади. Дарахт ва буталар кичик гуруҳлар шаклида, майса-

зорлар, сайхонликлар, очик сув юзалари билан алмашлаб тартибланади. Йўлаклар ва аллеялар эркин ҳолатда, ўрмондаги сўқмоқ йўл сингари эгри-бугри тарзда жойлаштирилади. Бу эса архитекторга кичкина жойда кўплаб табиий манзаралар, ҳар бир қайрилишда янги шакллар, режалар ёки уларни ифодалаш: солитер ўсимликлар ёки гуруҳлар, фавворалар, ҳайкалчалар ва бошқаларни мужассам этишга имкон беради. Бунда дарахт ва буталар одатда кесилмайди, улар табиий ва эркин ҳолда ўсади.

Замонавий ландшафт архитектурасида яшил дарахтзорларни режалаштиришда қуйидаги тарзда – оммавий ташриф жойларида доимий андоза, истироҳат ҳудудларда ландшафт андозаси қўлланилади. Ўзбекистондаги аҳоли яшайдиган манзилларда яратилган замонавий паркларнинг аксариятида ҳар иккала андоза ўзаро қоришиб кетган.

Дарахт ва буталар табиий равишда манзаралилик хусусиятларига эга. Бунинг учун энг асосий элементлар – дарахтнинг ўлчами, шох-шаббасининг шакли ва таркиби, барглари-нинг ҳошияси ва тузилиши, гул ва мевалари, тана тузилиши, пўстлогининг тузилиши ва ранги ҳисобга олинади. Бу хусусиятлар турли ўсимликларда турлича бўлиб, уни “Манзарали дендрология” фани ўрганади. Ободонлаштирувчи шахс эса дарахтларнинг манзарали сифатларини фарк-лаши, уларнинг таркибий элементларини тўғри шакллантириши, унга бадий безак бериши керак. Шунда дарахтзор биологик жиҳатдан турғун, умрбокий, макон ва замонда ўзининг қимматини йўқотмайди.

2.2. МАНЗАРАЛИ БОҒДОРЧИЛИКНИНГ КОМПОЗИЦИЯСИ ВА ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИ

Ободонлаштирувчилар алоҳида дарахт ва буталар билан эмас, уларнинг турли хил бирикмалари билан иш кўради. Бу бирикмаларни элементга айлантириш қонуниятлари ва тарти-

би, уни бадий безакка ўтказиш, биологик турғун ўсимлик жамоаси ҳосил қилиш – манзарали ўсимликлар *композицияси* деб аталади.

Манзарали боғдорчилик ишларида доимий равишда композицион вазифалар ечимини ахтариш, топиш ва уларни ҳал қилиш талаб этилади. Шу сабабли бу ишларда ижодий ёндашув муҳим. Яшил манзаралар яратишда қуйидаги композицион элементлар мавжуд. Булар – *солитерлар, дарахтлар гуруҳи, яшил деворлар, яшил тўсиқлар, бордюрлар, яшил фигуралар, чирмашиб ўсувчи ўсимликлар.*

Солитерлар – алоҳида, яккалаб экиладиган, ўзининг ўлчамлари, габитуси (шох-шаббасининг шакли), барглари ва гуллаши билан ажралиб турувчи камёб, экзотик дарахт ва буталар. Улар юксак манзарали бўлганлиги сабабли ўтқазилганда гўзал кўриниш касб этиши лозим. Солитер дарахтларни экишдан мақсад ўсимликнинг табиат мўъжизаси сифатида нақадар гўзал ва бенуксонлигини кўрсатиш, шу билан биргаликда, композицион нуқтаи назардан унинг архитектура элементи эканлигини таъкидлашдир.

Юртимизда чойхоналар ва бошқа кичик дам олиш масканларида солитер сифатида қадимдан анъанавий пирамидал тераклар, йирик чинорлар, садақайрағоч, тут, ёнғоқ ва мажнунтоллар экилган. Ҳозирги пайтда оддий эман, зангори қорақарағай, Қрим қарағайи, Ленкоран акацияси, лола дарахти, магнолия, колоннасимон туя, йиғлоқи тут кабилар кенг қўлланилади. Конуссимон, колоннасимон ёки шарсимон шох-шаббали нинабарглилар (арча, туя, сарви, савр, кипарисовик) ҳам бу жойда жуда манзарали кўриниш ҳосил қилади.

Дарахтлар гуруҳи – бир турга мансуб (тоза гуруҳ) ёки бир нечта турлардан иборат (аралаш гуруҳ), бошқа композициялардан алоҳида экиладиган, икки-учтадан тортиб бир неча ўнлаб дарахтлардан иборат бўлган тўпламга айтилади. Ҳозирги пайтда парклар, хиёбонлар, боғлар, мавзеладаги да-

рахтзорлар, сайлгоҳларнинг замонавий режасида дарахтлар гуруҳи етакчилик қилмоқда. Гуруҳда дарахтларнинг зичлиги уларнинг биологик хусусиятлари – ёруғсеварлиги, сояга бардошлиги, ўлчамлари, тупрок ва намликка муносабатига қараб, турлар таркиби эса архитектура нуқтаи назаридан танланади.

Гуруҳда дарахтлар орасидаги масофа 3 м дан 12 м гача бўлиши мумкин. Тошкент шаҳрини кўкаламзорлаштириш тажрибасида гуруҳлар йўлкалар билан чегараланган *тўл-участкалар* типи кенг тарқалган.

Ландшафт гуруҳларини яратишда дарахтларнинг ўлчамлари, шох-шаббасининг шаклига қараб дид билан жойлаштириш, шунингдек, уларнинг мавсумий ривожланиши – барг чиқариши ва тўкиши, гуллаш характери, кузги рангларини эътиборга олиниши билан боғлиқ ҳолда тасаввур қилинади. Хуллас, тартибсизлик, рангсизлик ва бир хилликдан қочиб, тўлиқ уйғунлик ҳосил қилиниши лозим. Кўримсиз бўлиб қолмаслиги учун йирик дарахтларни кичик дарахтларнинг, барглари гўк рангдагиларини оч рангдагиларининг, ёрқин рангларда гуллайдиганларини хира рангдагиларнинг орқасида жойлаштирилиши лозим.

Шох-шаббаси зич ва ёйилиб ўсадиган, барглари йирик бўлган дарахтларни бир-биридан узоқ масофада, барглари сийрак, шох-шаббаси сийракларини бир-бирига яқин жойлаштирилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Буталар дарахт гуруҳларининг атрофида айлана ёки ярим айлана шаклида жойлаштирилади. Улар дарахт таналарини беркитиб, гуруҳга зичлик ва виқор бағишлайди ва ўзларининг бўлиқ гуллари, турли шакллари ва ўлчамлари билан худудга файз киритади.

Манзарали боғдорчилик композициясида мустақил буталар гуруҳи ҳам яратилади. Уларни дарахтлар гуруҳи ўртасидаги узилишларда, бинолардаги қўшимча қурилишлар ёнларида, кўчаларнинг яшил қаторларида, сайлгоҳлар, парк ва

хиёбонлардаги йўлак ёқаларида жойлаштириш мумкин.

Ёрқин ва тўк, зич ва сийрак шох-шаббали, йирик ва майда буталар, уларнинг турли мавсумларда турлича гуллайдиган, куз ойларида турли хил тусга кирадиган, баргли, гулли новдалари, дарахтлардаги сингари, ўзаро аралаштирилиб (компоновка қилиниб) экилади. Улар бир-биридан ва ўлчамларидан келиб чиққан ҳолда 1 м дан 3 м гача бўлган масофада жойлаштирилади.

Ўзбекистон шароитида форзиция, багрянник, бодом, япон бехиси, магнолия, тобулғи, дейция, жасмин, дўлана, сиренлар, бодрезак, дрок, вейгела, зирк, лигустра, дёрен, маржондарахт, гортензия, флорибунда атиргуллари, настарин ва сурия гибискусининг турли шакллари, дурагай гибискус, буддлеялардан иборат узоқ муддат гуллайдиган буталар (февралдан ноябргача – очилиш тартибига қараб) гуруҳини яратиш мумкин.

Кўп сонли дарахт-буталар гуруҳи аралаштириб экилганда, йирик яшил массив ҳосил бўлади. Турғун ва узоқ яшайдиган яшил массивлар яратиш учун жойнинг табиий-тарихий шароитини яхшилаб ўрганиш, шунингдек, қўлланилаётган дарахтларнинг маҳаллий шароитга қанчалик мослашганлик даражасини билиш муҳим.

Ассортимент имкон қадар бой бўлиши ва уни топиш қийинчилиги туғдирмаслиги керак. Бунда маҳаллий шароитда етиштирилган ўсимликлардан фойдаланиш асосий шартлардан биридир.

Аралаш дарахтзорларнинг ташқи омилларга бардоши юқори бўлади, ўзининг ҳимоя вазифасини самаралироқ бажаради ва иқлимни ўзгартиришга яхши хизмат қилади. Бир вақтнинг ўзида уларнинг эстетик жиҳатдан ҳам жозибаси баланд бўлади. Асосий турлар дарахтзордаги туплар сонининг 50–60 фоизидан кам бўлмаслиги, ўзининг хусусиятлари билан энг муҳим талабларга жавоб берадиган бўлиши керак.

Ўзбекистон шароитида дарахтзорлар яратилаётган худуд шароитидан келиб чиққан ҳолда:

– *асосий турлар*: оддий эман, чинор, оддий шумтол, Япон софораси, Виргиния арчаси, Крим қарағайи, бигнония-симон катальпа, Канада бундуги, магнолия, лола дарахти, аргувон, чинорбаргли заранг, сохтачинорбарг заранг, сохта каштан;

– *қўшимча турлар* – терак, мажнунтол, кельрейтерия, дала заранги ва кумуш заранг, айлант, Ленкоран акацияси, дўлана кабилар бўлиши мумкин.

Массивларнинг ландшафт гўзаллиги нуктаи назаридан қуйи ярусда экиш учун чиройли гуллайдиган кўплаб буталар ассортиментини тавсия қилиш зарур. Массивларни яратишда турлар сонининг кўплиги ҳам бир хилликдан қочиш имконини беради.

Қаторли дарахтзорлар кўча, йўл, арик ва канал ёқалари, бульварлар, парк ва скверлардаги аллеялар, бир қаторли ва кўп қаторли ихота дарахтзорлари, шунингдек, саноат корхоналари, чорвачилик фермалари, механизация базалари, турар жойлар ўртасидаги очик жойларда яратилади.

Ўзбекистонда шундай типдаги дарахтзорлар, айникса, кенг тарқалган. Бунинг сабаби сунъий равишда суғориладиган гидрография тармоқлари, йўллар, кишлок хўжалигида суғориладиган ерларнинг танқислиги туфайли манзарали боғдорчилик майдонларининг етишмаслигидир.

Турли мақсадларда яратиладиган қаторли дарахтзорлар маълум қоида ва тартибларга амал қилинган ҳолда бунёд қилинади. Хусусан, кўчалардаги бир қаторли ва кўп қаторли дарахтзорлар (кўчанинг эни ва профилидан келиб чиқиб) бир турга мансуб ўсимликлардан иборат бўлади.

Дарахтлар бир хил шаклда, бир хил ёшда бўлиши ва тенг масофада экилиши кўчанинг муҳандислик иншоотлари билан ҳамоханг бўлишини талаб қилади. Кўчадаги дарахтзорлар

транспорт тугунларига, бинонинг қурилиши ва кўчаларнинг келажакка мўлжалланган режаларига мос равишда ўзгартирилиши мумкин.

Ўзбекистоннинг аксарият аҳоли яшайдиган манзилларида ҳозирги пайтда замонавий кўп қаватли уйлар қурилмоқда. Бундай шароитда кўчаларда йирик дарахтлар: эман, чинор, шумтол, заранг, япон софораси экилиши керак, чунки улар кенг ўсадиган шох-шаббаси билан пиёдалар юрадиган йўллар ва турар жойларнинг фасадларини соя қилиб туради. Европа мамлакатларида ёз ойларида ҳам сояга эҳтиёж йўқлиги сабабли бундай кўкаламзорлаштириш усуллари қўлланилмайди.

Шаҳар ташқарисидаги йўлларда ҳам қаторли дарахтзорлар яратишда худди шундай тамойилга амал қилинади. Бир ёки бир неча қатор қилиб экилган дарахтларни шундай жойлаштириш керакки, улар бино ва иншоотларга техника хизматини кўрсатишга халақит бермасин.

Йўл ёқаларида, парк ва сайлгоҳларда икки тарафлама қатор қилиб экилган дарахтлар гуруҳи *аллеялар* дейилади. Улар икки хил – очик ва ёпиқ турларга бўлинади. *Очик аллеялар*ни ташкил қилишда йўлкаларни соя қилмаслик учун пирамида, колонна ва шар шаклидаги, *ёпиқ аллеялар*да эса тарвақайлаб ўсадиган шох-шаббаларга эга дарахтлар экилади.

Биринчи типдаги аллеяларни ташкил қилишда пирамидал терак ва колоннасимон эман, нинабарглилардан конуссимон ва колоннасимон шакллар ҳосил қилувчилар – арчалар, туя, сарви, савр, қарағайлар ёки йиғинчоқ шох-шаббали, унча катта бўлмаган дарахтлар – шарсимон акация, йиғлоқи тут, ёхуд соябонсимон шох-шаббали – Ленкоран акацияси, Канада бағрянниги экилади.

Ёпиқ аллеялар ташкил қилишда эса йўлнинг устидаги 10-12 м баландликда яшил аркалар ҳосил қилувчи, тарвақайлаган шох-шаббали йирик дарахтлар: оддий эман, чинор, шумтол, заранг, софора, грек ва қора ёнғоқ, сохта каштан ва бошқалар экилади.

Қаторли дарахтзорларнинг бошқа турлари – бу *яшил деворлар, яшил тўсиқлар* ва *тўсинлар*дир. Мазкур дарахтзорлар – ажратиб туриш мақсадида ташкил қилинади, улар йўлдаги транспорт ҳаракатланиши ва пиёдалар юриши лозим бўлган қисмларни, кичик суңъий ўрмонлар (боскетлар) қуришда, текис кесилган яшил деворлар ёрдамида махсус (болалар, ўйин, спорт, дам олиш) майдонларни иш жойларидан ажратиб туриш учун хизмат қилади, шунингдек, гулзорларни чиройли қилиб ўраш, ҳайкалчалар ва кичик архитектура шакллари атрофида гўзал фон яратишда қўлланилади.

Яшил тўсиқлар тўлиқ тўсиб туриш мақсадида экилади, шу сабабли дарахтлар (баланд деворлар учун) ва буталар оралиғи 0,4-0,5 м, туплар бир-биридан 0,2-0,5 м масофада 2-3 қаторлаб экилади.

Одатда, кесиладиган ва табиий ҳолича ўсадиган тўсиқлар экилади. Бунда табиий ҳолда ўсувчилар: секин ўсувчи чиройли гуллайдиган Вангутта тобулғиси, Тунберг зирки сингари буталар танланади.

Жонли деворлар бўйига кўра: баланд – 3 м гача, ўртача – 2 м гача, паст бўйли – 1 м гача ва баландлиги 0,5-0,7 м келадиган бордюрларга бўлинади ҳамда бир тур, икки тур ва кўп турга мансуб ўсимликлардан иборат бўлиши мумкин.

Улар кўп турга мансуб бўлганда зина шаклида экилади. Зиналар бир-биридан баландлиги ва ранги ёки гули билан фарқ қилади. Кесиш орқали тирик деворларда турли шаклдаги бўртмалар ҳосил қилиш мумкин. Писсарди олчаси ва ғарб туясидан икки зинали ҳамда ранглари билан ажралиб турувчи чиройли тирик деворлар яратиш мумкин.

Чирмашувчи ва осилиб ўсувчи ўсимликлар кўкаламзорлаштиришда мустақил элемент ҳисобланади. Газон қилинган жойда чирмашиб ўсувчи атиргуллар ва каприфоль учқатини таянчга чирмаштириб солитер кўринишидаги ажойиб гуруҳ яратиш мумкин. Дарахт соясида плюш ёки барвинок-

дан, очик жойда – амур узуми ва климатисдан газон қоплами яратиш мумкин. Бундай ўсимликлар биноларнинг деворида манзара яратишда, панжараларни бекитишда, ёпиқ аллеялар яратишда, ишком ва шийпонлар қуришда ниҳоятда муҳим ўрин тутди.

Қадимдан Ўзбекистонда кичик ўлчамдаги дам олиш, ҳорлик чиқариш жойларида маданий узумдан ишком ва сўрилар қилиш орқали кўзни қувнатувчи манзаралар яратиб келинган. Бу ишлар санъат даражасида бажарилганлигидан айрим жойларда маҳаллий аҳоли томонидан бунёд этилган айрим сўрилар хорижий меҳмонларни лол қолдирган.

2.3. МАНЗАРАЛИ БОҒДОРЧИЛИК ХУДУДЛАРИНИНГ КАТЕГОРИЯЛАРИ

Шаҳар ва қишлоқларда яратилган яшил дарахтзорлар ўзининг аниқ вазифасига эга. Улар режаси, конструкцияси, қўлланилаётган ассортимент, компонентларнинг ўлчамлари билан боғлиқ ҳолда жуда хилма-хил кўринишда барпо этилади. Шунга боғлиқ ҳолда, шунингдек, уларни аҳоли яшайдиган манзилларда жойлаштирилишига қараб қуйидаги *категорияларга* бўлиш мумкин:

– *жамоат жойларидаги дарахтзорлар* – парклар, турар жойлардаги боғлар, скверлар, кўчалардаги дарахтзорлар, шаҳар ташқарисида ташкил қилинган дам олиш зоналари;

– *фойдаланиш чегараланган дарахтзорлар* – яқка қурилишлар, мактабгача таълим муассасалари, мактаблар, спорт мажмуалари, соғломлаштириш масканлари, саноат корхоналари ҳудудларида жойлашган яшил майдонлар;

– *махсус яратилган дарахтзорлар* – ботаника боғлари, дендрарийлар, кўчатхоналар, қабристонлар, санитар-муҳофаза зоналари ва бошқалар.

Умумий кўкаламзорлаштириш ҳақида гап кетганда, барча турдаги яшил дарахтзорларнинг йиғиндиси тушунилади.

Ўзбекистондаги иқлим шароитидан келиб чиқиб, унинг шаҳарлари учун бу нисбат камида 0,5 коэффициентни ташкил қилиши, яъни шаҳардаги ҳар бир одам бошига 50-60 м² яшил дарахтзор тўғри келиши лозим.

Жамоат жойларидаги дарахтзорлар

Истироҳат боғлари. Шаҳар, туман ихтиёридаги парклар, турар жойлар яқинидаги боғлар – булар оммавий равишда фойдаланиладиган йирик (камида 6 га) ободонлаштирилган яшил массивлар бўлиб, улар шу зона ёки туманда яшайдиган аҳолига тенг ва тўқис хизмат қилишни таъминлашга мўлжалланиб жойлаштирилади.

Ўзбекистоннинг аҳоли яшайдиган манзилларида кўп тармоқли истироҳат боғлари кўплаб барпо этилган, уларнинг структураси меҳмонлар мириқиб дам олишлари ва тинч ҳордиқ чиқаришларига мўлжалланган. Шунга биноан Ўзбекистонда дам олиш масканларининг умумий майдони 40-60 фоиз атрофида бўлиши ва уларни қуйидагича зоналарга ажратиш тавсия этилади: оммавий тадбирлар зонаси – 15-20%, сокин дам олиш ва сайр қилиш ҳудудлари – 56-60%, спорт майдонлари – 10-12%, болалар майдончалари – 10-15% фоиз, хўжалик ишлари учун – 2-5%.

Истироҳат боғларини ташкил этишда имкон қадар барча зоналарда соя етарли бўлишини таъминлаш зарур, бунинг учун йирик дарахтлар экиш тавсия этилади. Оммавий тадбирлар ўтказилиши мўлжалланган зоналарда ҳам очик майдонлар унча катта бўлмаслиги керак.

Сокин дам олиш зоналарини режалаштиришда асосий элементлардан бири сайр қилишга мўлжалланган соя ва салқин йўлаклардир. Улар боғларнинг барча зоналари билан туташганлиги, сайр чоғида ҳордиқ чиқарувчилар доимий равишда чиройли ландшафтларга дуч келишлари керак.

Скверлар кичик, 0,15-2 гектар жойда, транспорт майдонлари, жамоатчилик ва савдо марказлари, алоҳида жамоатчи-

лик бинолари, қурилишлардаги оралик ва бўлтак жойларда пиёдаларнинг қисқа муддат дам олишларига мўлжаллаб яратилган майдонлар ҳисобланади. Ҳар қандай сквер атрофдаги қурилиш, режадаги кўча ва майдонларга мос равишда ўзининг шакли, ўлчами, режа структурасига эга бўлади.

Скверларнинг маркази ёки унинг чеккасида гулзорлар, сув қурилмалари – фавворалар ташкил қилиш мумкин. Уларда чиройли ва пишиқ материаллардан махсус корхоналарда ишлаб чиқарилган плита, бордюр, гултувак ва ахлат қутилар сингари ободонлаштириш жиҳозлари ўрнатилган бўлиши керак.

Кўча ва майдонларни кўкаламзорлаштириш. Ўзбекистонда аҳоли яшайдиган манзилларнинг яшил дарахтзорлари ундаги архитектура мажмуасининг тирик бўлаги, муҳандислик қурилмаларининг асосий таркибий қисмидир.

Шаҳар кўчалари конструкциясида транспорт ҳаракати – йўллар; пиёдалар ҳаракати – тротуарлар; қурилишларга ёндош жой – кўчабоғ зоналари мавжуд. Яшил дарахтзорлар кўчанинг барча зоналарида барпо қилиниб, улар кўп қиррали вазифаларни бажаради.

Йўллар ва йўлакларни ажратиб турадиган дарахтлар қатори пиёдаларни қуёш тафтидан, ҳайдовчиларни эса кўришнинг ёмонлашувидан сақлайди; иссиқлик ҳажми юқори бўлган йўл ва тротуар копламаларини соя қилади, бу билан кўчалардаги радиацион тарангликни юмшатади.

Кўчабоғлар зонасида гуруҳ ёки қатор қилиб экилган дарахтлар бинолар деворини соя қилади, шовқинни қайта ради ва иморатларни шамолдан ҳимоялайди. Кўп қаторли йўллар ва майдонларда яшил дарахтзорлар транспорт оқими-ни ажратиб, ҳаракатни тартибга солиб туриш вазифасини бажаради.

Шаҳар ташқариси зонасидаги дарахтзорлар. Ўзбекистоннинг аҳоли яшайдиган манзиллари атрофларида воҳалар-

нинг ҳосил бўлиш жараёнида табиий равишда яшил ҳимоя зонаси – ўрмонлар шаклланмаган. Воҳаларда аҳолининг зич яшаши, уларда муҳандислик иншоотларининг кўплиги, қишлоқ хўжалигида суғориладиган ерларнинг тақчиллиги бу жойларда катта майдонларни яшил зоналарга ажратиш, тўғри маънодаги шаҳарнинг ўрмон-паркдан иборат ҳимоя қобиғини яратишга имкон бермайди.

Шаҳар ташқарисидаги яшил дарахтзорларга қишлоқ хўжалиги соҳасидаги боғлар ва узумзорлар, дала ҳовлилари, каналлар бўйидаги йўллар, сув омбори атрофларидаги яшил дарахтзорлар, қишлоқ хўжалиги экинлари етиштириладиган хўжаликлар ерлари ёқасидаги ихота дарахтзорлари, давлат ер фондига тегишли дарё ўзанидаги табиий ва сунъий ўрмонзорлар киради. Бу дарахтзорлар аҳоли яшайдиган манзилларни ҳимоя қилиш вазифасини бажариш баробарида инсонларнинг дам олишлари учун фойдали маскан ҳам ҳисобланади.

Фойдаланиш чегараланган дарахтзорлар

Кварталлар ичидаги дарахтзорлар. Замонавий миттиту-манларда аҳоли яшайдиган кўп қаватли уйларни қуришда уларга ажратилган майдон умумий ҳудуднинг ярмини эгаллайди, қолган қисмида кўкаламзорлаштириш ишлари амалга оширилиши керак.

Кўп қаватли уйларда яқка тартибда фойдаланиш учун қалин изгородлар билан ўралган томорқалар ўрнига, кўпчилик фойдаланиши мумкин бўлган ёруғ полисадниклар, уларда яшил майсазорлар ташкил қилиш, соя берадиган баланд бўйли дарахтлар экиш мақсадга мувофиқ.

Митти туманларда мевали дарахтлар экиш тавсия этилмайди. Улар, одатда, мевали ҳам, манзарали ҳам бўла олмайди, санитар вазифасини ҳам бажара олмайди.

Мактабгача тарбия муассасалари ҳудуди авваламбор ёндош кўчалардан қалин экилган дарахтлар қатори билан ажратилиши лозим. Муассаса ҳовлиси соғломлаштириш мак-

садида кўкаламзорлаштирилади. Бу ерда ўртача ўлчамдаги, фитонцидлик хусусиятига эга бўлган, қалин соя ҳосил қилувчи дарахтлар, шунингдек, чиройли ва узоқ муддат гуллайдиган, тикансиз ва заҳарсиз буталар, ёрқин рангдаги ва хушбўй ҳидли кўп йиллик гуллар экилади.

Гуруҳларда олиб бориладиган ва умумий тадбирлар ўтказишга мўлжалланган майдончаларда суҳбатхона ва ишқом ташкил қилиниб, уларнинг устига чирмашиб ўсувчи ўсимликлар – ёввойи узум, климатис, текома, глициния ва бошқалар ўстирилиши билан соя қилинади.

Ўрта умумтаълим мактаблари ҳудудлари санитар-гигиеник ва ўқув-тарбиявий аҳамият нуқтан назаридан кўкаламзорлаштирилади ва ободонлаштирилади. Режадаги тадбирларнинг ўтказилишида мавжуд ерлардан унумли фойдаланишга ҳаракат қилинади. Яшил дарахтзорлар мактабнинг умумий ҳудудининг энг камида ярмини ташкил этиши керак.

Бу ерни кўкаламзорлаштириш учун ўсимликлар ассортиментини танланганда, улар манзарали бўлиши билан бирга, ўқувчиларни Ўзбекистон флораси билан таништириш учун ҳам хизмат қилиши керак. Бунинг учун шаҳар мактабларида дендрологик коллекциялар, ўқув-тажриба участкалари, қишлоқ мактабларида мевали боғлар, томорқалар ташкил қилиниши лозим, бу жойларда ўқувчилар манзарали ва қишлоқ хўжалиги экинларини етиштириш бўйича малакалар ҳосил қиладилар.

Мактаб ҳудудидаги участкалар танаффус пайтида, кунини узайтирилган гуруҳларда эса дарсдан кейин ўқувчиларнинг дам олиши, бадантарбия машқлари ўтказилиши, осуда ҳордиқ чиқаришлари учун хизмат қилади. Дам олишга мўлжалланган зоналарда куюк соя берувчи дарахтлар экилади.

Даволаниш масканларини кўкаламзорлаштириш ёндош кўчалардаги транспорт ҳаракатидан чиқадиган шовкин-суронни қайтариш, касалларнинг дам олиши ва саломатлигини

тиклаши учун қулай шароит яратишга йўналтирилиши керак. Касалхоналардаги умумий майдоннинг 70-80 фоизи ободонлаштиришга ажратилиши керак.

Худуднинг чегаралари зич қилиб экилган, кенг шох-шаббали дарахтларнинг 2-3 катори билан ўралиши лозим. Ҳимоя қаторлари бўйлаб ички томондан баланд бўйли, қуюқ бўлиб ўсадиган буталар ва кесилмайдиган яшил деворлар экилади. Ички пиёда йўлаклари атрофида қуюқ соя ҳосил қиладиган дарахтлар, транспорт юрадиган йўлчаларда булардан ташқари изгородлар ҳам экилиши мумкин. Бу билан бинолар шовкиндан тўсилади, уларга чанг ва захарли газлар киришининг олди олинади.

Даволаш масканларининг бош биноси олдида ҳордик чиқаришга мўлжалланиб сояли ва ландшафтли кичик сквер ташкил қилинади. Ташриф буюрувчилар учун эса махсус жойлар қилинади. Бу ерда чирмашиб ўсувчилардан ишқом қилиниши мумкин. Нинабаргли дарахтлар, шунингдек, эфир чиқарадиган бошқа ўсимлик турлари экиш орқали даволаш масканлари ҳавосининг соф бўлишига эришилади. Бундай жойларда мевали дарахтлар экиш мумкин эмас.

Саноат корхоналари худудларини кўкаламзорлаштириш бу ерда меҳнат қиладиганларнинг ишлаши ва жамоа аъзоларининг қисқа муддат ҳордик чиқаришлари учун шароит яратиш, худудни шовкиндан ва ҳавони захарли чиқиндилардан ҳимоя қилиш мақсадида ташкил этилади. Завод ичкараси ишлаб чиқариш, архитектура ва санитар-гигиеник талаблардан келиб чиқиб зоналарга ажратилади. Маъмурий, ишлаб чиқариш, кўшимча ва хўжалик зоналарида кўкаламзорлаштириш ишлари уларнинг талабларидан келиб чиқиб ёндашишни талаб қилади. Ишлаб чиқариш корхоналарини кўкаламзорлаштиришда нозарурий чиқиндиларнинг таркибидан келиб чиқиб чангга, газга ва тупроқ шўрлигига чидамли ўсимликлар танланади.

2.4. ГУЛЗОРЛАР ВА ГАЗОНЛАР ЯРАТИШ

Гулзорлар яратиш. Гулзорлар манзарали боғдорчиликнинг муҳим элементларидан биридир. Гулзорлар ташкил қилишда куйидаги қоидаларга риоя қилиш керак:

энг ёрқин рангдаги ва эътиборни дарҳол тортадиган гуллар клумбанинг марказида жойлашиши лозим. Бу типдаги гулзорлар ҳайкаллар ва сув ҳавзаларининг атрофида ташкил қилиниши ёки мустақил объект ҳам бўлиши мумкин.

Гулзорларда гуллар ҳосил қилган фигуралар кичкина бўлмаслиги керак, сабаби бундай ҳолларда улар хунук кўринади. Гуллар ёрдамида ҳосил қилинган фигуралар кам сонли ҳамда газонлар ёрдамида бир-биридан маълум масофада ажратилган бўлиши керак.

Гулзорлар – *клумба, рабатка, безаклар, гуруҳлар, бордюрлар, массивлар* ва *алоҳида экинларга* ажратилади.

Клумба – гулзорнинг бир қисми бўлиб, барча йўналишлардаги ўлчамлари қарийб бир-бирига яқин ва турли йўналишларда тугалланган контурли геометрик шаклга эга.

Ўзбекистоннинг иссиқ ва қуруқ иқлимли шароитида вегетация давомида гулзорлар доимий равишда суғориб туришни талаб қилади. Шу сабабли клумбалар ясси шаклда, ҳатто бироз чуқурликда ташкил қилинади.

Клумбанинг марказий қисмида йирик, чеккаларида пастроқ бўйли гуллар экилади. Чеккалари чим ёрдамида мустаҳкамланади ёки доимияшил буталар ёрдамида ўралади.

Клумбалар куйидаги турларга бўлинади:

– *тўшамалар* – паст бўйли, гуллайдиган ёки барглари манзарали ўсимликлар йиғиндисидир. Уларни бўйи кесиб туриш орқали бир хилда ушлаб турилади;

– *гулзорлар* – бу ерда гули йирик ўсимликлар ёки унча катта бўлмаган бир ва кўп йиллик, барглари манзарали бўлган ўсимликлар экилади.

Ўзбекистон шароитида ўсимликларнинг гуллаши феврал-

нинг охири ва март ойининг бошидан бошланиб (виола, маргаритка) токи совук тушгунга қадар, яъни ноябрь ойининг ўртасигача (майда гулли хризантемалар) давом этади. Бу даврда муҳим аҳамиятга молик объектлардаги клумбада ўсимликлар бир неча марта алмаштирилади (масалан, виола – тагетес – майда гулли хризантемалар).

Рабаткалар – йўллар, аллеялар, майдон ёки қурилишлар атрофларида жойлаштириладиган, бўйи узун, эни анча қисқа бўлган гулзорларга айтилади. Улар яхлит ёки узун бўлганлиги сабабли бир неча қисмларга бўлинган бўлиши мумкин.

Гуруҳ – гулзорнинг унча катта бўлмаган, фақатгина бир тур ёки навга мансуб ўсимликлардан таркиб топган қисмига айтилади. Гуруҳ яратиш учун кўпинча баланд бўйли, чиройли гуллайдиган ёки барглари манзарали бўлган ўсимликлардан фойдаланилади ва улар тигиз қилиб экилади.

Солитер – алоҳида экиладиган ўсимликлар бўлиб, газон, гулзор, парк ёки хиёбонлар фонида, гуруҳ, клумба, рабаткалардан узоқда экиладиган кичик архитектура шаклидир.

Солитер манзараси билан барча жиҳатдан ниҳоятда кўркам бўлиши: барглари қатин жойлашган, габитуси чиройли, барглари манзарали ўсимликлар учун баргининг шакли ва ранги билан ўзгача тароватга эга, гулли ўсимликлар учун узоқ муддат гуллаши ва бўлиқ гуллари билан ажралиб туриши керак.

Бордюрлар – гуллардан иборат бўлиб, улар гуллар ёки барглари манзарали бўлган ўсимликлардан ташкил қилинган, клумбаларнинг контурлари бўйлаб, йўлаклар ёқаларида, рабаткалар, газон ва аллеяларнинг чеккаларида хошия тарзида экилади.

Бордюрларда гуллайдиган, тўшама ҳосил қиладиган, паст бўйли (25-35 см), бир ёки кўп йиллик, шунингдек, барглари манзарали ўсимликлар экилади.

Партер тантаналар ўтказиладиган жойларда ташкил қилинадиган гулзор бўлиб, бинолар олдида ёки парк ва хиё-

бонларнинг бошланиш қисмида барпо қилинади. Партер элементларига газонлар, махсус танланган барглари манзарали ва яхши гуллайдиган ўсимликлар, йўлаклар, кичик архитектура шакллари киради.

Гулли вазалар – асосий аҳамиятга эга бўлган жамоатчилик биноларининг олди, чорраҳалар ва осойишта кўчалардаги асфальт ва бетон қопламаларига кўрк бериш, уларга жон киритиш учун қўлланилади. Вазаларга гуллашга тайёр бўлган гуллар экилади. Бунинг учун виола, петунья, тагетес, салвия ва паст бўйли канналар жуда мос келади.

Гулзорлар яратишда гулларнинг ранги бўйича танлаш зарурати туғилганда қуйидаги қонуниятларга амал қилинади. Булар:

- ранглар контрасти қонунияти;
- ранглар уйғунлиги қонунияти;
- бетараф ранглар аралашуви.

Ранглар контрасти қонуниятига кўра қизил яшил билан, зарғалдоқ кўк билан, сарик эса сиёхранг билан қўшилганда чиройли манзара ҳосил қилади. Қизил, зарғалдоқ ва сарик ранглар қўшилганда – энг фаол ва “иссик” ранглар ҳосил бўлади. Уларнинг орасида ҳам зарғалдоқ энг “иссик” ранг ҳисобланади.

Бу ранглар одамни ўзига тезда жалб қилади, унга қараган киши ўзида кўтаринки кайфиятни ҳис қилади. Яшил, кўк ва сиёхранглар – пассив ва “совук” ранглар ҳисобланади, улар орасида энг кўримсиз – кўк ранг. Бу рангларнинг аралашуви гулзорга кескинлик бахш этади. Манзара мукамаллигини таъминлаш мақсадида рангларда кескин фарқ қилувчи гуруҳлар орасига бетараф гуруҳ вакиллари экилади. Бу эса жуда кескин контрастни юмшатади.

Барча тўқ ранглар (тўқ-қизил, тўқ-кўк, тўқ-зарғалдоқ) томошабинга яқин масофада жойлаштирилади, чунки узоқ масофада улар ўз тароватини йўқотади, уларни пайқаш қийинлашади.

Ранглар уйғунлиги қонунияти деганда у ёки бу тусдаги рангларни секин-аста алмаштириб бориш тушунилади. Шу тартибга кўра клумбалар ясашда турли интенсивликдаги хоҳлаган рангни танлаш мумкин. Клумбани ясаётганда четдан марказга томон ранглар интенсивлиги ошиб борса, улар анча чиройли кўриниш ҳосил қилади.

Бетараф ранглар аралашуви аҳамиятини ҳам эътибордан қочирмаслик керак. Бетараф ранглар бу оқ ва қора ранглардир. Оқ ва бошқа очик ранглар узокдан яхши кўринади, улардан турли тўпламларни юмшатишда ҳам фойдаланиш мумкин. Оқ ранг турли хил ранглар ўртасидаги номутоносибликни ҳам йўқотади, ранглар номувофиқлигини юмшатади. Масалан, кизил ва сиёҳранг қўшилганда, уларнинг бирикмасини қабул қилиш қийин, чунки бу ранглар ёнма-ён бўлганда дағал ва ёқимсиз манзара ҳосил бўлади. Унга оқ рангни аралаштириш билан дағалликни юмшатиш мумкин.

Гулзор чиройли кўриниши ва яхши таассурот қолдириши учун ўсимликларни уларнинг ёруғликка талабига қараб бир биридан маълум оралик масофада экиш керак. Яхши ўсиб ривожланаётган, талабга мос парваришланган ва барқ уриб гуллаётган ўсимликлар юқори манзара касб этади. Улар доимий равишда парваришланган бўлиши керак.

Газонлар яратиш. Газонлар бу табиий ёки сунъий равишда яратилган, калин ва юзани ёпиб ўсувчи ўтлар қопламидир.

Газонлар манзарали ва махсус бўлиши мумкин. Манзарали газонларнинг *партер*, *майсазор*, *кўп йиллик чиройли гуллайдиган* хиллари бўлиши мумкин. Махсус газонлар эса магистраль йўлларда транспорт ва пиёдалар ҳаракатини ажратиш, йўллар четидаги қияликларни мустаҳкамлаш ва тупрокни ҳимоя қилиш мақсадларида ташкил қилинади.

Партер газонлар паркнинг тантаналар ўтадиган ва бошқа муҳим қисмларида яратилиб, гулзорларнинг асосини ташкил

қилади. Партер газонларга юқори талаблар қўйилади: уларнинг сифати жуда юқори, ташки кўринишидан духобани эслатувчи, ранглари бир тусда, тепа қисми текис, ўйдимчукурлар бўлмаслиги, калин ва ўзаро чалкашиб ўсиши ҳамда паст бўйли бўлиши лозим.

Майсазор газонлар анча майдонни эгаллайди. Уларни пейзажлар ва паркнинг бошқа очик жойларида, ўрмон паркларда ва гулзорларда ташкил этиш мумкин.

Партер газонлар уруғидан экиш орқали ташкил қилинади. Уруғлар яхшилаб тайёрланган тупроққа экилади. Экиш муддатининг энг қулай даврлари февраль-апрель ва сентябрь-октябрь ойлари ҳисобланади.

Экилган уруғлар тўқис униб чиқиши учун уларни дастлабки икки ҳафтада доимий равишда сугориб туриш керак. Ҳозирги пайтда газон ўтларининг турли иқлим шароитида ўса оладиган ва турли таркибларда экиш мумкин бўлган жуда кўп навлари мавжуд. Бизда уларни Туркия ва Исроилдан келтирилган, иссиқ ва қуруқ иқлим шароитимизда яхши ўса оладиган навларидан фойдаланиш лозим.

Майсазор газонлар чимлар орқали ҳосил қилинади. Чим табиий ҳолда ўсаётган адирликлар ёки тўқайзорлардан кесиб олиб келинади, олдиндан яхшилаб тайёрланган тупроқ устига текис қилиб ётқизилади ва дарҳол қондириб сугорилади.

III боб. МАНЗАРАЛИ ДАРАХТ ВА БУТАЛАР АССОРТИМЕНТИ

Яшил дарахтзорлар яратишнинг самарадорлиги аввало танланган дарахт ва буталар ассортименти, фойдаланишда уларнинг биологик хусусиятларини, экологик талабларини ва манзаралилик даражаларини эътиборга олишга боғлиқ.

Ўзбекистонда манзарали боғдорчилик учун дарахт ва буталарнинг кенг ассортименти қўлланилади. Мазкур ишлар учун Тошкент Ботаника боғи 300 дан ортиқ дарахт ва бута турларини тавсия этган. Шундай катта ассортимент ҳам Ўзбекистонда дарахт ўсимликларини экиб ўстириш имкониятларини тўлиқ қамраб ололмаслиги табиий. Кейинги пайтларда манзарали боғдорчилик учун ландшафт архитектурасининг энг нозик талабларига жавоб бера оладиган ўсимликларнинг юксак манзарали шакллари қўлланилмоқда.

Манзарали боғдорчилик учун тавсия қилинган бу турлар бизнинг шароитимизда интродукцион синовдан ўтган ҳисобланади, улар маҳаллий муҳит шароитига мослашиб улгурган, биологик турғун, узоқ умр кўрадиган, юксак манзаралилик хусусиятларига эга. Шунга карамай, улардан Ўзбекистонда атроф-муҳитни ободонлаштириш ва табиатни муҳофаза қилиш ишларида етарлича фойдаланилаётгани йўқ.

Аксарият ҳолларда манзарали ўсимликлар етиштирилдиган кўчатхоналарда, қимматли хўжалик аҳамиятига эга бўлмаса-да, ўстириш осон ва қулай бўлган 5-10 та турга мансуб дарахт ва буталар етиштирилмоқда. Бу эса шаҳарларда яшил дарахтзорлар яратишда бир хилликка олиб келиш баробарида улар бадий-архитектура жиҳатидан ночор, экологик турғун бўлмаган ўсимликлар мажмуасининг яратилишига сабаб бўлмоқда.

Бир турга мансуб ўсимликларнинг кўплаб экилганлиги бир хилликка (монокультура) олиб келиши янада хатарли. Бундай дарахтзорлар зараркунанда ва касалликларнинг ялпи кўпайишига сабаб бўлади ва унга қарши курашиш жуда

қийин кечади. Тошкент шаҳрини манзарали боғдорчилик тарихида бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Ўтган асрнинг 50-йиллари терак “урф бўлган”да унинг меъёрдан ортиқ экиш шаҳар мўйловдор кўнғизининг ялпи кўпайишига, натижада барча терак плантацияларининг қирилиб кетишига сабаб бўлган.

Худди шундай ҳолат қайрағочларда ҳам кузатилган. Уч йил давомида “Голланд касаллиги” эпидемиясидан барча қайрағочлар қирилиб кетган эди. Қуриган йирик дарахтни кесиш оқибатида одамлар, иншоотлар, алоқа ва электр узатиш линиялари, электр транспорти тармоқлари учун жиддий хавф юзага келган эди. Натижада манзарали боғдорчилик ташкилотларининг барча куч ва имкониятлари шаҳарни қуриган дарахтлардан тозалаш ва улардан келадиган хатарни бартараф этишга йўналтирилган эди.

Шаҳарнинг турли жойларида тупрок-гидрологик шароит ва иқлим кўрсаткичлари турли хил. Бир хил турга мансуб дарахт ва буталар ёки ўсимликларнинг кичик гуруҳлари шаҳардаги хилма-хил экологик режимга тўлиғича мос келмайди. Шаҳарнинг экологик режими ўрганилган ҳолда ўсимликларнинг барча хусусиятлари эътиборга олиниб яратилган дарахтзорлар биологик жиҳатдан турғун ўсимликлар жамоасини ҳосил қила олади.

3.1. МАНЗАРАЛИ БОҒДОРЧИЛИКДА КЕНГ ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН НИНАБАРГЛИ ДАРАХТЛАР

Виргиния арчаси, можжевельник виргинский (*Juniperus virginiana* L.) – сарвидошлар оиласи, можжевельник туркумига киради. Можжевельник русчада – “меж”, “ельник” сўзларининг бирикмасидан таркиб топган.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Шимолий Америкада, Канададан бошлаб Флоридагача бўлган ҳудудда ўсади. Маданий ҳолда иссиқ иқлимли ҳудудларда кенг тарқалган. Европада

1664 йилдан ўстирилади, бизга уни рус босқинидан кейин, 1882 йилда олиб келишган.

Ботаник тавсифи. Доимяшил, бир, баъзан икки уйли дарахт. Шох-шаббаси қалин. Бўйи оддий шароитда 15-20 м, оптимал шароитда 25-30 м га, тана диаметри 150 см гача етади. Нинабарглари тўқ яшил, майда (0,1-0,2 см). Меваси қуббаларда жойлашган, майда, 0,6 см гача, биринчи йилнинг охирида пишади ва узок муддат дарахтда сақланиб туради.

Биологияси. Узок умр кўради. Миссурида 800 ёшли дарахтлар учрайди. Арча туркумидаги бошқа турлардан бардошлиги ва тез ўсиши билан фарқ қилади. Ўзбекистон шароитида 60-80 см гача ўсади. 10 ёшга етганида бўйи 3 м га, 50-60 ёшда бўйи 20 м га, танасининг диаметри 1 м га етади. Нинабаргларининг туслари ҳар хил бўлган кўплаб манзарали формалари мавжуд. Ўзбекистонда мовий, мовий-кулранг, тилларанг шакллари кўп тарқалган.

Экологияси. Қурғокчилик, иссиқлик ва совуққа бардошли. Ўзбекистоннинг барча иқлим шароитларида совуқдан зарарланмайди. -34°C га бардош бериши қайд қилинган. Тупрок унумдорлиги ва намлиги етарли бўлганда яхши ўсади, лекин ушбу омил етарли бўлмаганда ҳам унга бардош бера олади. Жуда ёруғсевар, соя жойларда манзаралилик хусусиятлари йўқолади. Шаҳар муҳитига чидамли. Нок занг замбуруғи (*Gymnosporangium sabiniae*)нинг асосий хўжайинларидан бири ҳисобланади. Замбуруғ кўпинча дарахтнинг пўстлоғи ва ёғочидан паразитлик қилади.

Аҳамияти. Манзарали боғдорчиликда кенг қўлланилади. Нинабаргларининг туслари ҳар хил бўлган кўплаб шакллари мавжуд. Ёғочи мустаҳкам, чиришга бардошли, нинабаргларидан эфир мойлари олинади. Ватанида ёғочидан қалам саноатида фойдаланилган.

Кўпайтириш. Уруғидан кўпайтирилади, бунда уни стратификация қилиш лозим. Кўчатхонада илдиз тизими яхши ривожланади, илдиз тупроқлари билан 3-4 ёшида кўчириш тавсия этилади. Экиш меъёри 1 пог. м да 8-10 г ни, экиш чуқурлиги эса 2-3 см ни ташкил қилади.

Виргиния арчаси:
умумий кўриниши, чангчиси ва ғуддаси

1664 йилдан ўстирилади, бизга уни рус боскинидан кейин, 1882 йилда олиб келишган.

Ботаник тавсифи. Доимияшил, бир, баъзан икки уйли дарахт. Шох-шаббаси қалин. Бўйи оддий шароитда 15-20 м, оптимал шароитда 25-30 м га, тана диаметри 150 см гача етади. Нинабарглари тўқ яшил, майда (0,1-0,2 см). Меваси куббаларда жойлашган, майда, 0,6 см гача, биринчи йилнинг охирида пишади ва узок муддат дарахтда сакланиб туради.

Биологияси. Узок умр кўради. Миссурида 800 ёшли дарахтлар учрайди. Арча туркумидаги бошқа турлардан бардошлиги ва тез ўсиши билан фарқ қилади. Ўзбекистон шароитида 60-80 см гача ўсади. 10 ёшга етганида бўйи 3 м га, 50-60 ёшда бўйи 20 м га, танасининг диаметри 1 м га етади. Нинабаргларининг туслари ҳар хил бўлган кўплаб манзарали формалари мавжуд. Ўзбекистонда мовий, мовий-қулранг, тилларанг шакллари кўп тарқалган.

Экологияси. Қурғоқчилик, иссиқлик ва совуққа бардошли. Ўзбекистоннинг барча иқлим шароитларида совуқдан зарарланмайди. -34°C га бардош бериши қайд қилинган. Тупрок унумдорлиги ва намлиги етарли бўлганда яхши ўсади, лекин ушбу омил етарли бўлмаганда ҳам унга бардош бера олади. Жуда ёруғсевар, соя жойларда манзаралилик хусусиятлари йўқолади. Шаҳар муҳитига чидамли. Нок занг замбуруғи (*Gymnosporangium sabinae*)нинг асосий хўжайинларидан бири ҳисобланади. Замбуруғ кўпинча дарахтнинг пўстлоғи ва ёғочидан паразитлик қилади.

Аҳамияти. Манзарали боғдорчиликда кенг қўлланилади. Нинабаргларининг туслари ҳар хил бўлган кўплаб шакллари мавжуд. Ёғочи мустаҳкам, чиришга бардошли, нинабаргларидан эфир мойлари олинади. Ватанида ёғочидан қалам саноатида фойдаланилган.

Кўпайтириш. Уруғидан кўпайтирилади, бунда уни стратификация қилиш лозим. Кўчатхонада илдиз тизими яхши ривожланади, илдиз тупроқлари билан 3-4 ёшида кўчириш тавсия этилади. Экиш меъёри 1 пог. м да 8-10 г ни, экиш чуқурлиги эса 2-3 см ни ташкил қилади.

Виргиния арчаси:
умумий кўриниши, чангчиси ва ғуддаси

Сабина арчаси (Казак арчаси), **можжевельник казацкий** (*Juniperus sabina* L.) – сарвидошлар оиласи, можжевельник туркумига киради. Анча илгари, 1584 йилда маданийлаштирилган.

Таркалиши. Табиий ҳолда Кичик Осиё, Кавказ, Россия (Урал, Сибирь ва Приморье), Шаркий Осиё, ўрта ва Жанубий Европада ўсади. Чўл зонасининг тоғ қоялари, қумли тепаликлариди учрайди. Маданий ҳолда кенг тарқалмаган.

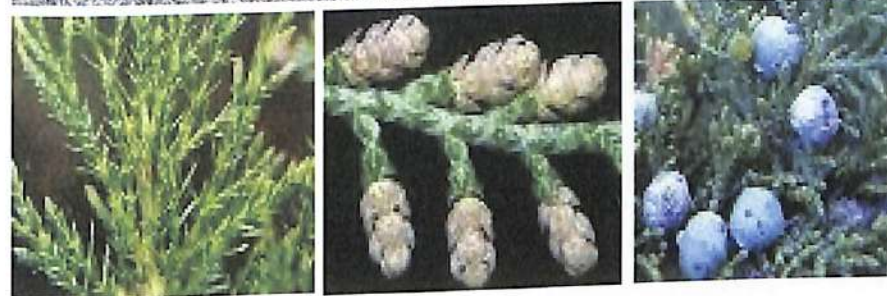
Ботаник тавсифи. Доимяшил, икки уйли, ётиб ўсувчи нинабаргли бута. Бўйи 1-1,5 м га, баъзан 3 м гача етадиган. Кенг ёйилиб ўсувчи ва баландлиги 0,3-0,5 м дан ошмайдиган шакллари ҳам мавжуд. Нинабарглари икки хил – ёш ўсимликларнинг сояга қараган томонида нинасимон, тикка ва ўткир учли, 4-6 мм узунликда, устки қисми кўк-яшил, юмшоқ; ёши катта ўсимликларда нинабарглари тангасимон, черепицага ўхшаб жойлашади. Нинабарглари 3 йил яшайди.

Биологияси. Бўйига секин, йилига 6-7 см ўсади. Ётиб ўсган новдалари илдиз чиқариб кўпайиш хусусиятига эга. Шу сабабли қисқа вақтда анча майдонни эгаллаб олиши мумкин. Новдаларида эфир мойлари мавжудлиги сабабли хушбўй хид таратади, бир вақтнинг ўзида заҳарлилик хусусиятига ҳам эга. Айни пайтда унинг 20 га яқин навлари яратилган.

Экологияси. Қурғоқчиликка бардошли, ёруғсевар, тупрок унумдорлигига талабчан эмас, тез мослашувчан. Очик жойда дуркун ўсиб, яхши ривожланади. Тупроққа талабчан эмас – курук, сернам, кислотали ва оҳакли тупроқда ҳам ўса олади. Шаҳарнинг нохуш хавоси ва касалликларга ҳам бардошли.

Аҳамияти. Шох-шаббаси ётиб ўсади, ўта манзарали. Нотекис ва қия жойларда газонлар билан бирга экишда, атиргуллар тўпи ўстириладиган жойларда манзара яратиш учун қимматли тур ҳисобланади. Тупроқни ҳимоя қилиш хусусиятига эга. Бизга яқинда келтирилганлигига қарамасдан, мослашишга улгурди. Боғча ва мактабларда экиш тавсия этилмайди.

Кўпайтириш. Кўпайтириш қийинчилик туғдирмайди. Уругдан, қаламчасидан ва пархеш усулида бемалол кўпаяверади. Уруғи экишдан олдин стратификация қилинади.

Сабина арчаси:
умумий кўриниши, новдаси, чангчиси ва ғуддаси

Қоя арчаси, можжевельник скальный (*Juniperus scopulorum* Sarg.) – сарвидошлар оиласи, можжевельник туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Шимолий Америка - Канада, Британия Колумбияси, АҚШда ва Мексика жанубида ўсади. Мадааний ҳолда кам тарқалган.

Ботаник тавсифи. Доимяшил, икки уйли бута ёки дарахт, бўйи 12-15 м га етади. Танаси ер сатҳидан бошлаб шохланади, тигиз, колонна, баъзан пирамида шаклида. Нинабарглари қиш мавсумида ҳам тусини ўзгартирмайди. Жуда кўп манзарали шакллари бўлса-да, кўпинча унинг нинабаргларининг ранги мовий, шох-шаббаси пирамида шаклидаги шакллари тарқалган. Виргиния арчасига ўхшаш жиҳатлари кўп, новдалари ингичка, лекин қаттиқ, тўрт қиррали.

Биологияси. Нисбатан секин ўсади ва узок умр кўради. 5 ёшигача секин, ундан кейин ўсиш суръати биров тезлашиб, 10 ёшида 2,5 м га етади. Бу тур кейинги йилларда Қарши шаҳрида ўстирилмоқда. Жуда манзарали бўлганлиги учун уни янги барпо қилинаётган майдон ва сайилгоҳларда кўплаб экилмоқда. Новдаларини кесиб пирамида шаклини саклаб туриш мумкин.

Экологияси. Совуққа нисбатан бардошли. Очик жойда яхши ўсади. Ярим сояга ҳам чидамли, тўлиқ сояда манзаралилигини йўқотади. Намликни хуш кўради. Шаҳар шароитига бардошли. Икклими совуқ жойларда пирамидал сарви ўрнида экилади. Замбуруғ касалликларига бардошсиз.

Аҳамияти. Юксак манзарали ва ташқи омилларга етарлича бардошлиги туфайли уни кўплаб навлари ишлаб чиқилган. Улардан “Blue Arrow” ва “Skyrocket” навлари машхур. “Blue Arrow” нави ингичка колонна шаклида, “Skyrocket” навидан фарқли ўлароқ новдалари қисқа, бу эса қор тушганда унинг оғирлигидан эгилиб кетмаслик имкониятини беради. Нинабарглари хушбўй ҳид таратади. Новдалари йўғон, вертикал йўналишда юкорига қараб ўсади ва зич жойлашади.

Кўпайтириш. Уруғидан кўпайтирилади. Ёшлигида қондириб суғоришни талаб қилади. Якка ҳолда ва гуруҳ ташкил қилиб экиш мумкин. Кесиш талаб этилмайди.

Қоя арчаси:
умумий кўриниши, чангчиси ва ғуддаси

Оддий арча, можжевельник обыкновенный (*Juniperus communis* L.) – сарвидошлар оиласи, можжевельник туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ареали жуда кенг, шимолий ярим шарнинг мўътадил иклими (Европа, Осиё ва Шимолий Америка) ўлкаларининг турли-туман тупроқ шароитига эга жойларида ўсади. Маданий ҳолда анча кенг тарқалган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 1-3 м, баъзан 10-12 м га етади. Шохшаббаси қалин ўсади, конуссимон ёки тухумсимон шаклда, баъзан бу бузилган ҳолатларни ҳам қайд қилиш мумкин. Танаси тўқ-қуланг ёки қўнғир тусда, новдалари эса кизғиш-қўнғир рангда. Нинабарглари 1-1,5 см узунликда, қаттиқ, 3 донадан ҳалқа ҳосил қилиб ўсади ва новдада 4 йилгача яшайди.

Биологияси. Доимяшил, икки уйли, баъзан бир уйли дарахт. 600 йилгача умр кўради. Мевалари қуббада, иккинчи, баъзан учинчи йилида пишади. Секин, йилига 15-20 см ўсади. 5 ёшда генератив фазага киради. Қалин қор тушганда у энгашиб қолиши ёки синиб кетиши мумкин. Шу сабабли қиш киришидан олдин уни бирор таянчга мустаҳкамлаш тавсия этилади. Жуда кўп манзарали шакллари мавжуд ва кўплаб навлари яратилган.

Экологияси. Қурғоқчиликка бардошсиз, намсевар. Тупрокка талабчан эмас, лекин намлик етарли бўлганда яхши ўсади. Совуққа бардошли, ярим сояда ҳам ўса олади, аммо очик жойда яхши ўсиб ривожланади. Табиий ареали кенглиги сабабли унинг экологик диапазони ҳам анча кенг.

Аҳамияти. Гуддаларидан шакар, эфир мойи, органик кислоталар олинади, кулинарияда кенг қўлланилади. Ундан турли пишириқлар, соуслар, ароқ, вино ва пиво тайёрлашда фойдаланилади. Оддий арчанинг фитонцидлик хусусияти жуда юқори. Гуддаларидан пешоб ҳайдовчи ва сариқ касаллигини даволовчи доривор моддалар олинади.

Кўпайтириш. Уруғидан осон кўпайтирилади. Бунда уни стратификация қилиш лозим. 3-4 ёшида кўчириб ўтказиш тавсия этилади.

Оддий арча:
умумий кўриниши, чангчиси ва гуддаси

Крим қарағайи, крим санобари, сосна крымская (*Pinus pallasiana* Lamb.) – қарағайдошлар оиласи, қарағай туркумига киради.

Тарқалиши. Крим, Кавказ тоғлари, Крит ва Кипр ороллари ва Туркияда ўсадиган эндем ўсимлик. Қизил китобга киритилган. Иссиқ иқлимли ўлкаларда кенг тарқалган.

Ботаник тавсифи. Доимяшил, бўйи 20-30 м га етадиган дарахт. Шох-шаббаси ёшлигида конуссимон, катта ёшда куббасимон, кекса ёшлиларда соябонсимон. Нинабарглари тўқкўк, узун ва қалин 15 см га етади. Танаси тўқ-қорамтир.

Биологияси. Тез ўсади, лекин узок умр кўради. 500-600 йил яшайди. 10 йилда бўйи 5-6 м га етади. Бизнинг шароитимизда кам уруғ ҳосил қилади. Ўзининг чиройли габитуси, қалин шох-шаббаси, тўқ-яшил рангдаги узун ва бўлиқ нинабарглари билан ниҳоятда манзарали.

Экологияси. Ёруғсевар, иссиқсевар, очик жойда яхши ўсади, сояга бардошсиз. Совуққа ва қурғоқчиликка чидамли, лекин доимий суғориб туришни талаб қилади. Тупрокка талабчан эмас, таркиби бой бўлмаган қумок, тошлок ва карбонатли тупроқларда ҳам ўса олади. Кўллатиб суғоришни хуш кўрмайди. Шаҳар шароитида очик ва серкатнов кўчалардан бироз узок бўлган жойларда яхши ўсади. Етарлича суғорилмаган жойларда дарахтлар тез нобуд бўлади. Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида иссиқдан анча қийналади.

Аҳамияти. Парклар, скверлар ва боғларда гуруҳлаб ва якка тартиб (солитер)да экиш тавсия қилинади. Аллея ёки массивлар яратиш, соф ёки япроқли ва нинабаргли дарахтлар билан аралаштириб экиш мумкин. Сифатли ёғоч беради. Ёғочи мустаҳкам, қаттиқ, ундан канифоль олинади. Танасининг ширасидан скипидарь олинади. Ёш нинабаргларида халқ табобатида, оёқ ва нафас аъзоларини даволашда ишлатилади.

Кўпайтириш. Уруғидан кўпайтирилади. Уруғлари кузда экилганда уни стратификация қилиш лозим. 1000 дона уруғи 18 г (12-24 г) келади. Уруғлар унувчанлигини 3 йилгача сақлайди. Экиш меъёри 1 пог. м да 4 г ни, экиш чуқурлиги эса 1-1,5 см ни ташкил қилади.

Крим қарағайи:
умумий кўриниши, чангчиси ва ғуддаси

Қора қарағай, сосна черная (*Pinus nigra* J.F. Arnold) – қарағайдошлар оиласи, қарағай туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Ўртаер денгизи шимолида, қисман Марокко ва Алжирда ўсади. Маданий ҳолда Европада анча кенг тарқалган. Қаршига 2016 йилда келтирилган.

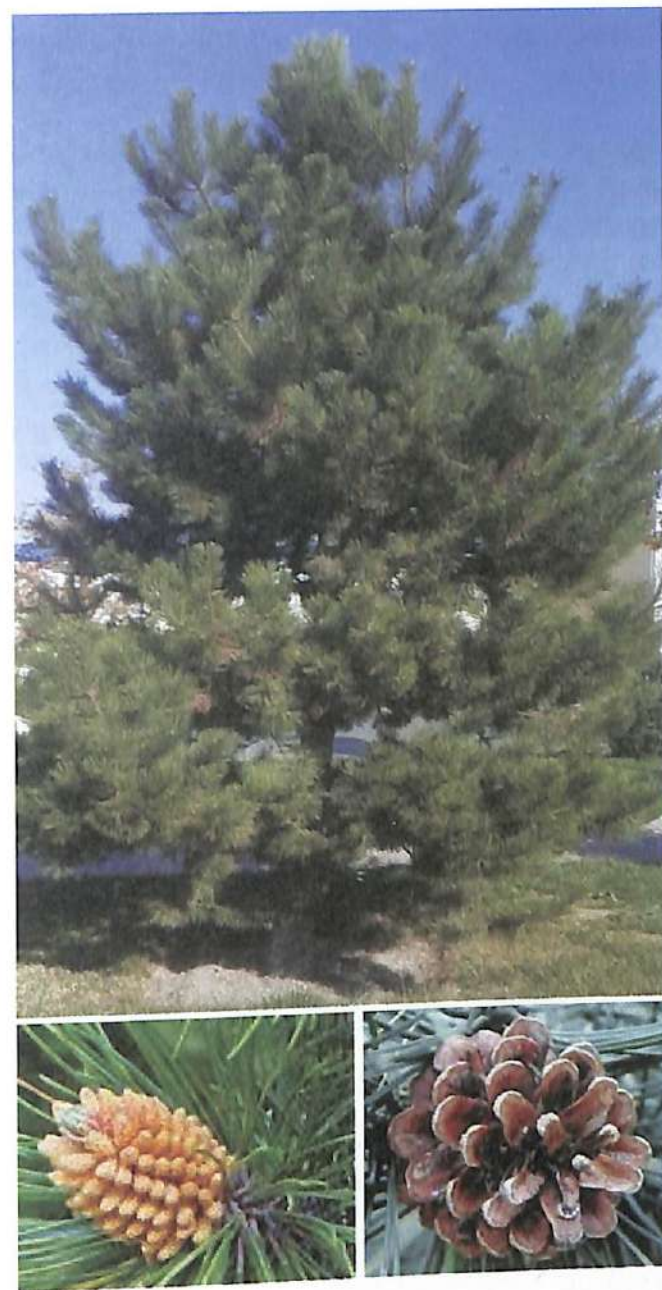
Ботаник тавсифи. Бўйи 20-55 м гача етади. Қарағайлар орасида энг чиройлиси ва бардошлиси ҳисобланади. Нина барглари тўқ-яшил 8-14 см узунликда, қаттиқ. Шох-шаббаси пирамида шаклида, баланд бўйли манзарали дарахт.

Биологияси. 600-800 йилгача умр кўради. 20 ёшигача шох-шаббалари қалин бўлиб, кейин сийраклашади. Дастлаб секин, кейинчалик тез ўсади. Қрим қарағайига жуда ўхшаш, лекин шох-шаббаси қалин ва зич жойлашган. Айрим муаллифлар бу икки ўсимликни битта турга мансуб экотиплар, деб ҳисоблайдилар. Танасининг пўсти қора рангда, нинабарглари қалин ва қаттиқ, 8-14 см узунликда ва кўнгир-қорамтир рангда.

Экологияси. Очик ва қуёшли жойда яхши ўсади, ярим сояга ҳам бардошли. Тупрокка талабчан эмас, кумок, шағалли тупроқларни хуш кўради. Иссиқлик ва қурғоқчиликка ҳамда совуқка бардошли (-40°C гача чидайди). Суғоришда меъёрдан оширмаслик лозим, ортиқча намни ёқтирмайди, аксинча илдири чириб тезда нобуд бўлади. Чанглар, зарарли чиқиндилар ва зараркунандаларга, шамол таъсирига ҳам бардошли. Қисқа муддатда Қаршининг нохуш шароитига тўлиқ мослашиб улгурди ва уруғ ҳосил қилишни бошлади. Бу эса қора қарағайнинг био-экологик хусусиятлари мана шу муҳитга тўлиқ мос тушганлигидан далолатдир.

Аҳамияти. Шох-шаббаси чиройли шаклда. Уни шаҳар ва ишлаб чиқариш корхоналари ҳудудларида яққа ва гуруҳ ҳолида экиш, паркларда, аллеялар ташкил қилишда ва шаҳар ташқарисидаги дам олиш масканларида экиш тавсия этилади. Асосий манзарали ўсимлик бўлиб қолади. Уни бу шароитда кўплаб ўстириш, маҳаллий уруғлардан кўчатлар ўстириш ва манзарали боғдорчиликка кенг тадбиқ этиш тавсия этилади.

Кўпайтириш. Уруғидан кўпайтирилади. Эрта баҳорда бир марта ўғитлар жамланмаси билан озиклантириш етарли.

Қора қарағай:
умумий кўриниши, чангчиси ва ғуддаси

Эльдор қарағайи, сосна эльдарская (*Pinus eldarica* (Medw.) Silba) – қарағайдошлар оиласи, қарағай туркумига киради.

Тарқалиши. Шарқий Кавказорти – Эльдор чўли яқинидаги Элляр-оуги тепаликларида ўсади. Қизил китобга киритилган тур. Курук ва иссиқ иқлимли ўлкаларда тарқалган.

Ботаник тавсифи. Танаси тик, 12-15 м га етади. Кўпинча конуссимон шаклдаги зич жойлашган, қарийб ер сатҳидан бошланувчи шох-шаббага эга йирик дарахт. Очик жойларда шох-шаббаси ёйилиб ўсади. Пўсти қалин, қўнғир-қулранг тусда. Нинабарглари оч-яшил, тўлқинсимон қайрилган, тўп бўлиб жойлашган, қаттиқ, 10-12 см узунликда.

Биологияси. Тез ўсувчи дарахт. Ёшлигида бироз секин, кейин ўсиши тезлашади. 10 ёшли дарахтларнинг бўйи 5-6 м га етади. 400 йилгача яшайди. Нокулай шароитга тез мослашади. Уруғлари 2 йилда пишди. Нинабарглари саратон киришида тўкилади. Реликт тур бўлганлиги сабабли аксарият дарахтлар жуда кам уруғ ҳосил қилади. Нохуш шароитда ўсаётган дарахтлар аксинча кўп уруғ ҳосил қилиши кузатилади.

Экологияси. Иссиқсевар ўсимлик. Шаҳар шароитига яхши мослашади. Тупроққа талабчан эмас, таркиби енгил, кумок тупроқларни хуш кўради. Қўрғокчиликка бардошли, ёруғсевар, қисман шўрланишга ҳам чидайди. Ҳарорат -25°C тушганда совуқдан зарарланади. Узоқ интродукция даврида совуқка бардоши ошаётганлиги кузатиламоқда. Қрим қарағайи яхши ўсган жойларда, Эльдор қарағайи яхши ўсмайди ва аксинча. Хусусан, тоғ олди районларида яхши ўсмаслиги кузатилди.

Аҳамияти. Жуда манзарали нинабаргли дарахт. Ёғочи сифатли. Дарахтнинг ҳамма қисмида смола кўп. Кейинги йилларда Ўзбекистоннинг жанубий районларида кенг қўлланилмоқда. Тез ўсиши натижасида экилган кўчатлар қисқа муддатда дарахтзорлар ҳосил қилади. Қарши шаҳрида уни кенг жорий қилиш мақсадга мувофиқ.

Кўпайтириш. Уруғидан кўпайтирилади. Уруғларининг унвчанлиги 75-80%. Экиш нормаси 1 пог. м да 6 г., экиш чуқурлиги 1,5-2 см.

Эльдор қарағайи:
умумий кўриниши, чангчиси ва ғуддаси

Тоғ қарағайи, сосна горная (*Pinus montana*, *Pinus tugo* Turga) – қарағайдошлар оиласи, қарағай туркумига киради.

Тарқалиши. Марказий ва Жанубий Европа тоғларининг тепа қисмида ўсиб, денгиз сатҳидан 2500 м гача кўтарилади. Маданий ҳолда кенг тарқалмаган.

Ботаник тавсифи. Доимияшил бута. Нинабарги қалин, 3-4 см узунликда, тўқ-кўк рангда. Баландлиги 3-4 м га, шох-шаббасининг диаметри 2-3 м га етади. Ўзи ётиб, новдалари эса юқорига қараб ўсади.

Биологияси. Дастлаб жуда секин, йилига 10 см дан ўсади, кейинчалик ўсиши тезлашади. Уруғлари 2 йил давомида пишиб етилади. Илдиз тизими яхши ривожланган, асосан тупроқнинг юза қисмида жойлашади. Табиатда унинг баланд, ўрта, карлик ва миниатюра шакллари учрайди. Жуда кўп манзарали навлари ҳам яратилган. Навлари бир-биридан нинабаргларининг туси, ўсиш микдори, шох-шаббаларининг қалинлиги ва шакли билан фарқ қилади.

Экологияси. Совуққа ва қурқокчиликка чидамли, ёруғсевар. Қуёшли жойларда яхши ўсади, сояни хуш кўрмайди. Тупроққа талабчан эмас, хоҳлаган тупроқда ўстириш мумкин. Шаҳар шароитида мутлақо қийналмайди, касаллик ва зараркунандаларга ҳам бардошли. Шўрланишга чидамсиз.

Аҳамияти. Ундан қияликлар ва нотекис юзаларни кўкаламзорлаштиришда, ихота дарахтзорлари яратишда фойдаланиш мумкин. Манзарали дарахтлар шинавандалари уни шахсий томорқалари ва дала ховлиларида ҳам кўплаб қилади. Жанубий Ўзбекистонда интродукцион синовдан ўтказилмаган. Кейинги йилларда тоғ қарағайини хориждан келтирилиб ободонлаштирилаётган манзилларда кўплаб экилмоқда. Кузатишлар уни бизнинг шароитимизда яхши ўсиши ва ривожланишини кўрсатмоқда.

Кўпайтириш. Уруғлари жуда майда, уларни кузда ва баҳорда экиш мумкин. Ўсиш даврида парваришlash талаб қилинмайди. Август ойининг иккинчи ярмидан бошлаб доимий жойга кўчириб ўтказиш мумкин.

Тоғ қарағайи:
умумий кўриниши, ғуддаси ва чангчиси

Шарқ саври, биота восточная (*Platycladus orientalis* (L.) Franco) – сарвидошлар оиласи, биота туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ҳолда асосан Шимолий Хитой тоғларида ўсади. Пекиндан ғарбга томон ўрмон ҳосил қилади. Табиий ҳолда Ғарбий Ҳисорда, Тўпаланг дарёси ўзанида ҳам учраши қайд қилинган. Маданий ҳолда дунё бўйлаб кенг тарқалган.

Ботаник тавсифи. Классификацияси кўп марта ўзгарган. Дастлаб уни туя туркумига киритиб, шарқ туяси деб аталган. Доимияшил дарахт, нохуш мухитда бута кўринишида ўсади. Бўйи 8-10 м, қулай шароитда 18 м гача етади.

Биологияси. Мўътадил иқлимни хуш кўради. Биота номи унга яшовчанлиги туфайли берилган (биос-хаёт). Секин ўсади ва 1000 йилдан ортиқ умр кўради. Пекинда шу ёшдаги дарахтлар учрайди. Нуротадаги 2000 йиллик «Арча ота» ни Македонский томонидан урушда ўлган саркардалари қабри устида эктирилган, деган мулоҳазалар мавжуд. Ҳозирда унинг 60 га яқин манзарали навлари яратилган. Улар орасида новдалари тигиз ўсадиган, шох-шаббаси конус шаклидаги компакт шакли кенг қўлланилади. Новдаларини кесганда тезда янгиларини ҳосил қилади. Уруғлари бир мавсумда пишиб етилади ва уларнинг унвчанлиги юқори, 70-80% атрофида.

Экологияси. Иссиқсевар ва совуққа бардошли, -30°C ҳароратга ҳам чидайди. Ўсиш шароитига талабчан бўлмаса-да, тупрок унумдорлиги юқори жойларда яхши ўсади. Ёруғсевар, қисман сояда ҳам ўса олади, лекин қуёшли жойда яхши ўсади. Новдаларини муддатида ва меъёр талабларига риоя қилиб кесилса, ўсимликнинг дуркун ўсишини таъминлайди.

Аҳамияти. “Тирик девор” яшашда кенг фойдаланилади. Кучли фитонцидлик хусусияти уни даволаш масканларида кўп-лаб экишга асос бўлади. Нинабаргларида доимий равишда ажралиб турган эфир мойи атмосфера хавосини тозалаб, ионлар билан бойитади. Антисептик хусусиятига эга.

Кўпайтириш. Уруғидан ва қаламчасидан осон кўпаяди. Уруғлари стратификация қилинмасдан баҳорда экилади. Улар 2 ҳафтада униб чиқади. Экиш меъёри 1 пог. м да 4 г, экиш чуқурлиги 2-2,5 см бўлиши тавсия этилади.

Шарқ саври:
умумий кўриниши, чангчиси ва ғуддаси

Ғарб туяси, туя западная (*Thuja occidentalis* L.) – сар-видошлар оиласи, туя туркумидаги ягона тур.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Шимолий Американинг шарқий районларида ўсади. Ареали Канаданинг жанубий-шарқий, АҚШнинг шимолий қисмларида жойлашган. Европага 1540 йилда келтирилган. Маданий ҳолда мўътадил иқлимли ўлкаларда анча кенг тарқалган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 12-20 м га етади. Танаси ёш ўсимликларда силлиқ, кизил-кўнгир, кейинчалик кулранг-кўнгир рангга киради. Нинабарглари тангачали, ранги кўк, кишда кулранг-кўк тусга киради, 2–3 йил яшайди, кейин ёш новдалари билан бирга тушиб кетади.

Биологияси. Секин ўсадиган дарахт. 200 йилгача яшайди. Юқори фитонцидлик хусусиятига эга. Энг қимматли жихати унинг юқори манзарали эканлигида. Нинабарги, шох-шаббасининг шакли ва бўйи фарқ қиладиган жуда кўп манзарали шакллари мавжуд. Илдиз тизимининг асосий қисми тупрок юзасида жойлашган.

Экологияси. Совукка бардошли, -36°C ҳароратга чидайди. Иссиқсевар ва курғокчиликка чидамли. Сояга ҳам бардошли, лекин очик жойда яхши ўсади. Таркиби бой, сернам тупроқларни хуш кўради. Бир вақтнинг ўзида жазирама иссиқда қийналиб ўсади. Табиий ареалида кальцийли тупроқларда бемалол ўсади. Чанг, чиқинди ва газларга чидамли, кесиш ва шакл беришда ҳамда кўчириб ўтказилганда қийналмайди.

Аҳамияти. Туя сўзи юнончада “қурбонлик” маъносини англатади. Чунки, ёғочи ёнганда хушбўй хид таралгани сабабли уни қадимда қурбонликлар қилинганда ёкиш одати бўлган. Ёғочи юмшоқ, ватанида унинг ёғочидан турли мақсадларда кенг фойдаланилади. Манзарали боғдорчиликда қимматли ўсимлик саналади. Баргидан олинадиган эфир мойи тиббиётда ва парфюмерияда кенг қўлланилади.

Кўпайтириш. Уруғидан ва яшил қаламчасидан кўпайтирилади. Уруғидан кўпайтирилганда стратификация қилиш зарур. Жанубий Ўзбекистонда жуда кам тарқалган. Уни бироз салқин ва намлик юқори бўлган ҳудудларда экиш керак.

Ғарб туяси:
умумий кўриниши, нинабарги ва ғуддаси

3.2. МАНЗАРАЛИ БОҒДОРЧИЛИКДА ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН НОЁБ НИНАБАРГЛИ ДАРАХТЛАР

Оддий қорақарағай, европа қорақарағайи, ель обыкновенная, ель европейская (*Picea abies* (L.) H.Karst.) – қарағайдошлар оиласи, қорақарағай туркумига кирadi.

Тарқалиши. Европанинг шимоли-шарқида йирик ўрмонлар ҳосил қилиб ўсади. Маданий ҳолда мўътадил иқлимли ўлкаларда кенг тарқалган. Жиззахдаги Зомин санаторияси ҳудудида, денгиз сатҳидан 2200 м баландликда 40-45 ёшли дарахтлар жуда дуркун ўсмоқда (расм).

Ботаник тавсифи. Доимяшил дарахт, бўйи 30 м га, баъзан 50 м гача етади. Шох-шаббаси конуссимон, новдалари осилиб туради. Танаси қўнғир, юпқа пўстлоқлари ажралиб туради. Нинабарглари 1-2,5 см узунликда, тўқ-қўқ рангда. Қўплаб шакллари мавжуд, юзлаб манзарали навлари яратилган.

Биологияси. Дастлаб секин ўсади, кейин ўсиши тезлашади. 250-300 йил умр кўради. Тошкент шароитига интродукция қилинган қорақарағайлар орасида энг тез ўсадиган тур ҳисобланади. Бу ерда 10 ёшида бўйи 2 м га етади. Ғуддалари 2 йиллик нов-дада ҳосил бўлади. Зоминда ўсган дарахтлар ғуддалар ва унув-чан уруғлар ҳосил қилган.

Экологияси. Табиий ҳолда турли механик таркибга эга тупроқларда ўсади, лекин унумдор тупроқ ва намликни яхши кўради. Ўз ареалида қурғоқчиликка ва совукка бардошли. Ўзбекистонда юқори ҳароратдан қийналади. Жанубий регионларда ўстириш тавсия этилмайди. Тоғолди районларида денгиз сатҳидан 1500-2500 м баландликда жуда яхши ўсади.

Аҳамияти. Энг манзарали дарахтлардан бири. Янги йил арчаси сифатида фойдаланилади. Ёғочи юмшоқ, қурилиш материаллари, мусика асбоблари, мебель ва бошқалар ишлаб чиқаришда кенг қўлланилади. Ёғочи нисбатан енгил, таркибида целлюлоза кўп, смола кам. Шу сабабли қоғоз ишлаб чиқаришда қўлланилади. Пўстлоғида танинлар, ғуддаларида эфир мойи, смола, ошловчи моддалар мавжуд.

Қўпайтириш. Уруғидан осон қўпайтирилади.

Оддий қорақарағай:
умумий кўриниши, ёш ва етилган ғуддалари

Зангори қорақарағай, тиканли қорақарағай, ель голубая, ель колючая (*Picea pungens* Engelm.) – қарағай-дошлар оиласи, қорақарағай туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Шимолий Американинг ғарбида, тоғ водийларида, дарё ўзанларидаги сернам жойларда ўсади. Маданий ҳолда анча кенг тарқалган.

Ботаник тавсифи. Доимяшил дарахт. Бўйи 12-20 м, баъзан 25 м гача етади. Танаси тўғри ва тик ўсади, шох-шаббаси конуссимон ёки пирамида шаклида. Нинабарглари қисқа, 3 см узунликда, тиканли, турли хил тусда. Уларда яшил, мовий ва қумуш рангдан тортиб, оқ-сарик ва сарик ранглари ҳам учратиш мумкин. Нинабарглари зангори рангда бўлган шакллари ғоят манзарали ҳисобланади.

Биологияси. Жуда секин, мавсум давомида ўрта ҳисобда 8-10 см ўсади. Яхши ўсганда 10 ёшли дарахтларнинг бўйи 1 м га етади. 400-600 йилгача яшайди. Янги шароитларга анча тез мослашади, шу сабабли анча кенг тарқалган. Жуда кўплаб формалари мавжуд ва манзарали навлари яратилган. Очиқ жойларда ўсганида шохланиб кетса, учки новдалари секин, ён новдалари тез ўсади. Бунда унинг ён томондан соя қилиш тавсия этилади. Илдиз тизими юзада жойлашган.

Экологияси. Совуққа бардошли, бошқа қорақарағайларга нисбатан қурғоқчиликка бардошли. Тупроққа талабчан эмас, лекин унумдор ва сернам тупроқларда дуркун ўсади. Ёруғсевар, тепа томондан соя бўлиши унинг бўйига ўсишига халакит беради. Зарарли чанг ва газларга жуда бардошли, тупроқ шўрлигига эса бардошсиз.

Аҳамияти. Энг манзарали дарахтлардан бири. Шу сабабли у ҳамиша бойлик ва фаровонлик рамзи бўлиб келган. Солитер шаклида ва гуруҳ ҳосил қилиб экиш тавсия этилади. Яхши ишлов бериш имконияти бор жойларда экиш лозим.

Кўпайтириш. Уруғидан, пайванд ва қаламчалари билан кўпаяди. Қарши шароитида уни бир неча марта ўстирилган, лекин натижа ижобий бўлмаган. Бу ерда иссиқдан қийналади. Уни ҳарорат бироз паст, намлик юқори бўлган жойларда, тоғ олди районларида ўстириш керак.

Зангори қорақарағай:
умумий кўриниши, ёш ва етилган ғуддалари

Аризона сарвиси, кипарис аризонский (*Cupressus arizonica* Greene) – сарвидошлар оиласи, сарви туркумига киради. XIX асрдан бошлаб экиб ўстирилади.

Тарқалиши. Табiiй ҳолда АҚШнинг жануби-ғарбида ва Мексикада ўсади. Иссиқ иқлимли ўлкаларда кенг тарқалган.

Ботаник тавсифи. Доимияшил дарахт бўлиб, бўйи 20 м га, танаси 50-70 га етади, кенг шох-шаббали. Шох-шаббаси пирамида шаклдаги кўплаб манзарали навлари яратилган. Нинабарглари мовий рангда, ғуддалари йирик, тўқ-кизил-қўнғир рангларда, дарахтга чиройли манзара бахш этади.

Биологияси. Тез ўсади, 3 ёшда бўйи 2 м га, 10 ёшда 6-7 м га етади. Шундай бўлишига қарамай, 500-600 йил умр кўради. Баҳорда чангланади, ғуддалари эса 2 йил давомида етилади. Улар пишганда қўнғир рангга киради. Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида яхшироқ ўсади ва кўркем манзара намоён қилади. Манзарасини кишда ҳам йўқотмайди.

Экологияси. Сарвилар орасида иссиққа, совуққа ва қурғоқчиликка энг бардошлиси. Шуниси билан жуда қадрли. Ҳарорат – 20-25°C га тушганда ҳам совуқдан зарарланмайди. Лекин ёшлигида совуқдан химоялаш тавсия етилади. Ёруғсевар, ёруғ жойда шох-шаббаси дуркун ўсади ва чиройли шаклланади. Тупроқ унумдорлиги ва намлигига ўртача талабчан.

Аҳамияти. Юксак манзарали дарахт. Ёғочи жуда қаттиқ ва мустаҳкам, бу жиҳатдан уни ёнғоқники билан тенглаштириш мумкин. Доимияшил сарвини ўстириш қийин жойларда бемалол ўсади. Унинг ниҳоятда кўркемлиги ва салбий омилларга чидамлилиги юртимиздаги манзарали боғдорчиликнинг асосий ассортиментидан бири бўлиши лозимлигига асос бўлади. Қаршида жуда яхши ўсади, уни кўплаб экиб ўстириш лозим.

Кўпайтириш. Уруғидан ва вегетатив усулда кўпайтириш мумкин. Уруғидан экилганда биринчи йилнинг ўзида бўйи 30-40 га тенг соғлом кўчатлар шаклланади. Кўллатиб суғориш тавсия етилмайди. Уни етиштиришда танасидаги пастки новдаларни кесиб ташлаш мумкин эмас. Бунда тананинг шу қисми йўғонлашмайди ва дарахт ўз шох-шаббасини кўтара олмасдан қийшайиб бошлайди.

Аризона сарвиси:
умумий кўриниши, чангчиси ва ғуддаси

Доимяшил сарви, кипарис вечнозелёный (*Cupressus sempervirens* L.) – сарвидошлар оиласи, сарви туркумига киради. Кримга уни дастлаб Македонский олиб келган.

Тарқалиши. Инсоният томонидан антик даврларда маданийлаштирилган. Шу сабабли табиий ареалини аниклаш қийин. Ўртаер денгизи мамлакатлари ҳудудларида ўсган, деб тахмин қилинади. Иссиқ иқлимли ўлкаларда тарқалган.

Ботаник тавсифи. Икки уйли ўсимлик. 2000 йилгача яшайдиган доимяшил дарахт. Бўйи 25-30 м гача етади. Танаси тик ўсувчи, шох-шаббаси қалин, пирамида ёки колонна шаклида. Нинабарглари майда, ромб шаклида, новдага ёпишиб жойлашган, тўқ-яшил рангда, ялтирок. Гуддалари қисқа бандлари билан новдага ёпишиб ўсади. Ўзбекистонда 2 та – пирамидал, яъни шох-шаббаси танасига тигиз ўсадиган ва шох-шаббаси ёйилиб ўсадиган горизонтал шакллари ўсади.

Биологияси. Тез ўсади, ўсимликнинг бўйи 3 ёшида 1-2 м га етади. Доимий жойга шу ёшда кўчириб ўтказиш мумкин. Тошкентда 35 ёшида бўйи 5 қаватли бинодан баланд бўлиши кузатишган (расм). 5-6 ёшида генератив даврга ўтади.

Экологияси. Ёруғсевар, қурғоқчиликка бардошли. Тупроққа ўртача талабчан. Иссиқсевар, совуққа нисбатан бардошсиз, $-15-20^{\circ}\text{C}$ дан паст ҳароратда зарарланади. Шаҳар муҳитига чидамли. Тошкент шаҳрида ўтган асрда жуда кўплаб сарвилар ўстирилган. 1968 йилнинг кишида ҳарорат -27°C га тушганда уларнинг барчаси, ҳатто 50 ёшлилари ҳам совуқдан қирилиб кетган. Бугунги кунда маҳаллий шароитга анча мослашди ва Тошкент шаҳрида ҳам кўплаб экиб ўстирилмоқда.

Аҳамияти. Дарахтлар оламида энг кўрками ва чиройлиси. Алишер Навоий ўз шеърларида ифодалаган “сарвиқомат” ибораси шу дарахтга тегишли. Нинабарглари эфир мойларига бой. Ёғочи сифатли, юмшоқ, чиройли текстурали. Христианлар ўзларининг эҳромларини унинг новдалари билан безатишган. Манзарали боғдорчиликда кенг қўламда қўллаш лозим лозим.

Кўпайтириш. Уруғидан осон кўпайтирилади. Уруғлари баҳорда 3-4 ой стратификация қилиниб экилади. Экиш олдида 10-12 соат совуқ сувда ивитиш керак.

Доимяшил сарви:
Тошкентдаги 35 ёшли дарахт, доривор препарат,
гуддаси, сарвидан яратилган аллея

Баҳайбат секвойдендрон, мамонт дарахти, секвойдендрон гигантский (*Sequoiadendron giganteum* Lindl.) – таксониядошлар оиласи, секвойя туркумига мансуб реликт тур. Хиндулар алифбоси муаллифи Секвойя шарафига номланган.

Тарқалиши. 100 млн йил илгари кенг тарқалган, кейин қирлиб кетган. Қолдиқлари Яккабоғнинг Зармас, Вари қишлоқлари яқини ва Баҳча сойида топилган. Айни пайтда Калифорниянинг Сьерра-Невада тоғида сақланиб қолган. Дастлаб 1853 йилда европаликлар томонидан кашф қилинган. Орадан кўп ўтмай 1882 йилда Самарқандга келтирилган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 135 м, танасининг диаметри 13 м га етади, 6000 йил яшайди. Тик ўсади, танаси қизил-қўнғир, шохшаббаси конус шаклида, қалин, нинабарглари дағал, қаттиқ, тиканли, зангори-қўқ ёки қуланг-қўқиш рангларида. Танаси қизғиш ёки тўқ-қўнғир рангларида.

Биологияси. Дастлаб секин, йилига 10-20 см ўсади. 10-15 ёшидан бошлаб тез ўсади. Маданий ҳолда бўйи 50 м гача етганлиги қайд қилинган. Бунда 20-25 ёшида генератив фазага киради. Уруғлари 2-йилнинг охирида пишади. Улар дарахтда 8-12 йилгача осилиб туради, лекин уруғлар ўз унвчанлигини сақлаб қолади. Ҳар бир ғуддасида 230 тагача уруғ бўлади.

Экологияси. Иссиқсевар, ёруғсевар, совуққа нисбатан бардошли, $-20-25^{\circ}\text{C}$ га чидайди. Тупроққа ўта талабчан эмас, лекин таркиби енгил, унумдор тупроқларни хуш кўради. Касаллик ва хашоратларга бардошли, шаҳар муҳитида бемалол ўсади. Қурғоқчиликка муносабати аниқланмаган.

Аҳамияти. Юксак манзарали дарахт. Европа мамлакатлари, Қрим ва Кавказда, Ўрта Осиёда манзарали дарахт сифатида ўстирилади ва юксак қадрланади. Шаҳрисабзга 2016 йилда келтирилган. Айни пайтда ушбу ноёб дарахтнинг 15 донаси бу шаҳарда барқ уриб ўсмоқда.

Кўпайтириш. Уруғидан ва қаламчасидан кўпаяди. Уруғини сифати паст, 1-5% атрофида. Уруғлари стратификация қилинмасдан эрта баҳорда 1-2 кун ивитиб қўйиб экилади. Уларни 3-5 ёшида доимий жойга кўчириб ўтказиш мумкин. Доимий равишда қондириб суғоришни талаб қилади.

Баҳайбат секвойдендрон:
умумий кўриниши, Шаҳрисабздаги 10 ёшли дарахт,
ғуддаси ва танаси орқали ўтган тоннель тасвирланган

Ҳимолай кедри, кедр гималайский (*Cedrus deodara* (Roxb) Loud) – қарағайдошлар оиласи, кедр туркумига киради. Ҳиндистонда уни илоҳий деб билишади (*deodara* – “худонинг инъоми” дегани).

Тарқалиши. Табиий равишда Покистон, Афғонистон, Ҳиндистон ва Непаль тоғларида ўсади. Маданий ҳолда кенг тарқалмаган. Қримда жуда яхши ўсиши қайд қилинган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 50 м, диаметри 3 м га етадиган дарахт. Шох-шаббаси тарвақайлаб ўсган. Узок, 1000 йил, қулай жойда 3000 йилгача яшайди. Нинабарглари нозик, майин, узунлиги 5 см гача, бир тупда 20-30 тадан ўсади, умри 3-6 йил. Ғуддалари бўйи 13 см, эни 5-7 см га етади. Уруғлари 1,6-1,7 см узунликда. Танаси кулранг-кўнғир рангда.

Биологияси. Ёшлигида тез ўсади, кейин ўсиши секинлашади. Деновда 28 ёшида бўйи 24-28 м, танаси 42-60 см га етган. Шу ёшда фақат эркак ғуддалар ҳосил қилган. Улар ёзда шакллана бошлайди ва ноябрда чангланади. Ғуддаси 1-1,5 йилда пишади. Новдалари узок муддат ўсади. Табиатда унинг бир нечта манзарали шакллари мавжуд.

Экологияси. Муҳит омилларига чидамли. Очик жойда яхши ўсади, сояга ҳам бардошли. Қурғоқчиликка чидамли. Тупроққа талабчан эмас, оҳакли тупроқда ҳам бемалол ўса олади. Ҳаво намлиги юқори бўлишини хуш кўради. $-20-25^{\circ}\text{C}$ совуққа бардош бера олади. Шаҳар ҳавосини хуш кўрмайди.

Аҳамияти. Энг манзарали дарахтлардан бири бўлиб, юмшок иқлимли ҳудудларда кўкаламзорлаштиришда қўлланилади. Ёғочи мустаҳкам, юмшок, хушбўй ҳидли, оч-сарик рангда, ядро қисми қизғиш-кўнғир. Ҳиндистонда ёғочи қасрлар, эҳромлар ва бошқа муҳим жойларни безашда ишлатилади. 100 ёшли 1 га ўрмонлари 130 м^3 , 250 ёшда 3500 м^3 ёғоч бериши қайд қилинган. Республикада интродукцион синовдан ўтган ва Жанубий вилоятларида ўстириш тавсия этилган.

Кўпайтириш. Уруғидан кўпайтирилади. Апрель ойида экилган уруғлар 12-30 кундан кейин униб чиққанлиги, уруғларининг унувчанлиги 30-70% ни ташкил этганлиги қайд қилинган. Кесиш ва буташ тадбирларида қийналмайди.

Ҳимолай кедри:
умумий кўриниши, ёш ва етилган ғуддалари

Атласс кедри, кедр атласский (*Cedrus atlantica* (Endl.) G.Manetti ex Carriere) – карағайдошлар оиласи, кедр туркумига киради. Шимолий ярим шарда кенг тарқалмаган.

Тарқалиши. Марокко ва Алжирда, Атлас тоғи бағрида 1300-2000 м баландликларда, океан ҳавоси таъсирида ўсади. Иссиқ иқлимли ўлкалар ва Европа жанубида кенг тарқалган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 50 м, диаметри 1,5-2 м га етадиган дарахт, 600 йил яшайди. Шох-шаббаси пирамида шаклида ёки ёйилиб ўсади ва сийрак жойлашган. Нинабарглари қисқа, 2,5 см узунликда, кўк-яшил ва мовий рангларда, тўп-тўп бўлиб жойлашиб дарахтга ажиб манзара касб этади. Гуддасининг бўйи 7-10 см, цилиндр шаклида.

Биологияси. Тез ўсади, 2-3 ёшли кўчатлари йилига 25-40 см ўсади. Деновда 28 ёшли дарахтларнинг бўйи 12-14 м га етган. Ёзда чангчилари шаклланишни бошлайди, октябрнинг охири-ноябрнинг бошларида чангланади. Уруғлари 3 йил давомида етилади. Бу шароитда уруғининг унувчанлиги 75% (31-90%). Табиатда бир нечта манзарали шакллари мавжуд.

Экологияси. Иссиқсевар, ёруғсевар, очик жойда яхши ўсади. Совуққа нисбатан бардошли, -23°C ҳароратга чидайди. Тупроқ қурғоқчилигига чидамли, бизнинг шароитимизда атмосфера ҳавоси қуруқлигидан анча қийналади. Тупроқ таркибида оҳак бўлишини ва қўллатиб суғоришни хуш кўрмайди. Шаҳар шароитига бардошли.

Аҳамияти. Манзарали боғдорчиликда кенг қўлланилади. Мойи антисептик хусусиятга эга. Косметика учун муҳим хомашё. Ёғочи қаттиқ ва пишиқ, ундан маҳаллий аҳоли кенг қўламда фойдаланади. 1 га ердан 1050 м^3 ёғоч олиш мумкин. Ёғочида кўп миқдорда смола тутади. Ундан қимматбаҳо бальзам тайёрланади. Қадимги Мисрда фиръавнлар ўлганида танасини ундан фойдаланиб бальзамлашган. Республикаимизнинг жанубий вилоятларида ўстириш тавсия этилган.

Кўпайтириш. Уруғи, қаламчаси ва пайвандлаш оркали кўпайтирилади. Кузда экилган уруғлар мартнинг бошида, баҳорда экилганлари 1 ойдан кейин униб чиқади. Уруғларини стратификация қилиш лозим.

Атласс кедри:
умумий кўриниши, нинабарги ва гуддаси

Зарафшон арчаси, қора арча, можжевельник зеравшанский (*Juniperus seravshanica* Kom.) – сарвидошлар оиласи, можжевельник туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Ўрта Осиё тоғларида, денгиз сатҳидан 1400-2800 м баландликларда ўсади. 80% арчазорлар эса 2200-2400 м баландликларда тарқалган.

Ботаник тавсифи. Икки уйли дарахт, баландлиги 15 (20) м, диаметри 1 (2,2) м гача етади. 1000 йилгача яшайди. Табиатда нинабаргининг ранги ва шох шаббасининг шакли билан фаркланувчи бир нечта шакллари мавжуд.

Биологияси. Дастлаб жуда секин (10-15 см), 5 ёшдан кейин ўсиши тезлашади. 10 ёшга етганида дарахтнинг бўйи 2-2,5 м, йиллик ўсиши 55 см га етади. Маданий шароитда намлик етарли бўлганда нисбатан тез ўсади ва манзаралилик хусусиятларини намоён қилади. Ксерофит бўлганлиги сабабли унинг илдизи ер устки қисмига нисбатан 3 баробар тез ўсади (бўйи 15 см бўлганда илдизи 45 см га етади).

Экологияси. Қурғоқчиликка ва совуққа бардошли, иссиқсевар. Барча можжевельниклар орасида қурғоқчиликка энг чидамлиси ҳисобланади. Лекин намлик етарли бўлган тоғнинг шимол томонида яхши ўсади. Табиий ареалида турли – тошлоқ, шағалли ва майин тупроқли жойларда ўсади.

Аҳамияти. Арчазорлар тоғларда тупроқни ҳимоя қилиш ва сувни кўпайтиришдан ташқари тоза кислороднинг асосий манбаи ҳам ҳисобланади. Кучли фитонцидлик хусусиятига эга. 1 га арчазор суткасига 30 кг фитонцид ажратиб, бу бутун бошли шаҳар ҳавосини тозалашга етади. Арчалар манзарали боғдорчиликда жуда кам қўлланилади. Чунки уни ўстиришда жиддий кийинчиликлар мавжуд ҳамда шаҳар шароитида ўсишда кийналади. Унинг бошқа дарахтлар ҳосил қилган микроклим мавжуд бўлган жойларда экиш тавсия этилади.

Кўпайтириш. Уруғидан кўпаяди. Чорва молларининг бокилиши эвазига табиий ҳолда кўпайиши анча секин кечади. Кўчириб ўтказилганда ўларнинг аксарияти нобуд бўлади. Арча кўчатларини целлофан тувакларда етиштириб, 3-4 ёшда доимий жойга кўчириб ўтказиш яхши самара беради.

Зарафшон арчаси: умумий кўриниши, нинабарги, ғуддаси ва табиий арчазорлар

Лавсон кипарисовиги, кипарисовик Лавсона (*Chamaecyparis lawsoniana* (A.Murray bis) Parl.) – сарви-дошлар оиласи, кипарисовик туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий равишда Шимолий Америкада – Калифорния ва Орегона штатларида, дарё ва ирмоқлар ёқасидаги водийларда ўсади. Ўзбекистонда кенг тарқалмаган.

Ботаник тавсифи. Баландлиги 30-40 (60) м га етадиган баланд бўйли, юксак манзарали дарахт. Шох-шаббаси илдиз бўғзидан бошлаб ўсадиган чиройли кўринишда, конуссимон, қалин. Ташқи кўринишидан туяни эслатади. Нинабарги ясси, тангачасимон, турли тусларга эга.

Биологияси. Нисбатан секин ўсади, 10 ёшида 1,5–1,8 м га етади. Чангланиш даврида новдаларнинг учки қисмида ҳосил бўлган, 3–4 мм катталиқдаги ёрқин малина рангга кирадиган эркак куббалари, уни манзаралик даражасини янада оширади. Урғочи куббалари пишиб етилганда очилиб, мўъжазгина гулни эслатади. Манзарали боғдорчиликда қўлланиладиган жуда кўп шакллари мавжуд.

Экологияси. Ташқи муҳитга ўртача талабчан. Ёшлигида сояга анча бардошли, совуққа ўртача бардошли. Ёши ошиб бориши билан совуққа бардоши ва ёруғликка талаби ошади. -29°C ҳароратгача чидайди. Тупроқ таркиби енгил, намлиги етарли жойларда яхши ўсади. Зичлашган ва ортиқча нам тупроқни ҳамда таркибида оҳак бўлишини хуш кўрмайди. Ҳаво ифлослигига бардошсизлиги сабабли катта йўл ёқаларида экиш тавсия қилинмайди.

Аҳамияти. Манзарали боғдорчиликда жуда қимматли ўсимлик. Якка ҳолда, гуруҳ қилиб ва аллея шаклида экиш мумкин. Шакл берилганда манзарасини янада ошади. Қурғоқчилик ва иссиқликка бардошли шакллари иқлимлаштириш ва амалиётда фойдаланиш лозим.

Кўпайтириш. Уруғи, илдиз бачкилари ва қаламчасидан кўпайтирилади. Стратификацияга эҳтиёж бўлмаса-да, уруғларини 1 ой нам қумда саклаш лозим. Кўчатлари 6–8 ёшга кирганида кўчириб ўтказиш мумкин. Республиканинг намлик етарли бўлган жойларида экиш мақсадга мувофиқ.

Лавсон кипарисовиги:
умумий кўриниши, чангчиси ва гуддаси

Метасеквойя, метасеквойя глиптостробовидная (*Metasequoia glyptostroboides* Hu et Cheng) – таксодиядошлар оиласи, метасеквойя туркумига кирадиган реликт тур.

Тарқалиши. Бўр даврида кенг тарқалган, кейинчалик кирилиб кетган. Япон палеоботаниги С. Мики 1941 йилда уни қазилма ҳолида, шу йилнинг кишида Хитойнинг Хубэй ва Сичуань провинцияларида табиий ҳолда ўсаётган дарахтлари топилган. Иссиқ иқлимли мамлакатларда кўплаб ўстирилади.

Ботаник тавсифи. Бўйи 35 м, танаси 2 м га етади. Шох-шаббаси тухумсимон, танасининг пастки қисми анча йўғон, тепага томон ингичкалашиб боради. Зич экилган жойларда текис ёғоч берадиган тана ҳосил қилади. Ранги қизғиш-кўнгир, улғайганида тўқ-кул рангга киради. Нинабарглари жуда манзарали, икки қаторли мураккаб, чизикли, қишда тушиб кетади. Бир нечта манзарали шакллари мавжуд.

Биологияси. Ўта манзарали дарахт бўлиб, тез ўсади ва 600 йилгача яшайди. Тошкент шароитида 20 ёшида бўйи 20 м гача етиши кузатилган. Қишда нинабарглари ташлайди. Бу ерда 6 ёшида генератив фазага кирган бўлса-да, фақат 35 ёшида унвчан уруғлар ҳосил қилишни бошлаган. Демак, метасеквойя мана шу ёшида Тошкент шароитига тўлиқ мослашган.

Экологияси. Иссиқсевар ва ёруғсевар. Сояни хуш кўрмайди. Яхши ўсиши ва ривожланиши учун намлик етарли бўлиши керак. Шунда ёздаги юқори ҳароратдан зарарланмайди. Совуққа бардошли, -32°C гача чидайди. Шаҳарнинг нохуш атмосфера ҳавосида ҳам яхши ўсиши кузатилган.

Аҳамияти. Жуда манзарали дарахт. Кейинги йилларда Тошкентда хориждан кўплаб дарахтлари келтирилди. Улар бугун шаҳар кўркига кўрк қўшмоқда. Аллеялар, солитерлар яратишда, кўркам биналарнинг фасад қисмида яқка ҳолда экиш яхши самара беради. Ўзбекистоннинг барча иқлим зоналарида экиб ўстириш тавсия этилган, лекин ҳалигача кенг тарқалмаган.

Кўпайтириш. Уруғи ва қаламчасидан кўпаяди. Уруғларни баҳорда экиш тавсия қилинади. Уларни стратификация қилишга зарурат йўқ. Қаламчасидан осон кўпаяди. Уларни кузда, баҳорда ва ёзда экиш мумкин.

Метасеквойя:
умумий кўриниши, чангчиси ва ғуддаси

Ботқоқ сарвиси, таксодий, болотный кипарис (*Taxodium distichum* (L.) Rich.) – таксодийдошлар оиласи, таксодий туркумига кирувчи реликт тур.

Тарқалиши. Табиий ҳолда АҚШнинг жануби шарқида, сокин оқувчи дарё кирғоклари ва ботқокликларда ўсади. Маданий ҳолда кенг тарқалмаган. Унинг МДХ давлатларидаги энг катта сунъий ўрмони Сурхондарёдаги Узун ўрмон хўжалиги ҳудудида ўсади. 1965 йилда Қоратоғдарё ўзанида экилган 700 дан ортиқ дарахтлар бугунги кунда барқ уриб ўсмоқда.

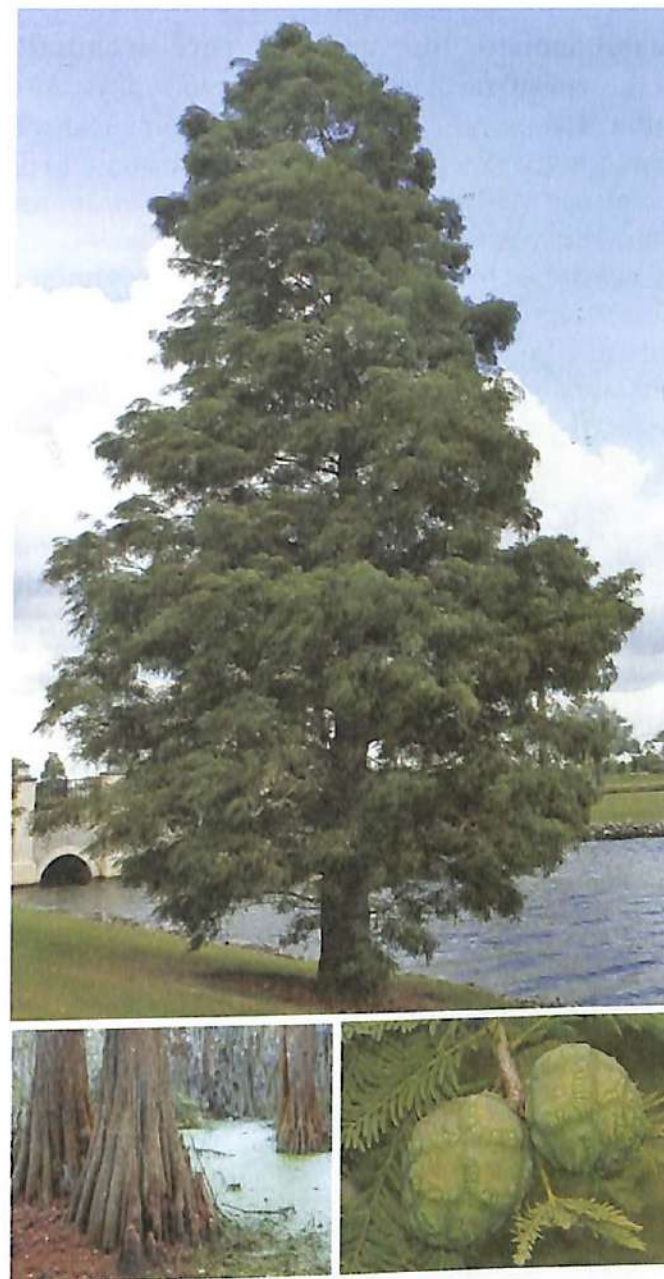
Ботаник тавсифи. Нинабарглари тўкиладиган, бўйи 30-36 м га, танасининг диаметри 1-3 м га етадиган улкан дарахт. Жуда манзарали. Ташки қиёфаси ва нинабарглари метасеквойяникига ўхшаш. Танаси бақувват, тик, пўстлоғи қизғиш-қўнғир. Ботқокликда ўсганда ерга яқин қисми жуда йўғонлашади. Новдалари ёнга, баъзан пастга эгилиб ўсади. Сернам жойларда нафас олиш илдизлари – пневматофорларни ҳосил қилади.

Биологияси. Ёшлигида тез ўсади. 1 ёшли кўчатларнинг бўйи 70-80 см га етади. Уруғларининг унвчанлиги паст, 3% атрофида. Сунъий чағлатганда у 65% га етганлиги қайд қилинган. Бизнинг шароитимизда кўплаб уруғлар ҳосил қилади. Ғуддалари шарсимон, пишганда аксарияти тушиб кетади.

Экологияси. Иссиқсевар, ёруғсевар, совуққа ва зараркундаларга бардошли, -30°C га чидайди. Соя жойда яхши ўсмайди. Тупроқ унумдорлигига талабчан эмас. Тупроқ намлигига эса талабчан, ботқоқ жойларда ҳам бемалол ўсади.

Аҳамияти. Жуда манзарали дарахт. Ёғочи пишиқ, мустаҳкам, намга текканда ҳам чиримайди. Қадимда ҳиндулар унинг ёғочидан тобут ясашган. Уни республиканинг барча ҳудудларида кўплаб экиб ўстириш мақсадга мувофиқ. Сифатли ёғоч олиш учун қўллаш мумкин. Сернам жойларда ўстириш яхши натижа беради. Ҳосил қилган нафас олиш илдизлари билан ариқ ва каналлар кирғокларини мустаҳкамлаши мумкин.

Кўпайтириш. Уруғидан осон кўпаяди. Уруғларни кузда экиш яхши натижалар беради. Баҳорда экиш учун уларни узоқ муддат стратификация қилиш лозим. Экиш меъёри 1 пог. м да 30 г, экиш чуқурлиги 3 см.

Ботқоқ сарвис:
умумий кўриниши, табиий ареалида ўсаётган
дарахтлар танаси, нафас олиш илдизи ва ғуддаси

Мевадор зарнаб, тисс дарахти, тисс ягодный (*Taxus baccata* L.) – зарнабдошлар оиласи, зарнаб туркумига киради. **Тарқалиши.** Табiiй ҳолда Азор ороллари, Алжир, Кичик Осиё ва Суриянинг тоғларида, Ғарбий Европа, Украина ва Беларуссиянинг ғарбида, Қрим ва Кавказда ўсади. “Қизил китоб” га киритилган. Республикамизда кенг тарқалмаган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 27 м, танасининг диаметри 1,5 м га етади. Шох-шаббаси тухумсимон-цилиндр шаклида, жуда қалин. Нинабарги фаслнинг исталган пайтида манзарали, тўқ-яшил, ялтироқ, узунлиги 20-25 мм, эни 2-2,5 мм келадиган барглари ясси шаклда. Танаси кизғиш-қўнғир рангда. Меваси серэт, ёркин-қизил рангда, уруғи қўнғир, қаттиқ, овал шаклда.

Биологияси. Секин ўсади ва жуда узок, табiiй ҳолда 1000-4000 йил яшайди. Дастлабки 4-6 йилда жуда секин, йилига 2-3 см дан, кейинги йилларда 20-30 см дан ўсади. Тошкентда 9-10 ёшида генератив фазага киради, бу пайтда унинг бўйи 1-1,5 м га етади. Меваларини еб бўлмайди. Уруғларининг унвчанлиги 40-70%, унвчанликни 4-5 йилгача саклайди. Жуда кўплаб манзарали шакллари мавжуд. Очiq жойда экилган уруғлари 1-2 йилда униб чиқади.

Экологияси. Сояга бардошли, тарвақайлаб ўсган япрокли дарахтлар остида бемалол ўсади. Намсевар ва иссиқсевар, -18°C совуққа чидайди. Қондириб суғоришни яхши кўради, лекин сув қўллашини ёқтирмайди. Барглари оғир металлларни аниқлашда индикатор вазифасини ўтайди.

Аҳамияти. Маданий ҳолда жуда қадимдан ўстирилади. Медицинада зарнаб дарахтидан жуда кўп доривор препаратлар тайёрлашда қимматли хомашё сифатида фойдаланилади. Ёғочи қимматбаҳо. Чунки жуда пишиқ, мустаҳкам, оғир ва чиришга бардошли. “Қизил дарахт”лар гуруҳига мансуб. Қадимги Мисрда унинг ёғочидан саркофаглар ясашган. XII асрда уни кесиш таъқиқланган. Ранги сарғиш-қизил ёки қўнғир-қизил. Ўсимликнинг ҳамма қисмлари заҳарли, уни мактаб ва болалар боғчаларида экиш мумкин эмас.

Кўпайтириш. Қаламчасидан осон кўпаяди. Катта ёшда ҳам кўчириб ўтқазиш мумкин.

Мевадор зарнаб:
умумий кўриниши, нинабарглари, чангчиси ва меваси

3.3. МАНЗАРАЛИ БОҒДОРЧИЛИКДА КЕНГ ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН ЯПРОҚЛИ ДАРАХТЛАР

Оддий эман, дуб черешчатый, дуб летний (*Quercus robur* L.) – букдошлар оиласи, эман туркумига киради.

Тарқалиши. Шимолий ярим шарнинг ўрмон ва ўрмон-чўл зонасида тарқалган. Эман дарахтини Ўзбекистонга бундан 170 йил илгари савдогарлар олиб келишган.

Ботаник тавсифи. Тарвақайлаб ўсадиган шох-шаббага, йўғон танага эга йирик дарахт. Бўйи 20-40 м га етади. Пўстлоғи тўқ-кул рангда, қалин. Барглари жуда манзарали, чўзиқ, тескари тухумсимон, четлари кунгурали. Шу сабабли унинг шакли ўрмончилар эмблемасида акс этган. Меваси желудъ, пишиб етилгач тўкилиб кетади. Мева бандининг узунлиги унинг номида акс этган.

Биологияси. Узок умр кўради. Унинг ёши турли манбаларда 700 дан 2000 йилгача дейилади. Дастлаб секин ўсади, кейин ўсиши тезлашади. Бизнинг шароитимизда 15-16 ёшида генератив фазага киради. “Эртачи” ва “кечки” шакллари мавжуд. Эман яхши ривожланган илдиз тизими ҳосил қилади ва бир умр ўсади. Шу сабабли узок умр кўради.

Экологияси. Ёруғсевар, совуққа ва курғоқчиликка бардошли, тупроққа талабчан. Оддий эман ёшлигида жанубий Ўзбекистондаги экстремал ҳароратда қийналади. Бу даврда уни иссиқдан ҳимоя қилиш керак. 5-6 ёшидан кейин мазкур шароитга мослашади ва яхши ривожланиб бошлайди.

Ахамияти. Эман сифатли ёғочи билан қардли. Шунингдек, доривор, фитонцидлик, озиқ-овқат, асал берувчи, бўёқбоп, манзарали ва фитомелиоратив хусусиятларга эга. Пўстлоғида кўплаб ошловчи моддаларни тутати. Бу хусусиятлари, мухитнинг ноҳуш омилларига бардошлиги, узок умр кўриши ундан кенг фойдаланишга асос бўлади.

Кўпайтириш. Уруғларидан кўпайтирилади. Пишиб тўкилган желудларни териб олиб нам қумга аралаштириб чуқурга кўмиб қўйиш керак, акс ҳолда улар қуриб қолади. Экиш меъёри 1 пог. м да 120-125 г, экиш чуқурлиги 8-10 см.

Оддий эман:
умумий кўриниши, чангчиси ва желуди

Каштан баргли эман, дуб каштанолистный (*Quercus castaneifolia* С.А.Мей.) – букдошлар оиласи, эман туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Озарбайжон, Арманистон ва Эроннинг шимолида тарқалган. Маданий ҳолда иссиқ иқлим-ли ўлкаларда ўсади. Жуда кенг тарқалмаган. Озарбайжоннинг “Қизил китоби” га киритилган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 25–40 (45) м га, танаси тик, диамет-ри 160 см га етадиган жуда манзарали дарахт. Танаси силлик, тўқ рангда, ёш новдалари кулранг, шох-шаббаси кенг тарва-қайлаб ўсади. Баргларининг узунлиги 10–18, эни 4–8 см, узунчоқ-тескари овал шаклида. Ташқи кўринишидан каштан баргларига ўхшайди. Желудлари 3 см узунликда.

Биологияси. Нисбатан тез ўсади, 350 йилгача яшайди. Ап-рель ойида гуллайди. Желудларнинг бир қисми биринчи йил, қолганлари иккинчи йилда пишиб етилади. Жуда кўплаб уруғ ҳосил қилади. Шу сабабли табиий ҳолда тез тикланиш хусу-сиятига эга. Яхши шароитда 800 м³ ёғоч ҳосил қилади.

Экологияси. Иссиқсевар, совуққа бардошли, курғокчиликка эса ўртача бардошли. Намликни яхши кўради, тупроқ жуда қуруқ бўлганда баргларини таштайди. Тупроқдаги ортикча намликка ҳам чидайди. Мезоксерофит. Ёруғсевар бўлишига қарамай, ярим соя жойда ҳам бемалол ўса олади.

Аҳамияти. Манзарали дарахт сифатида манзарали боғдорчи-ликда кенг тарқалган. Паркларда аллеялар яратиш, гуруҳ хо-сил қилиш ва алоҳида экиш мумкин. Эманлар орасида энг чиройлиларидан бири. Ёғочи қизғиш рангда, мустаҳкам, пи-шиқ ва чиришга бардошлиги туфайли юксак қадрланади. Ун-дан қурилиш материаллари, паркет, бочка, шпон ва мебель тайёрланади. Озарбайжоннинг халқ табobatiда диабетни да-волашда фойдаланилади.

Кўпайтириш. Кўпайтириш ва парваришlash агротехникаси оддий эманникига ўхшаш. Уруғидан осон кўпаяди. Жанубий Ўзбекистонда интродукцион синовдан ўтган ва ижобий баҳо-ланган. Бу ерда жуда яхши ўсиши қайд қилинган. Шундай бў-лишига қарамасдан кенг тарқалмаган.

Каштан баргли эман:
умумий кўриниши, ёғочининг текстураси ва желуди

Ленкоран альбицияси, шойи акация, акация ленкоранская (*Albizia julibrissin* Durazz.) – мимозадошлар оиласи, альбиция туркумига киради.

Таркалиши. Табiiй ареали анча кенг – олд, шаркий ва жануби-шаркий Осиёда таркалган. Номи Флоренциялик Филиппо дель Альбицци шарафига қўйилган. Маданий ҳолда иссиқ иклимли ўлкаларда кўплаб экиб ўстирилади.

Ботаник тавсифи. Баландлиги 6-9 (16), шох-шаббасининг эни 6-7 м га етадиган, сийрак, соябон кўринишдаги дарахт. Узун чангчилари пушти ва оқ рангларда, улар қалқонсимон шингилда тўпланган. Барглари қўш тоқпатсимон, 15-30 та жуфт, тўк-яшил, пастки тарафи оқиш баргчалардан ташкил топган. Бундай мураккаб баргнинг узунлиги 20 см га етади.

Биологияси. Тез ўсувчи дарахт. Айниқса ёшлигида жуда тез ўсади ва киска муддатда самараси кўринади. Жуда узоқ муддат – май ойидан августгача гуллайди, пушти рангдаги бўлик гуллари жуда манзарали ва хушбўй. Кўплаб ҳашоратларни ўзига жалб қилади. Ҳарорат юқори бўлганда ва кечки пайт барглари мимоза сийгари асосий томир атрофида ёпилади.

Экологияси. Иссиқсевар, намсевар, совуққа ўртача бардошли. Ҳарорат -18°C га тушганда ёш новдалари совуқдан зарарланади. Кейинги йили йўғон шохларидан янги новдалар ўсиб чиқади ва шу тариқа ўзининг манзарасини тиклайди.

Аҳамияти. Жуда манзарали ўсимлик. Анча сийрак шох-шаббаси ва уларнинг саванна ўсимликларига хос зонтик шаклда эканлиги билан ажралиб туради. Бу уларни йирик бинолар олдида, уларнинг фасадини тўсиб қўймаслик учун экишда, шунингдек, катта майдонларда аллеялар яратишда кенг қўллаш имкониятини беради. Тиббиётда доривор ўсимлик сифатида кенг қўлланилади. Яхши асал берувчи ўсимлик.

Кўпайтириш. Уруғидан осон кўпаяди. Уруғини кузда экилганда ишлов бермасдан, баҳорда эса қайноқ сувга ботириб экиш керак. Акс ҳолда уруғларнинг униб чиқиши кечикади. Кўчатлари дастлабки йилнинг ўзида 1-1,5 м га етади. Кейинги йили доимий жойга кўчириб ўтказиш мумкин. Дарахтларга шохларини кесиш оркали чиройли манзара бериш мумкин.

Ленкоран акацияси:
умумий кўриниши, тўпгули ва меваси

Канада багрянниги, канада церциси, багрянник канадский (*Cercis canadensis* L.) – дуккакдошлар оиласи, церцис туркумига киради. “Иуд дарахти” ҳам дейилади. Гўёки иудга хиёнат қилганларни шу дарахтда осишган.

Тарқалиши. Шимолий Америкада – Нью-Йоркдан Флорида-нинг жанубигача бўлган ҳудудда кенг тарқалган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 5-10 (18) м га етадиган кичик дарахт. Тана ва шохлари қорамтир-қулранг, новдаси эса қизил рангда. Шох-шаббаси шарсимон, барглари силлиқ, ялтирок, тухумсимон шаклда, барг пластинкасининг асоси юраксимон, кузда оч-яшил рангга киради. Гуллари сирень-сиёҳ рангда, 4-8 тадан тўп-тўп бўлиб новдани тўлиқ қоплаб зич жойлашади.

Биологияси. Секин ўсади, 10 ёшли дарахтларнинг бўйи 5 м га етади. Меваси кузда пишади, бунда тўқ-қўнғир рангга киради. Барг ёзишдан олдин март-апрель ойларида гуллайди, 1 ой давомида чамандай гуллаб туради ва бу пайтда жуда манзарали бўлади. Бир нечта манзарали навлари яратилган бўлиб, улар орасида “*Forest Pansy*” ва “*Ruby Falls*” навлари жуда машхур. Йилнинг 3 фаслида – баҳорда бўлиқ гуллари, ёзда чиройли шаклдаги барглари, кузда эса мўл-кўл мевалари билан гўзал манзара ҳосил қилади.

Экологияси. Экологик омилларга бардошли. Иссиқсевар, нам-севар ва совуқка чидамли. Қурғоқчиликка чидамли эмас. Намлик етарли бўлмаганда иссиқдан барглари қуяди, етарли бўлганда ёзнинг иссиғини беталафот ўтказади. Тупрок унумдорлиги ва намлигини хуш кўради.

Аҳамияти. Жуда кўп мамлакатларнинг парк ва хиёбонларида ўстирилади. Солитер сифатида, аллеялар яратишда ва гуруҳлар ташкил қилишда фойдаланиш мумкин. Республикамизда кенг тарқалмаган. Уни кўплаб ўстириш мақсадга мувофиқ. Қаршида интродукцион синовдан ўтган ва уни манзарали боғдорчиликда кенг қўллаш тавсия этилган.

Кўпайтириш. Уруғидан осон кўпаяди. Кузда экилганда уруғлар қуруқ холича, баҳорда экилганда эса улар қайноқ сувда ивителиди. Шундай қилинса, униши тезлашади. Экиш меъёри 1 пог. м да 4 г, экиш чуқурлиги эса 3-4 см бўлиши лозим.

Канада багрянниги:
умумий кўриниши, гули ва меваси

Япон софораси, тухумак, софора японская (*Sophora japonica* (L.) Schott.) – дуккакдошлар оиласи, софора туркумига киради

Тарқалиши. Табиий ҳолда Япония, Хитой ва Кореяда тарқалган. Ўзбекистонга уни дастлаб дарвишлар томонидан олиб келинган. Иссиқ иқлимли ҳудудларда кенг тарқалган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 25 м га етадиган, тарвақайлаб ўсувчи дарахт. Танаси тўқ-кулранг рангда. Токпатсимон барглари 11-25 см узунликда, гуллари оқиш-сарик рангда, хушбўй ҳидли, 25 см узунликдаги сийрак шопада жойлашган.

Биологияси. Тез ўсади, 100 ёшли дарахтларнинг бўйи 20 м га етади. Июннинг охирида гуллашни бошлайди ва бутун ёздавомида оқ-сарик рангдаги, хушбўй ҳидли гулларга ўралган ва жуда кўркам бўлади. Ёппасига гуллаш даврида битта ўсимликда 500 минг тагача гул бўлиши аниқланган. Мўл ва сифатли уруғ ҳосил қилади. Тарвақайлаб ўсиб кетганда уни кесиш орқали исталган шаклга солиш мумкин.

Экологияси. Иссиқсевар, ёруғсевар, курғокчиликка бардошли. Шаҳар шароитида – чанг, зарарли газ ва ҳидлар, атмосфера ҳавосининг куруклиги, тупроқ унумдорлиги паст ва унда намлик етишмаганда ҳам бемалол ўсаверади. Шундай шароитда ҳам барглари яшиллигини, танаси тиклиги ва шох-шаббаси шаклини йўқотмайди. Катта ёшли дарахтларни ёзда бирикки марта суғориш кифоя қилади.

Аҳамияти. Жуда куюқ соя беради. Бу жиҳати жанубий районлар учун муҳим. Гулларидан рутин олинади ва ундан медицинада фойдаланилади. Республикамизда кенг тарқалган. Ихота дарахтзорлари яратишда, ўрмончиликда, манзарали боғдорчиликда кенг кўламда фойдаланилади.

Кўпайтириш. Уруғидан кўпайтирилади. Уруғлар тасбехни эслатувчи дуккакларда бутун қиш давомида осилиб турганлиги сабабли, уларни экишга тайёрлашда стратификацияга зарурат йўқ. Баҳорда экиш олдидан иссиқ сувга ботириб олинади. Экиш меъёри 1 пог. м да 10-12 г, экиш чуқурлиги 3-4 см. Ўсимликни 1-2 йил давомида уларни кўчатхонада ўстириш, кейин кўчириб ўтқазиш тавсия этилади.

Япон софораси:
умумий кўриниши, тўпгули ва меваси

Дала заранги, клен полевой (*Acer campestre* L.) – зарангдошлар оиласи, заранг туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ареали жуда кенг, Европа, Кавказ, Кичик Осиё ва Эронда ўсади.

Ботаник тавсифи. Танаси тик ўсадиган, бўйи 15 (25) м, тана диаметри 50-60 см га етадиган дарахт. Шох-шаббаси шарсимон, новдалари қалин. Танаси қўнғир-қул рангда. Барглари одатда беш панжали, банди узун, узунлиги 4-17 см. Гуллари шингил тўпгулда жойлашган, гули сариқ-қўкиш рангда. Тўпгулларида бир вақтнинг ўзида бир ва икки жинсли гуллар бўлиши мумкин. Меваси қўшқанотли, 2-3,5 см узунликда.

Биологияси. Ёш даврида нисбатан секин ўсади. 3 ёшдан бошлаб ўсиши тезлашади, 5-6 ёшида бўйи 3-4 м га етади. Гуллаш даври 2 ҳафта давом этади. Уруғининг сифати мавсумга боғлиқ. Айрим йилларда унувчанлиги 60% бўлгани ҳолда, бошқа йиллар 95% га етади. Уруғлари ёзнинг охирида пишади.

Экологияси. Ёруғсевар, иссиқсевар ва намсевар, бир вақтнинг ўзида қурғоқчиликка, сояга ва тупроқнинг қисман шўрланишига анча бардошли. Кучли иссиқда барглари қуйиши мумкин. Тупроққа талабчан, заҳарли газлар, чиқиндилар ва чангга бардошли. Касаллик ва зараркунандалар билан зарарланмайди. Гуруҳ ташкил қилишда эман, чинор ва бундук каби йирик дарахтлар билан бирга иккинчи ярусда ўстириш мумкин.

Аҳамияти. Ундан солитер сифатида ҳам самарали фойдаланиш мумкин. Шох-шаббаларининг айлана шакли ва тигиз жойлашганлиги ҳисобига жуда манзарали дарахт. Шох-шаббаларини буташ орқали манзарасини янада ошириш мумкин. Экологик омилларга бардошли эканлиги уни энг қимматли хусусиятларидан бири бўлиб, бу уни Ўзбекистоннинг барча иқлим зоналарида манзарали боғдорчиликда кенг қўллашга асос бўлади. Асал берувчи ўсимлик.

Қўпайтириш. Уруғидан ва қаламчаларидан қўпайтирилади. Уруғлари пишиб тўкилгач, дарҳол териб стратификация қилиш лозим. Аксинча, унувчанлигини йўқотади. Экиш меъёри 1 пог. м да 8 г, экиш чуқурлиги 4 см бўлиши лозим. Уларни 2-3 ёшлигида қўчатхонага қўчириб ўтказиш тавсия этилади.

Дала заранги:
умумий кўриниши, барги, чангчиси ва меваси

Чинорбаргли заранг, клен остролистный (*Acer platanoides* L.) – зарангдошлар оиласи, заранг туркумига киради. Маданий ҳолда анча кенг тарқалган.

Тарқалиши. Ареали шимолда Скандинавия, Финляндия ва Карелиянинг жанубий районлари, Архангельскнинг жануби-ғарбига, жанубда эса Шимолий Эронгача чўзилган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 30 м га етади, шох-шаббаси калин, тарвақайлаб ўсади, новдалари зич жойлашган. Барглари оддий, йирик, тўқ-кўк рангда, ялтироқ, чиройли панжасимон кирралар ҳосил қилади. Меваси 2 та канотчали, улар бир-бири билан тўғри бурчак остида жойлашган.

Биологияси. Икки уйли дарахт. Табиий шароитда 150 йил яшайди. Ёшлигида тез ўсади (йилида 1 м гача) лекин генератив даврга анча кеч киради. Бутун вегетация давомида манзарасини йўқотмайди. Гуллаш даври 10-15 кун давом этади. Кузда барглари ранги сариқ ёки мандарин рангига ўзгаради.

Экологияси. Совуққа чидамли, намсевар, сояга бардошли. Эманнинг соясида иккинчи ярусда бемалол ўсади. Тупрокка талабчан, қуруқ, шўрланган, қумоқ, таркиби оғир ва оҳакли тупроқларни хуш кўрмайди. Ёзда баъзан барглари қуяди. Шаҳар шароитида қийналмасдан бемалол ўсади.

Аҳамияти. Боғлар, парклар ва йўл ёқаларида кўплаб экилади. Қадимдан жуда кўп мамлакатлар манзарали боғдорчилигидаги асосий ассортимент ҳисобланади. У баланд бўйи ва адл қомаги, тигиз жойлашган шох-шаббаси ҳамда чиройли барглари учун қадрланади. Ўзбекистонда ҳам манзарали боғдорчиликда анча кенг тарқалган. Шамол таъсирига ҳам бардошлиги уни ихота дарахтзорлари яратишда ҳам қўллаш имкониятини беради. Сифатли асал берувчи ўсимлик.

Кўпайтириш. Уруғларини экиш олдидан 2-3 ой давомида нам кумда стратификация қилиш зарур. Улар қуруқ жойда сақланганда унвчанлигини йўқотади. Экиш меъёри 1 пог. м да 10 г, экиш чуқурлиги 4 см бўлиши лозим. Кўчатхонага 2-3 ёшида кўчириб ўтказиш тавсия этилади. Бу ерда 5-7 ёшгача ўстирилиб, кейин доимий жойга кўчириб ўтказилади. Кўчириб ўтқазганда қийналмайди.

Чинорбаргли заранг:
умумий кўриниши, чангчиси, барги ва меваси

Ок заранг, сохтачинор заранг, клен белый, явор (*Acer pseudoplatanus* L.) – зарангдошлар оиласи, заранг туркумига киради. Маданий ҳолда анча кенг тарқалган.

Тарқалиши. Табиий ҳолда марказий Европа ва жануби-ғарбий Осиёда, Туркия ва Кавказнинг шимолида тарқалган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 25-30 (40) м га етади. Барглари айлана ёки тескари тухумсимон, чинорникига ўхшаш, эни 17 см, ранги тўқ ва кўркам. Баргининг остки томони кўкиш-оқ тусда. Гуллари тўқ-яшил. Меваси қанотчали, узунлиги 6 см. Шох-шаббаси калин, қуюқ, кенг овал шаклда. Кузда барглари ёрқин, кизил-сарғиш рангларга киради.

Биологияси. Дастлаб тез, йилига 80 см гача ўсади, кейин ўсиши секинлашади. 400 йил яшайди. Тошкент, Самарқанд ва Андижон шаҳарларида 100 ёшли явор дарахтлари ўсади. Бундай узок муддат республикамизда интродукция қилиниши натижасида бу шароитда у тўлиқ мослашиб улгурган. Илдизи кучли тарақкий этган.

Экологияси. Иссиқсевар, ёруғсевар, бир вақтнинг ўзида сояга ва шамолга бардошли. Қурғокчиликка бардошсиз, ортиқча намликни хуш кўрмайди. Унинг совуққа чидами ҳам камроқ, бошқа зарангларга қараганда, тупроқ унумдорлиги ва намлигини хуш кўради. Таркиби бой тупроқларда ўсганида мутасил суғориб турилса, жуда яхши ривожланади. Шўрликка, газ ва чиқиндиларга чидамсиз, шу боис шаҳар шароитида яхши ўсмайди.

Аҳамияти. Заранглар ичида энг чиройлиси, манзарали боғдорчиликда жуда қадрланади. Парклар яратишда ва шаҳар ташқарисида дам олиш зоналари ташкил қилишда қўллаш тавсия қилинади. Ок заранг кўпинча оппоқ ва атлас сингари жилоланувчи юкори сифатли ёғочи учун етиштирилади. Унинг ёғочи мусиқа асбоблари тайёрлашда жуда қадрланади. Асаларичиликда муҳим аҳамиятга эга. Ўзбекистонда манзарали боғдорчиликда анча кенг тарқалган.

Кўлайтириш. Уруғларини экиш олдидан 2-3 ой давомида нам қумда стратификация қилиш зарур. Экиш меъёри 1 пог. м да 10 г, экиш чуқурлиги 4 см бўлиши лозим.

Ок заранг:
умумий кўриниши, барги, чангчиси ва меваси

Кумуш заранг, клен серебристый (*Acer saccharinum* L.)

– зарангдошлар оиласи, заранг туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Шимолий Америкада – Канададан бошлаб Техасгача бўлган ҳудудда ўсади.

Ботаник тавсифи. Бўйи 25-30 м га етадиган йирик, манзарали дарахт бўлиб, шох-шаббаси кенг, кўркам, унча қуюқ бўлмаган соя ҳосил қилади. Барглари оддий, кесик ва ўйиклари жуда чуқур, панжасимон, қарама-қарши жойлашган, тўқ-кўк, остки қисми кумуш рангда. Танаси тик ва текис, пўстлоғи кумушранг, силлик.

Биологияси. Тез ўсади, йиллик ўсиши 50 см га етади. 130-150 йил яшайди. Жуда эрта, барг чиқаришдан олдин гуллайди. Ўзбекистон шароитида мевалари апрель ойининг иккинчи ярмида пишди ва дарҳол тўкила бошлайди. Уруғининг 1000 донаси 30 г келади. Барглари кузда ёрқин, тўқ сарик ва кизғиш тусга киради. Баргларининг шакли ва ранглари билан фарқ қилувчи жуда хилма-хил манзарали шакллари мавжуд ва кўплаб манзарали навлари ҳам яратилган.

Экологияси. Ёруғсевар, иссиқсевар, намсевар, совуққа, касаллик ва зараркунандаларга бардошли. Бир вақтнинг ўзида ярим сояга ҳам, қисқа муддатли қурғоқчиликка ҳам чидайди. Тупроқ унумдорлигига талабчан эмас, лекин гумус етарли жойларда яхши ўсади, қисман шўрланишга ҳам бардошли. Шахар муҳитига бемалол чидайди ва яхши ўсади.

Аҳамияти. Республиканинг барча иқлим зоналарида ундан аҳоли яшайдиган манзилларини кўкаламзорлаштиришда кенг қўллаш мақсадга мувофиқ. Сояга бардошлилиги парк ва массивлар яратишда жуда қўл келади. Солитер сифатида, аллеялар ва турли композициялар яратишда қўллаш яхши самара беради. Ихота дарахтзорлари сифатида катта магистрал йўллар ёқасида экиш ҳам тавсия этилади.

Кўпайтириш. Уруғидан кўпайтирилади. Апрель ойининг охирларида тўкилган уруғларни териб олиш ва тез орада экиш керак. Аксинча улар қисқа фурсатда қуриб қолади ва униб чиқмайди. Экиш меъёри 1 пог. м да 8 г, экиш чуқурлиги 4 см. Экилган уруғлар 8-10 кунда униб чиқади.

Кумуш заранг:
умумий кўриниши, чангчиси, барги ва меваси

Пенсильвания шумтоли, ясенъ пенсильванский (*Fraxinus pennsylvanica* Marsh) – зайтундошлар оиласи, шумтол туркумига киради. Маданий ҳолда кенг тарқалган.

Тарқалиши. Табиий ҳолда АҚШ ва Канадада ўсади. Ўзбекистонда кўплаб экиб ўстирилади.

Ботаник тавсифи. Баландлиги 15-20 м га етадиган дарахт. Танаси қўнғир ёки тўқ-қул рангда, ёш новдалари сарғиш-қулранг. Барглари овал шаклдаги ёки узунчоқ барглари узунлиги 10-13 см бўлган мураккаб баргга қисқа бандларда бириккан. Гуллари бир жинсли, шамол ёрдамида чангланади. Шода тўпгули узунлиги 15-20 см. Меваси қанотли, узунчоқ.

Биологияси. Ёшлигида тез ўсади, 20-40 ёшларида эса ўсиши секинлашади. Яхши шароитда 150-300 йил яшайди. Очик жойда ўсганда шох-шаббаси ёйилиб ўсади. Қарийб бир ярим асрлик интродукция даврида кенг тарқалишга ва яхши мослашишга улгурган. Мўл-қўл уруғ ҳосил қилади. 1000 дона уруғининг оғирлиги 25-50 (37) г. Уруғининг сифати юқори.

Экологияси. Табиий ареали кенг бўлганлиги боис экологик диапозони ҳам анча кенг. Ватанида кўпинча қўллар ва дарё қирғоқларида ўсганлиги сабабли намликни хуш кўради. Бир вақтнинг ўзида қурғоқчиликка, иссиқ ва совуққа бардошли, тупроқ унумдорлигига талабчан эмас, шўрликка анча чидамли, ёруғсевар. Шаҳар шароитида бемалол ўсади.

Аҳамияти. Ёғочи мустаҳкам ва каттиқ. Ундан юқори сифатли мебель ва паркет тайёрланади. Чидамлилиги ва тез мослашиш хусусияти уни манзарали боғдорчилик ва ўрмон хўжалигида кенг қўллаш имконини беради. Катта магистрал йўллар ёқасида ҳам экиш тавсия қилинади. Ёруғсевар бўлганлиги сабабли уни бошқа дарахтларга яқин экмаслик керак. Акс ҳолда ёруғликка интилиб қийшайиб ўсади.

Кўпайтириш. Уруғидан кўпайтирилади. Уруғларини кузда ва баҳорда экиш мумкин. Баҳорги экишда махсус тайёрлаш шарт эмас, лекин 20-30 кун стратификация қилиш, 1-2 кун сувда ивитиш қўйиш тез униб чиқишини таъминлайди. Экиш меъёри 1 пог. м да 6 г, экиш чуқурлиги 4 см бўлиши лозим. Уруғи 2-3 йил унувчанлигини йўқотмайди.

Пенсильвания шумтоли:
умумий кўриниши, чангчиси, барги ва меваси

Сугдиёна шумтоли, ясень согдианский (*Fraxinus sogdiana* Bunge) – зайтундошлар оиласи, шумтол туркумига киради. Маданий ҳолда кенг тарқалмаган.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Марказий Осиёда дарёлар ўзанлари ва тоғолди ҳудудларида ўсади. Бу маҳаллий тур маданий ҳолда ҳам кўплаб экиб ўстирилади.

Ботаник тавсифи. Баландлиги 10-15 м, тана диаметри 1,5 м га етадиган, шох-шаббаси йирик новдалари ҳисобига тепага кўтарилган, чўзиқ тухумсимон ёки шарсимон шаклдаги дарахт. Танаси тўқ-кул рангда, новдалари сарғиш-кулранг, йўғон, эгрибугри ўсади. Барглари 2-5 см узунликда, айлана, тухумсимон ёки ланцет шаклларда. Гуллари бир жинсли, бўғинда жойлашган. Меваси қанотли, ингичка ва узунчоқ.

Биологияси. Ёшлигидаёқ тез ўсишни бошлайди, шу билан бирга узок яшайди. Қарши шаҳрида 100 ёшли дарахтларда ҳам қарилик аломати сезилмайди. Бизнинг шароитимизда баҳорнинг охирларида гуллайди. Қулай шароитда жуда кўплаб юкори сифатли уруғ ҳосил қилади. Уруғлари кузда пишиб, узок муддат дарахтда осилиб туради. 1000 дон уруғининг оғирлиги 40 г, 2-3 йил унувчанлигини йўқотмайди.

Экологияси. Иссиқсевар, ёруғсевар, совуққа ва қурғоқчиликка бардошли. Ўзбекистон шароитида катта ёшли дарахтлари мавсумда бирор марта суғорилмаганида ҳам бемалол ўсаверади. Ёнг бардошли дарахтлардан бири. Тўқайларда ўсганлиги учун шўрликка чидамли, тупроққа талабчан эмас. Шаҳар шароитида бемалол ўсади.

Аҳамияти. Ёғочи мустаҳкам, каттиқ ва мўрт. Ундан сифатли ёғоч тайёрлаш мумкин. Экологик омилларга чидамлилиги, яхши мослашиш хусусиятига эгалиги учун манзарали боғдорчилик, ўрмон хўжалигида, айниқса ихота дарахтзорлари ташкил этишда кенг қўллаш мумкин. Катта магистрал йўллар ёқасида ҳам экиш тавсия қилинади. Бошқа дарахтларга яқин экмаслик керак. Акс ҳолда ёруғлик талашиб, уларнинг танаси қийшайиб ўсади.

Кўпайтириш. Кўпайтириш усули ва парваришlash агротехникаси Пенсильвания шумтолиники сингари.

Сугдиёна шумтоли:
умумий кўриниши, барги ва меваси

Бигнониясимон катальпа, катальпа бигнониевидная (*Catalpa bignonioides* Walter) – Бигнониядошлар оиласи, катальпа туркумига киради. Маданий ҳолда кенг тарқалган.

Тарқалиши. Ватани Хитой, шу ердан Шимолий Америка ва Японияга тарқалган. Маданий ҳолда кўплаб экиб ўстирилади. “Катальпа” сўзи ҳиндулар қабиласининг номидан олинган. Улар катальпа дарахти бахт олиб келади, гуллари ва меваси оилага фарзанд туғилишини таъминлайди, деб ишонишган.

Ботаник тавсифи. Шох-шаббаси ёйилиб ўсади, барглари сирень баргига ўхшаш, лекин жуда йирик, оч-яшил рангда. Гуллари оқ рангда, уларда пушти доғлар мавжуд, хиди жуда ўткир эмас. Танаси оч-кул рангда, ёриқлари узун.

Биологияси. Тез ўсувчи дарахт, бўйи 20 м га етади. Апрель-май ойларида гуллайди. Тез ўсишига қарамай, 5 ёшида генератив фазага киради. Тўнқада ўтқазилганда жуда тез тикланади. Уруғларининг сифати паст, 10% атрофида бўлса-да, улар унвчанлигини 2-3 йил сақлайди. 1000 дона уруғининг оғирлиги 24-32 г келади.

Экологияси. Совукка бардошли, ёруғсевар ўсимлик. Иссиқлик ва қурғоқчиликка жуда чидамли, бир вақтнинг ўзида тупрок унумдорлиги ва намлигини хуш кўради. Саноат, транспорт чиқиндилари ва ҳаводаги чангга нисбатан чидамлилиги туфайли шаҳар муҳитида яхши ўсади.

Аҳамияти. Манзарали боғдорчиликда кенг қўллаш тавсия этилади. Оқ-пушти рангдаги гуллари йирик шодада жойлашган, очилган пайтда ниҳоятда чиройли манзара қасб этади. Жанубий Ўзбекистонга анча илгари иқлимлаштирилган ва тўлиқ мослашиб улгурган.

Кўпайтириш. Уруғидан ва қаламчасидан кўпаяди. Баҳорда экиш маъқул, кузда экиш яхши натижа бермайди. Баҳорги экиш олдидан уруғларини 2 соат сувда ивитиб қўйилади. Экиш меъёри 1 пог. м да 3-4 г, экиш чуқурлиги 3 см бўлиши тавсия этилади. Қаламчасидан кўпайтиришда ёш новдалар танлаб олиниб, 8-10 см узунликда кесилади ва кичикрок идишга ботириб қўйилади. Улар илдиз чиқаргач тупроққа кўчириб ўтказилади.

Бигнониясимон катальпа:
умумий кўриниши, гули, барг ва меваси

Америка қайрағочи, вяз американский (*Ulmus americana* L.) – қайрағочдошлар оиласи, қайрағоч туркумига киради. Маданий ҳолда кенг тарқалмаган.

Тарқалиши. Табиий ареали Шимолий Америкада: шимолда Нью-Брансуик ва Манитоба (Канада)дан бошланиб жанубда Флорида ва Техасни қамраб олади. Шимолий ярим шарда кенг тарқалган. Европага 1752 йилда келтирилган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 20-30 (40) м келадиган йирик дарахт, шох-шаббаси кенг цилиндр шаклида, узун новдалари пояга ўткир бурчак ҳосил қилиб ўсади ва осилиб туради. Барглари чўзиқ-тухумсимон шаклда, 5-10 см узунликда, учи ўткир, четлари эса қўштишли.

Биологияси. Ёшлигида тез ўсади, лекин 200 йил яшайди. Жуда кўп миқдорда уруғ ҳосил қилади. Улар апрель ойининг охирида пишиб етилади ва шамол ёрдамида тарқалади. Пишган уруғларни дарҳол териб олиш керак. 1000 донга уруғининг оғирлиги 5-10 г.

Экологияси. Иссиқ ва совуққа бардошли, тупроқ шўрлигига чидамли дарахт. Ёшлигида сояни хуш кўради, кейинчалик очик жойда яхши ўсади. Нохуш иқлим шароитига эга ҳудудларда истикболли тур деб топилган.

Аҳамияти. Сифатли ёғоч беради. Ёғочи қимматбаҳо, қаттиқ ва мустаҳкам, чиришга бардошли, текстураси ниҳоятда чиройли. Манзарали боғдорчиликда ва доривор ўсимлик сифатида кенг қўлланилади. Бельгиядан 2016 йилда келтирилган Америка қайрағочи Қаршига жуда тез мослашди ва айни пайтда барқ уриб ўсмоқда.

Кўпайтириш. Уруғидан, илдиз бачкиларидан ва қаламчасидан кўпайтирилади. Уруғлари қишда қоғоз халталарда сақланади. Баҳорда улар намланиши учун хўл материалга ўраб, 3-4 ҳафта иссиқ жойга қўйилади. Шундай қилинганда улар 2 ҳафтадан сўнг униб чиқади. Қаламчасидан кўпайтиришда соғлом новдалар узунлиги 15 см қилиб кесилади, уларни материалга ўраб, иссиқ жойда сақланади ва баҳорда экилади. Экиш меъёри канотсиз уруғларда 1 пог. м да 6 г, экиш чуқурлиги 0,5-1,0 см бўлиши тавсия этилади.

Америка қайрағочи:
умумий кўриниши, ёғочининг текстураси ва барги

Шарк чинори, платан восточный (*Platanus orientalis* L.) – чинордошлар оиласига, чинор туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ареали жуда кенг. У Озарбайжон, Арманистон, Италия, Болкон ярим ороли, Кичик Осиё, Ўртаер денгизи ороллари қамрайди. Ўрта Осиёда кенг тарқалган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 50 м, тана диаметри 6 м га етадиган дарахт. 1000 йилдан ортиқ яшайди. Бақувват дарахт бўлиб ўсиши, қалин барглари билан қопланган чиройли шох-шаббаси, йирик панжасимон барглари, силлиқ ва сарғиш-кўкимтир тусдаги оқиш танаси ўсимликка манзара касб этади.

Биологияси. Унда камдан кам учрайдиган – ҳам тез ўсиш, ҳам узок умр кўриш хусусиятлари мужассам. Ёшлигида йилига 2 м гача ўсади. Тўп меваси кузда пишади ва кишда дарахтда осилиб туради. Хар йили пўстини янгилаб туради. 1000 донга уруғи 2,5-3,5 г келади. Унувчанлиги 20-70% (ўртача 45%).

Экологияси. Иссиқсевар, совуққа бардошли, $-25-30^{\circ}\text{C}$ га чидайди. Тупроқ унумдорлигига талабчан эмас, намликка эса жуда талабчан. Сизот сувлари яқин ёки доимий оқиб турадиган ариқ ёкаларида жуда яхши ўсади. Шаҳарнинг нохуш ҳавосига ҳам чидамли. Шарк чинори ёруғсевар ўсимлик бўлганлиги сабабли яхши ўсиши ва тўқис шох-шабба ҳосил қилиши учун унга хар томондан тушиб турадиган ёруғлик керак.

Аҳамияти. Манзарали боғдорчиликда чинор ҳамма ерда – кўчалар ва паркларда, хиёбонларда яққа ва гуруҳ қилиб экишда фойдаланилади. Европа мамлакатларида ҳам манзарали боғдорчиликда энг кўп ишлатиладиган ўсимлик ҳисобланади. Баҳорда ёш барглари орқа тарафидаги қалин туклар атрофга тарқалади. Одамнинг кўзига ва нафас олиш аъзоларига тушганда улар кучли аллергия кўзғайди. Уни болалар боғчалари, даволаш ва соғломлаштириш масканлари яқинида экиш тавсия этилмайди. Ёғочи қимматбаҳо, ундан кенг кўламда фойдаланиш мумкин.

Кўпайтириш. Уруғи, қаламчаси ва бачкилари ёрдамида кўпаяди. Уруғи қуруқ жойда асралганда 1 йил давомида унувчанлигини саклайди. Баҳорда экиш олтидан 2-3 кун давомида сувда ивитиб кўйилади. Экиш меъёри 1 м^2 да 30-40 г. Уруғлар экилгач устига кум ёки чиринди сепиб кўйилади.

Шарк чинори:
умумий кўриниши (адл қомати), чангчиси ва меваси

3.4. МАНЗАРАЛИ БОҒДОРЧИЛИКДА ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН НОЁБ ЯПРОҚЛИ ДАРАХТЛАР

Йирик гулли магнолия, магнолия крупноцветковая (*Magnolia grandiflora* L.) – магнолиядошлар оиласи, магнолия туркумига кирди. Ер юзидаги энг қадимий дарахтлардан бири.

Тарқалиши. Табиий ареали АҚШнинг жануби-шарқий штатлари – Шимолий Каролинадан Флорида ва Техасгача бўлган ҳудудни қамрайди. Иссиқ иқлимли ўлкаларда тарқалган.

Ботаник тавсифи. Доимияшил дарахт, бўйи 30 м гача етади, шох-шаббаси кенг пирамида шаклида, барглари қалин, танаси кулранг ёки оч-кулранг. Барглари чўзинчок, четлари текис, терисимон, силлиқ ва ялтироқ, 12-25 см узунликда. Гуллари якка, гултожи 6-12 дона, диаметри 25 см га етади, ок-сутрангда, ўткир хидли. Меваси куббага ўхшаш, тухумсимон.

Биологияси. Узок муддат – майдан октябргача гуллайди. Бу пайтда атрофга жуда ажойиб хид таратади. Уруғлари қора рангда, устки қисми эса қизил рангдаги чўзилувчан қобик – саркотестлар билан қопланган. Магнолия заҳарли ўсимлик.

Экологияси. Иссиқсевар, лекин кучли иссиқда барглари қуяди. Совуққа бардошсиз, -15°C гача чидайди. Қаршида ёз ойларида иссиқдан барг пластинкалари зарарланиши кузатилмоқда. Маҳаллий уруғлардан қулай шароитда ўстирилганда қиска муддатли -23°C , энг совуққа бардошли “*Viktoriya*” ва “*Edith bogue*” навлари эса -25°C гача чидаши мумкин. Тупрок унумдорлигини ва намлигини хуш кўради.

Аҳамияти. Манзарали дарахтлар орасида йирик гуллари ва ялтироқ барглари билан энг кўрками ҳисобланади. Яқингача уни фақат жанубий вилоятларда ўстирилар эди. Ҳозир Тошкент шаҳрида ҳам ўстирилмоқда. Шаҳрисабзда 2015 йилда экилган дарахтлар дуркун ўсиб, ташки муҳит омилларидан зарарланиш ҳоллари кузатилмаяпти. Айрим дарахтларда уруғ ҳосил бўлган.

Кўпайтириш. Уруғидан кўпайтирилади. Кузда уруғлари пишгандан кейин териб олинади ва 2-4 ой давомида стратификация қилинади. Шундай қилинса улар баҳорда дуркун униб чиқади. Кўчатларни қуёшдан ҳимоялаш керак.

Йирик гулли магнолия:
умумий кўриниши, гули, меваси ва уруғи

Лола дарахти, тюльпанное дерево (*Liriodendron tulipifera* L.) – магнолиядошлар оиласи, лириодендрон туркумига киради

Тарқалиши. Табиий ҳолда Шимолий Американинг шаркида ўсади. Иссиқ иқлимли ўлкаларда анча кенг тарқалган.

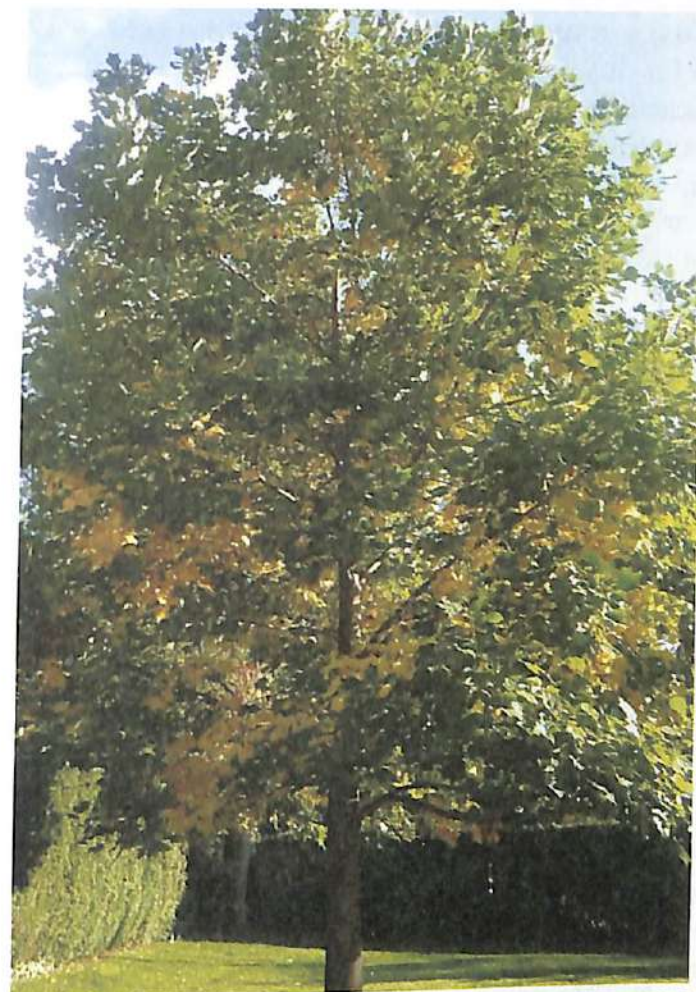
Ботаник тавсифи. Бўйи 40 м га етадиган йирик дарахт, танаси тик ўсади, оқиш-кулранг, шох-шаббаси конуссимон ёйилган. Барглари йирик, узунлиги 15-20 см, банди 7-10 см, бокал шаклидаги барглarning учки қисми кесик, ялтирок. Гуллари 6 см узунликда, лолага ўхшайди, оч-сарик рангда.

Биологияси. Тез ўсади, 500 йил яшайди. Уруғидан кўпайтирилганда дастлаб анча секин ўсади. Гуллаганда дарахт жуда чиройли манзара касб этади. Май ойида очилиб, узок муддат гуллаб туради. Уруғлар пишиб етилгач тезда тушиб кетади. Уруғининг сифати паст, унвчанлиги 1-2% ни ташкил қилади. Танасидаги новдалари кесилганда қайта ўсиб чиқмайди.

Экологияси. Иссиқсевар, намсевар, курғоқчилик ва шўрланлишга чидамсиз. Совуққа анча бардошли, $-25-30^{\circ}\text{C}$ га чидайди. Муттасил суғоришни ва унумдор тупроқни талаб қилади, кумок тупроқда ҳам ўса олади. Дарахтлар тигиз экилганда танаси тик ўсади ва сифатли ёғоч ҳосил қилади. Шаҳар шароитидаги чанг ва шовкин-суронга тезда мослашади. Тошкент шаҳри шароитида яхши ўсганлиги сабабли кенг тарқалган. Қарши шаҳрига 2016 йилда экилганда ёзги жазирамадаги иссиқдан барглари қуйиб кетиши, оқибатда яхши ўсмаслиги кузатилган. Шаҳрисабзда экилган дарахтлар эса яхши ўсиб ривожланмоқда, чиройли манзара ва кўп миқдорда уруғ ҳосил қилмоқда.

Аҳамияти. Жуда манзарали дарахт. Лола дарахти мўътадил иқлим шароитидаги мамлакатларда юқори манзарали ўсимлик сифатида қадрланади ва кўплаб экиб ўстирилади. Ёғочи анча енгил, яхши ишлов берилади, мусиқа асбоблари яшашда, қоғоз ишлаб чиқаришда кенг қўлланилади.

Кўпайтириш. Уруғидан, қаламчасидан, бачкиларидан ва пайвандлаб кўпайтириш мумкин. Уруғининг сифати пастлиги сабабли уруғидан кўпайтириш қийин кечади. Ниҳоллари дуркун ўсиши учун дастлабки йилларда сояни талаб қилади.

Лола дарахти:
умумий кўриниши, гули ва меваси

Сохта каштан, конский каштан (*Aesculus hippocastanum* L.) – сапиндошлар оиласи, сохта каштан туркумига киради. Маданий ҳолда анча кенг тарқалган.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Болкон (Греция, Албания, Македония, Сербия ва Болгария) тоғларида унча катта бўлмаган ҳудудда ўсади. Маданий ҳолда кенг тарқалган.

Ботаник тавсифи. Баландлиги 25 м га етадиган йирик дарахт. Танаси тик, цилиндр шаклида. Барглари йирик, 5-7 панжали, четлари арратишли, қарама-қарши жойлашган, барг банди узун. Гуллари узунлиги 10-30 см келадиган шамга ўхшаш тўпгулда 20-50 тадан жойлашган, ранги оқ, кичик сарик доғли.

Биологияси. Узоқ яшайди, 200-300 йил умр кўради. Дастлаб секин ўсади. 8-12 ёшдан уруғ беришни бошлайди. Апрель-май ойларида гуллайди. Гуллари йиллик новдаларнинг учида ҳосил бўлади. Бу эса шох-шаббаси тарвакайлаб кетишига йўл қўймайди. Гуллари чангланиб бўлгач гулкўрғонлари қизил рангга киради, бу нектар қолмаганлиги ҳақидаги сигналдир.

Экологияси. Сояга чидамли, аммо очик жойда яхши ўсади, намсевар, совуққа бардошли, оҳакли тупроқларни хуш кўради. Жазирама иссиққа бардошсиз, бунда барглари куйиб кетади. Бошқа йирик дарахтларнинг соясида ўсганда иссиққа бардош бера олади. Шаҳар муҳитида яхши ўсади, лекин чиқиндилари меъёридан ортиқ жойларда ўсиши ёмонлашади.

Аҳамияти. Жуда манзарали ва асал берувчи ўсимлик. Парклар, хиёбонлар ва аллеялар яратишда қўлланилади. Меваси аччиқ ва истеъмолга яроқсиз. Мевасидан турклар Европани забт қилиш даврида жанговор отларнинг йўталини даволашда фойдаланишган. Қаршида бир неча марта интродукция қилинган бўлса-да, яхши мослашмаганлиги, ёзги иссиқда баргларининг куйиши кузатилган. Ҳаво ҳарорати бироз паст, намлиги юқори бўлган жойларда ўстириш тавсия қилинади.

Кўпайтириш. Уруғидан, илдиз бачкилари ва чурпаларидан кўпайтирилади. Уруғи баҳорда экилганда улар нам кумда стратификация қилинади, кузда эса қуруқ ҳолатида экилади. Экиш меъёри 1 пог. м да 200-250 г, экиш чуқурлиги кузда 10-12 см, баҳорда 7-8 см. Устини хашак билан ёпиш керак.

Сохта каштан:
умумий кўриниши, тўпгули ва меваси

Майдабаргли жўка, арғувон, липа мелколистная, Липа сердцевидная (*Tilia cordata* Mill.) – жўкадошлар оиласи, жўка туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ҳолда кенг тарқалган – ареали Жанубий Британия ва Марказий Фенноскандиядан Ғарбий Сибирь, Кавказ, Болгария, Италия ва Испаниягача чўзилган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 20-30 м, шох-шаббалари овал шаклда, компакт ўсадиган дарахт. Танаси тўқ рангда, кекса дарахтларда ёрилган. Барглари юраксимон, узун бандли, тишли, учки қисми қайрилган, узунлиги 6 см. Гуллари икки жинсли, қўшқават, беш уяли мева қатли, 3-11 донадан осилиб турувчи қалқонсимон тўпгулда жойлашган. Меваси юпка деворли, шарсимон, осилган, бир ёки икки уруғли ёнғок.

Биологияси. Тез ўсади, йиллик ўсиши 50 см га етади. 400 йил яшайди. Ёзнинг бошида гуллайди. Гуллаганда атрофга хушбўй хид таралади. Гуллаш муддати 12-17 кун. Табиатда кўпинча эман ва заранглар билан бирга ўсади.

Экологияси. Мухитга ўртача талабчан. Ўзбекистонга анча илгари келтирилганлиги сабабли бу ернинг муҳитига мослашишга улгурган. Совуққа бардошли, $-34,4^{\circ}\text{C}$ гача чидайди. Сояга бардошли, очик жойда ҳам яхши ўсади. Тупрокка талабчан эмас. Кўллатиб суғоришни ёқтирмайди.

Аҳамияти. Жўкани тирик дорихона дейиш мумкин. Йўтал, шамоллаш, ангина, куйиш, бош оғриғи ва бошқаларни даволашда кўлланилади. Ёнг кўп ва сифатли асал берадиган ўсимлик. Жўканинг ёғочи анча юмшоқ, бир вақтнинг ўзида жуда сифатли. Ундан жуда кенг кўламда фойдаланиш мумкин. Қадимда руслар унинг пўстлоғидан чорик тайёрлашган.

Кўпайтириш. Уруғи, қаламчаси, илдиз бачкилари ва пайвандлаш орқали кўпайтириш мумкин. Тўлиқ пишиб етилмаган уруғларидан кўпайтириш осон. Акс ҳолда, уларни скарификация ёки узоқ муддатли стратификация қилиш керак бўлади. Териб олинган уруғлар қуритилса, унувчанлигини йўкотади. Уруғидан кўпайтиришда 1 пог. м да 7 г уруғ, баҳорда 2-3 см, кузда 4 см чуқурликда экилади. Уларни 2-3 ёшида кўчатхонага, 4-5 ёшида доимий жойга кўчириб ўтқазилади.

Майдабаргли жўка:
умумий кўриниши, гули ва меваси

Майдабаргли жўка, арғувон, липа мелколистная, Липа сердцевидная (*Tilia cordata* Mill.) – жўкадошлар оиласи, жўка туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ҳолда кенг тарқалган – ареали Жанубий Британия ва Марказий Фенноскандиядан Ғарбий Сибирь, Кавказ, Болгария, Италия ва Испаниягача чўзилган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 20-30 м, шох-шаббалари овал шаклда, компакт ўсадиган дарахт. Танаси тўқ рангда, кекса дарахтларда ёрилган. Барглари юраксимон, узун бандли, тишли, учки қисми қайрилган, узунлиги 6 см. Гуллари икки жинсли, қўшқават, беш уяли мева катли, 3-11 донадан осилиб турувчи қалқонсимон тўпгулда жойлашган. Меваси юпка деворли, шарсимон, осилган, бир ёки икки уруғли ёнғок.

Биологияси. Тез ўсади, йиллик ўсиши 50 см га етади. 400 йил яшайди. Ёзнинг бошида гуллайди. Гуллаганда атрофга хушбўй ҳид таралади. Гуллаш муддати 12-17 кун. Табиатда кўпинча эман ва заранглар билан бирга ўсади.

Экологияси. Мухитга ўртача талабчан. Ўзбекистонга анча илгари келтирилганлиги сабабли бу ернинг мухитига мослашишга улгурган. Совуққа бардошли, $-34,4^{\circ}\text{C}$ гача чидайди. Сояга бардошли, очик жойда ҳам яхши ўсади. Тупрокка талабчан эмас. Кўллатиб суғоришни ёқтирмайди.

Аҳамияти. Жўкани тирик дорихона дейиш мумкин. Йўтал, шамоллаш, ангина, куйиш, бош оғриғи ва бошқаларни даволашда қўлланилади. Ёнг кўп ва сифатли асал берадиган ўсимлик. Жўканинг ёғочи анча юмшоқ, бир вақтнинг ўзида жуда сифатли. Ундан жуда кенг кўламда фойдаланиш мумкин. Қадимда руслар унинг пўстлогидан чорик тайёрлашган.

Кўпайтириш. Уруғи, қаламчаси, илдиз бачкилари ва пайвандлаш орқали кўпайтириш мумкин. Тўлиқ пишиб етилмаган уруғларидан кўпайтириш осон. Акс ҳолда, уларни скарификация ёки узок муддатли стратификация қилиш керак бўлади. Териб олинган уруғлар қуритилса, унувчанлигини йўқотади. Уруғидан кўпайтиришда 1 пог. м да 7 г уруғ, баҳорда 2-3 см, кузда 4 см чуқурликда экилади. Уларни 2-3 ёшида кўчатхонага, 4-5 ёшида доимий жойга кўчириб ўтқазилади.

Майдабаргли жўка:
умумий кўриниши, гули ва меваси

Писсарди қаролиси, слива растопыренная Писсарди (*Prunus divaricate*, var. *Pissardii* Baill.) – атиргулдошлар оиласи, олча туркумига киради.

Тарқалиши. Ватани Абхазия, Аджария ва Ғарбий Грузия хисобланади. Европага уни ботаник Писсарди Эрондан олиб келган. Табиий ҳолда Ғарбий Осиёнинг тоғ қияликларининг ёруғлик етарли бўлган очик жойларида, шунингдек, шимолий Кавказда ўсади. Маданий ҳолда жуда кенг тарқалмаган.

Ботаник тавсифи. Унча катта бўлмаган дарахт, бўйи 6-12 (14) м га, шох-шаббасининг диаметри эса 6-12 (17) м га етади. Шох-шаббаси қалин, кенг-тухумсимон, қалин барглари билан қопланган. Ёш новдалари қизғиш, кейинчалик оч-кўнғир рангга киради. Барглари туксиз, эллипс шаклида, узунлиги 7 см га етади, ялтироқ. Баргининг устки қисми қизғиш-кўнғир, метал тусли, остки қисми – очик қизил рангга.

Биологияси. Нисбатан секин (йилига 25 см) ўсади ва 100 йил умр кўради. Қулай шароитда бўлиқ мева ҳосил қилади. Меваси тўқ қизил рангга, истеъмолга яроқли. Барг чиқаришдан олдин март ойларида гуллайди. Гуллаш даврининг охирида барглари тўлиқ шаклланади.

Экологияси. Ёруғсевар, иссиқсевар, совуққа бардошли. Қуёш яхши тушадиган очик ва иссиқ жойда экиш тавсия этилади. Унумдор ва енгил таркибли тупроқларда яхши ўсади. Етарли даражада суғорилганда қурғоқчил ҳудудларда ҳам бемалол ўсади. Шакл берилганда қийналмайди. Касаллик ва зараркундаларга анча бардошли.

Аҳамияти. Манзарали боғдорчиликда анча кенг қўлланилади ва яхши самара беради. Газон ва майсазорларда солитер сифатида экиш ва рангли композиция ҳосил қилишда, гуруҳ ҳамда аллеялар ташкил қилишда қўллаш мумкин. Кузда ҳам рангини ўзгартирмайди. Қаршида узоқ йиллардан бери ўстирилади ва бу шароитга тўлиқ мослашиб улгурган.

Кўпайтириш. Уруғидан кўпайтириш тавсия этилмайди, чунки бунда тўқис кўчатлар ҳосил қилмайди. Вегетатив усулда кўпайтириш мақсадга мувофиқ. Яшил қаламчалари, илдиз бачкилари, пайвандлаш усуллари билан кўпайтириш мумкин.

Писсарди қаролиси:
умумий кўриниши, гули ва меваси

Зайтун дарахти, маслина, маслина европейская (*Olea europaea* L.) – зайтундошлар оиласи, зайтун туркумига киради. **Тарқалиши.** Ватани Ўртаер денгизи. Ҳозирги пайтда у табиий ҳолда учрамайди. Ўртаер денгизи мамлакатларида катта ҳудудларда экиб ўстирилади.

Ботаник тавсифи. Зайтундошлар оиласига мансуб ягона тур. Бўйи 1-3 м келадиган бута ёки 4-5 (10-12) м га етадиган доим яшил дарахт. Барглари оддий, ялтироқ, қўнғир-яшил рангда. Меваси бир уруғли, тухумсимон, қобиғи қаттиқ данакли, мева қати серёт ва истеъмолга яроқли.

Биологияси. Манзарали дарахт, узок умр кўради. 2000 ёшдаги дарахтлари ҳам маълум. 4500 йил илгари маданийлаштирилган бўлиб, уни дунёга греклар тарқатишган. Ундан хатто ибтидоий одамлар ҳам фойдаланишган. 40 дан ортиқ шакли маълум, жуда кўп навлари яратилган. Данагида 40%, мева қатида 60-70% ёғ тутади. 10-15 ёшидан 50-60 ёшигача мўл ҳосил беради. Битта дарахт 35-40 кг гача ҳосил бериши мумкин. Республикамизда “Изумруд” ва “Қорақўз” навлари яратилган. Уларни бу шароитда ўстириш яхши самара бериши кутилмоқда.

Экологияси. Республикамизда кенг тарқалмаган, бир томондан совуққа бардошли эмаслиги, иккинчи томондан биздаги тупроқ шароити унинг талабларига мос эмаслигидир. Бизда асосан ишқорли тупроқлар тарқалган, зайтун эса кислотали тупроқни хуш кўради. Шу сабабли бу ерда яхши ўсганида ҳам жуда оз мева ҳосил қилади.

Аҳамияти. Ундан манзарали боғдорчиликда ҳам кенг қўламда фойдаланиш мумкин. Зайтун новдаси тинчлик рамзи ҳисобланади. Ислонда уни ҳаёт дарахти дейилади, чунки у жаннатда истеъмол қилиш мумкин бўлмаган 2 та дарахтнинг биридир. Унинг ёғидан доривор препаратлар, парфюмерия ва совун тайёрлашда фойдаланилади. Меваси консервация қилиниб, деликатес сифатида кўп истеъмол қилинади. Греция, Италия ва Испания каби мамлакатларда зайтун мойидан катта даромад олинади, шу сабабли уни “суяк олтин” деб аташади.

Кўпайтириш. Уруғидан ва қаламчасидан кўпайтириш мумкин. Навлари асосан қаламчасидан кўпайтирилади.

Зайтун дарахти:
умумий кўриниши, тўпгули ва меваси

Каллери ноки, груша Каллери (*Pyrus calleryana* "Shantikler") – атиргулдошлар оиласи, нок туркумига киради.

Тарқалиши. Табiiй ҳолда Вьетнам ва Хитойда тарқалган. Жанубий Ўзбекистонга 2016 йилда Бельгиядан келтирилган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 10-15 м га етадиган дарахт. Шох-шаббаси конус шаклида, қалин ва зич ўсади, жуда манзарали. Новдалари тикансиз, танаси кулранг-кўнгир. Барглари айлана ёки тухум шаклда, узунлиги 8-12 см, ялтирок, тўқ-яшил рангда. Кузда турли ёрқин рангларга киради. Гуллари ок, бешта гултожли, қалқонсимон тўпгулда жойлашган, нохуш ҳидли. Мевалари шар шаклида, сарғиш-кўнгир рангда.

Биологияси. Эрта баҳорда чаман бўлиб гуллайди ва икки ҳафта давомида очилиб туради. Яхши иқлим шароитида шунчалар кўп гул ҳосил қиладики, сал узокдан қаралганда дарахт устига ок мато ёпиб кўйгандек туюлади. Уни кўплаб манзарали навлари яратилган ва 1950 йилдан буён манзарали боғдорчиликда қўлланилади. Қарши шароитида янги ўсимлик, қисқа вақтда бу шароитга тўлиқ мослашиб улгурди.

Экологияси. Очик жойда яхши ўсса-да, ярим сояда ҳам ўса олади. Иссиқ ва совуққа бардошли. Турли таркибдаги тупроқларда ўса олади, лекин унумдор ва сернам тупроқда яхши ўсиб, дуркун ривожланади. Шаҳар шароитидаги заҳарли газлар ва чиқиндиларга чидамли, микроорганизмлар ва зараркунандалар таъсирига ҳам бардошли.

Аҳамияти. Йилнинг 3 фаслида ҳам манзарали. Бу нок манзарали боғдорчиликнинг бугунги кун талабига тўлиқ жавоб берадиган ўсимлик. Дунёда унга талаб юқори, шу сабабли унинг юзлаб навлари яратилган. Бундан ташқари ёғочи сифатли, пишиқ ва қаттиқ, чиройли текстурага эга. Ёғочидан мебель саноатида, мусика асбоблари ясашда ишлатилади. Каллери нокини Республикамизда кенг кўламда ўстириш тавсия этилади.

Кўпайтириш. Уруғи ва қаламчасидан кўпайтириш мумкин. Уруғи куз ва баҳорда экилади. Баҳорда экилганда 3 ой давомида стратификация қилиниши лозим. Экиш меъёри 1 пог. м га 2-3 г, чуқурлиги 2,5-3 см. Қаламчасидан ҳам осон кўпаяди. Доимий жойга кузда экиш мақсадга мувофиқ.

Каллери Шантиклер ноки:
умумий кўриниши, тўпгули ва меваси

Каллери ноки, груша Каллери (*Pyrus calleryana* "Shantikler") – атиргулдошлар оиласи, нок туркумига киради.

Тарқалиши. Табiiй ҳолда Вьетнам ва Хитойда тарқалган. Жанубий Ўзбекистонга 2016 йилда Бельгиядан келтирилган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 10-15 м га етадиган дарахт. Шох-шаббаси конус шаклида, калин ва зич ўсади, жуда манзарали. Новдалари тикансиз, танаси кулранг-кўнгир. Барглари айлана ёки тухум шаклида, узунлиги 8-12 см, ялтирок, тўқ-яшил рангда. Кузда турли ёрқин ранглارга киради. Гуллари оқ, бешта гултожли, қалқонсимон тўпгулда жойлашган, нохуш ҳидли. Мева-лари шар шаклида, сарғиш-кўнгир рангда.

Биологияси. Эрта баҳорда чаман бўлиб гуллайди ва икки ҳафта давомида очилиб туради. Яхши иқлим шароитида шунчалар кўп гул ҳосил қиладики, сал узоқдан қаралганда дарахт устига оқ мато ёпиб кўйгандек туюлади. Уни кўплаб манзарали навлари яратилган ва 1950 йилдан буён манзарали боғдорчиликда қўлланади. Қарши шароитида янги ўсимлик, қисқа вақтда бу шароитга тўлиқ мослашиб улгурди.

Экологияси. Очик жойда яхши ўсса-да, ярим сояда ҳам ўса олади. Иссиқ ва совуққа бардошли. Турли таркибдаги тупроқларда ўса олади, лекин унумдор ва сернам тупроқда яхши ўсиб, дуркун ривожланади. Шаҳар шароитидаги заҳарли газлар ва чиқиндиларга чидамли, микроорганизмлар ва зараркунандалар таъсирига ҳам бардошли.

Аҳамияти. Йилнинг 3 фаслида ҳам манзарали. Бу нок манзарали боғдорчиликнинг бугунги кун талабига тўлиқ жавоб берадиган ўсимлик. Дунёда унга талаб юқори, шу сабабли унинг юзлаб навлари яратилган. Бундан ташқари ёғочи сифатли, пишиқ ва қаттиқ, чиройли текстурага эга. Ёғочидан мебель саноатида, мусиқа асбоблари ясада ишлатилади. Каллери нокини Республикамизда кенг қўламда ўстириш тавсия этилади.

Кўпайтириш. Уруғи ва қаламчасидан кўпайтириш мумкин. Уруғи куз ва баҳорда экилади. Баҳорда экилганда 3 ой давомида стратификация қилиниши лозим. Экиш меъёри 1 пог. м га 2-3 г, чуқурлиги 2,5-3 см. Қаламчасидан ҳам осон кўпаяди. Доимий жойга кузда экиш мақсадга мувофиқ.

Каллери Шантиклер ноки:
умумий кўриниши, тўпгули ва меваси

Япон заранги, *Ampopurplea* шакли, клен японский, *Acer japonicum* Thunb. (in Murray) – зарангдошлар оиласи, заранг туркумига кирази.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Япониянинг Хонсю ва Кюсю оролларида ҳамда Кореянинг жанубий районларида ўсади. Республикамизда ҳозиргача кенг тарқалмаган.

Ботаник тавсифи. Танаси кўнғир, силлиқ, новдалари қизғиш-кўнғир рангда. Барглари панжасимон (7, 9, 11 қиррали), бўлинган, диаметри 8-15 см, новдада қарама-қарши жойлашган. Барглари баҳорда яшил, кейинроқ сарғиш, апельсин ва пушти рангларга, кузга бориб алвон ва тўқ қизил рангларга кирази.

Биологияси. Секин ўсадиган ва унча катта бўлмаган дарахт, бўйи 2-10 м га етади. 100 йилдан ортиқ умр кўради. Барглари ва мевалари билан фарқланувчи кўплаб кенжа турлари, навлари ва культиварлари мавжуд. Ҳозирда унинг 150 та тури мавжуд, шунингдек, 250 га яқин навлари ҳам яратилган. Гуллари майда, сарғиш яшил ёки қизил рангларда.

Экологияси. Ёруғсевар, иссиқсевар, совуққа бардошли, тупроққа талабчан. Тупроқда гумуснинг миқдори юқори, намлиқ етарли ва енгил кислотали муҳит бўлишини хуш кўради. Кумок тупроқларда экилганда эса кўшимча ўғитлаш лозим. Торф ва компост билан озиклантириш тавсия этилади. Очик жойда яхши ўсади, ярим сояда ҳам ўсиши мумкин. Бизнинг шароитимизда жазирама иссиқда қийналади. Икклими бироз салқин бўлган худудларда экиб ўстириш лозим.

Аҳамияти. Япон заранги жуда манзарали ўсимлик. Барглари бир мавсумнинг ўзида камида 5-6 марта рангини ўзгартиради ва шу хусусияти билан манзарали боғдорчиликда юксак кадрланади. Баргининг ранги ўсаётган муҳитга боғлиқ.

Кўпайтириш. Маданий ҳолда уруғидан, қаламчасидан ва пайванд усулида ҳам кўпайтириш мумкин. Уруғидан кўпайтириш учун улар октябрь ойида йиғиб олинади ва нам қумда баҳоргача стратификация қилинади. Бундай уруғлар баҳорда очик жойга экилса, яхши униб чиқади. Кексариб ўз манзарасини йўқотган дарахтларни новдаларини кесиш ва шакл бериш орқали уларни ёшартириш ва манзарасини тиклаш мумкин.

Япон заранги:
умумий кўриниши, турли-туман рангдаги барглари

Кўш япрокли гинкго, гинкго двулопастный (*Ginkgo biloba* L.) – гинкгодошлар оиласи, гинкго туркумига киради.

Тарқалиши. Қадимги даврларда кенг тарқалган. Ватани Шанхай яқинидаги Тяньму тоғи, деб ҳисобланар эди. Генетик тадқиқотлар уларнинг маданий ўсимликдан тарқалганлигини кўрсатди. Будда монахлари эҳромлари олдида экилган дарахтлар кейинчалик ёввойилашиб кетган бўлса керак. Ўзбекистонга 1882 йилда олиб келинган. Кенг тарқалмаган.

Ботаник тавсифи. Барг тўкувчи, икки уйли дарахт. Бир жуфт барглари кўшилиб ўсган ва елпиғич шаклида. Эни 5-8 см, узунлиги 10 см келадиган узун бандга бирлашган. Улар ўсимликка ажойиб манзара кашф этади. Барги дихотомик томирланган. Бу ҳолат бошқа бирорта ўсимликда учрамайди.

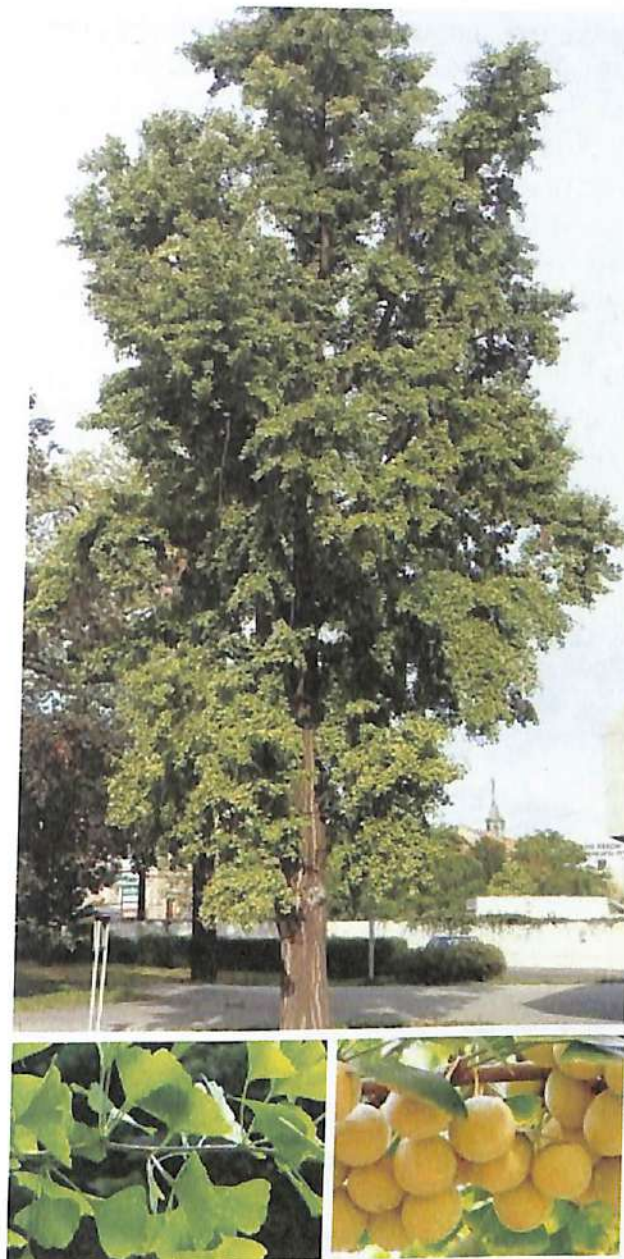
Биологияси. Бўйи 40 м га, танаси 4,5 м га етади. 2500 йилгача яшайди. 25-30 ёшида генератив даврга киради. Новдалари йилига 50 см гача ўсади. Очиқ уруғлилар ва гулли ўсимликларга филогенетик алоқаси йўқ. Уруғ куртаги ва кўпайиши папоротникларникига ўхшаш. Тошкентда яхши ўсиб ривожланади ва юқори сифатли уруғ ҳосил қилади.

Экологияси. Ёруғсевар, намсевар, шаҳар шароитига ва касалликларга бардошли. Совуққа жуда ҳам бардошли. Иссиқсевар бўлишига қарамасдан, ёзнинг жазирамасида барглари куйиши кузатилади. Шу сабабли Қаршида экиб ўстиришга бўлган уринишлар ижобий натижа бермаган.

Аҳамияти. Шох шаббаларининг чиройли шакли ва сийрак жойлашган антиқа барглари билан манзарали боғдорчиликда қимматли ўсимлик ҳисобланади. Шарқий Осиё ва Ғарбий Европада парк ва хиёбонларнинг кўрки ҳисобланади. Кейинги йилларда уни Тошкентда ҳам янги қурилаётган замонавий бинолар олдида экиб ўстирилмоқда.

Гинкго дарахтидан тиббиётда қадимдан фойдаланиб келинади. Унинг экстракти хотирани тиклаш, нотинчлик, бош айланиш ва руҳий толиқишни даволашда кенг қўлланилади.

Кўпайтириш. Уруғидан осон кўпаяди. Уларни кузда ва баҳорда экиш мумкин. Кузда экилган уруғлар эрта баҳорда кўкариб чиқади. Унувчанлиги жуда юқори (98%).

Кўш япрокли гинкго:
умумий кўриниши, япроғи ва меваси

Кельрейтерия, совун дарахти, кельрейретия метельчатая (*Koelreuteria paniculata* Laxm.) – сапиндошлар оиласи, кельрейретия туркумига киради. Номи таникли немис ботаниги Йозеф Готтлиб Кельрейтер шарафига қўйилган.

Тарқалиши. Табiiй ҳолда шимолий ва Марказий Хитой, Корея ва Японияда тошлоқ ҳамда серкуёш қияликларда ўсади. Маданий ҳолда анча кенг тарқалган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 15 м га етади, кўпинча ундан паст бўлади. Шох-шаббаси думалок, новдалари сийрак, юқорига қараб ўсади. Новдалари ингичка ва узун, пастга осилиб туради. Барилари мураккаб, тоқпатсимон, узунлиги 35 см га етади. Гуллари 4 тожбаргли, майда, ёркин сариқ рангда, тик ўсадиган узун шингилда тўпланган. Меваси 3 уяли, юмшок этли кўсак.

Биологияси. Тез ўсади ва илдиз бачкилари ҳосил қилади. Қулай шароитда маҳаллий флорага қўшилиб кетади. Май ойида бўлик гуллайди, бу даврда юқори манзара касб қилади. Меваси сентябрь-октябрь ойларида пишади. Мевалари узок муддат дарахтда осилиб туради, қиш давомида секин-аста тўкилади. Уруғлари унувчанлигини 1 йил давомида йўқотмайди. 1000 донаси 100-125 г келади.

Экологияси. Иссиқсевар, ёруғсевар, қурғоқчилик ва совукка бардошли, -25°C совукка чидайди. Шаҳар муҳитига, атмосферадаги захарли газлар, чиқиндилар, зараркунандалар, хашоратларга ва тупроқ шўрлигига чидамли. Сертук ва қалин барглари билан чиқинди газларни тутиб қолиш хусусиятига эга.

Аҳамияти. Баҳорнинг охирида, яъни аксарият ўсимликлар гуллани тугатган пайтда 1 ой давомида қийғос гуллаб туради. Чиройли мевалари кузнинг охиригача манзара беради. Шу сабабли дунёнинг мўътадил ва иссиқ иқлимли ўлкаларида кенг тарқалган. Уни манзарали боғдорчиликда қўллаш, саноат корхоналари ҳудудларида кўплаб ўстириш тавсия этилади.

Кўпайтириш. Уруғидан кўпайтирилади. Уларни кузда ва баҳорда экиш мумкин. Баҳорги экиш олдидан улар 1 сутка давомида $50-60^{\circ}\text{C}$ ҳароратдаги сувда ивителиб, кейин 2-3 ҳафта оддий шароитдаги нам қумда сақланади. Шу усулда экишга тайёрланган уруғлар 15 кунда униб чиқади.

Совун дарахти:
умумий кўриниши, тўпгули ва меваси

Мелия, мелия ацедарах (*Melia azedarach* L.) – мелия-дошлар оиласи, мелия туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ҳолда жанубий ва жануби-шарқий Осиёда ва Австралияда тарқалган. Маданий ҳолда эса тропик ва субтропик иқлим зоналарида кенг тарқалган. Дастлаб 1935 йилда Денов шаҳрига келтирилган. Тошкент ва Термизда ўстирилади. Қаршига 1994 йилда келтирилган.

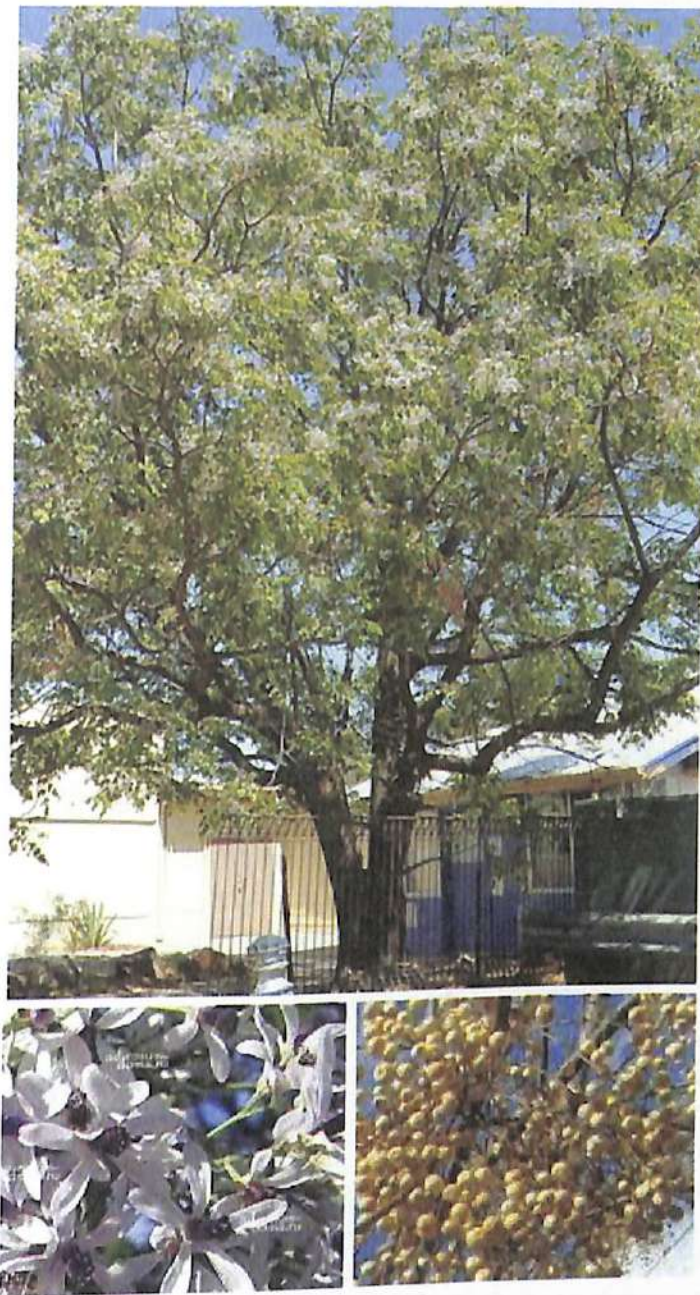
Ботаник тавсифи. Баландлиги 15-18 м келадиган дарахт. Мураккаб барглари узун, 25-80 см га етади. Гуллари шопада жойлашган, оч сиёҳ рангда. Меваси оч яшил, этли, шарсимон данак. Уни Ибн Сино “Озодарах” (ажойиб ёғоч) деб атаган.

Биологияси. Тез ўсиб ривожланади. Қарши шароитида кўчатлар 1 ёшида 80, 2 ёшида 350, 3 ёшида 510 см га етади. Шу сабабли анча эрта – 3 ёшида генератив фазага киради. Бунда мўл-кўл гуллайди ва юқори сифатли уруғ ҳосил қилади. Гулларида нектар кўп. Уруғлари баҳоргача дарахтда осилиб туради ва ажайиб манзара намоён қилади. “*Floribunda*”, “*Jade snowflake*”, “*Umbraculifera*” навлари яратилган.

Экологияси. Ташқи муҳит таъсирига бардошли. Ёруғсевар, иссиқсевар, қурғокчиликка бардошли, лекин, очик жойларда етарлича суғорилганда яхши ўсади ва тез ривожланади. Ярим сояда ҳам ўса олади. Тупроққа талабчан эмас. Совуққа ўртача бардошли, ҳарорат -20°C га тушганда бир йиллик новдаларининг зарарланиши кузатилган.

Аҳамияти. Ўсимлик алкалоидларга бой, уни ҳамма қисмлари шифобахш. Баргини сувда ивитиб, ундан зараркунандаларга қарши фойдаланиш мумкин. Меваси инсон учун заҳарли, лекин қушлар уни бемалол истеъмол қилади. Текширишларда заҳарли модда унинг уруғида эканлиги аниқланган. Уруғи 40-60% мой тутади. Қадимда қаттиқ қобиқли уруғидан тасбех тайёрланган. Ёғочидан турли мақсадларда кенг кўламда фойдаланиш мумкин.

Кўпайтириш. Уруғидан осон кўпаяди. Бунда уларни экишдан олдин 2 сутка давомида сувда ивитиб кўйилади. Қаламчасидан кўпайтиришда эса, ёзда ёғочланиб улгурган яшил новдалар қумга экилса, осон кўкаради.

Мелия ацедарах:
умумий кўриниши, тўпгули ва меваси

Ойдук павловнияси, павловния войлочная (*Paulownia tomentosa* Siebold & Zucc.) – павловниядошлар оиласига, павловния туркумига киради.

Тарқалиши. Табiiй ҳолда Узоқ Шарқ ва жануби-шарқий Осиё – Хитой, Корея, Тайвань, Лаос ва Вьетнамда ўсади. Иссиқ иклимли ўлкаларда кўплаб ўстирилади.

Ботаник тавсифи. Баландлиги 15-20 (25) м келадиган йирик дарахт. Танаси тик, шох-шаббаси тарвақайлаб ўсади. Барглари йирик, узунлиги 20-30 (50) см. Гуллари оч-сиёҳ, баъзан оқ рангда, хушбўй, 30 см узунликдаги шодада тўпланган. Гултожи кўн-ғироксимон, меваси кўсак, уруғи майда, қанотчали.

Биологияси. Қулай шароитда жуда тез ўсиши билан характерланади. Тўнқадан ўсиб чиққанда йиллик ўсиши 2-3, ҳатто 4 м гача етади. Ёғочи юмшоқ, қаттиқ шамолда синиши, оқибатда манзарасини йўқотиши мумкин. Барглари йирик бўлганлиги сабабли бошқа дарахтларга нисбатан 10 баробар кўп карбонат ангидридни ютиш имконияти мавжуд.

Экологияси. Иссиқсевар ва ёруғсевар ўсимлик. Ёшлигида қисман сояга бардошли. Тупроққа ва намликка талабчан эмас. Лекин унумдордор ва сернам тупроқларда яхши ўсади. Ўзбекистон шароитида совуққа етарлича бардошли эмас. Шимолий ҳудудларда совуқдан тез-тез зарарланади.

Аҳамияти. Ёғочи ташки кўринишдан ёнғокникига ўхшаб кетади. У 8-9 ёшида техник жихатдан пишади. Жуда енгил бўлишига қарамай, нисбатан пишиқ. Механик толалари камлиги сабабли қурилиш материалига яроқсиз. Ундан айрим мебель, мусика асбоблари, фанер ва спорт инвентарлари яшаш мумкин.

Бўлиқ гуллаши сабабли ундан асаларичиликда, уруғидан эса техник ёғ олишда, бошқа қисмларидан тиббиётда кўплаб дори дармонлар тайёрлашда фойдаланиш мумкин.

Кўпайтириш. Уруғи, қаламчаси ва илдиз бачкисидан осон кўпайтирилади. Намлик етарли бўлган озуқа муҳитида экилса ва усти ёпиб қўйилганда уруғлар тезда кўкаради. Қаламчасидан кўпайтиришда улар 10 см узунликда кесилиб, сернам тупроққа чуқур қадалади. Бунда қаламчанинг 2-3 см қисми ер устига, қолган қисми эса ер остида бўлиши талаб қилинади.

Ойдук павловнияси:
умумий кўриниши, тўпгули ва меваси

Тошкент хилокатальпаси, хилокатальпа ташкентская (*Chitalpa tashkentensis*) – дурагай.

Яратилиши. Ушбу туркумлараро дурагай Тошкент Ботаника боғида профессор Николай Федорович Русанов томонидан 1964 йилда – чизикли хилопсис (*Chilopsis linearis*) ва бигнониясимон катальпа (*Catalpa bignonioides*)ларни чатиштириб олинган. Муаллиф 7 та: 5 та пушти ва 2 та оқ гулли навлар яратган. 1977 йилда Роберт Хебб унинг қаламчаларини Нью-Йорк ботаника боғига олиб келган ва кўпайтирган. 1991 йилда *Chitalpa tashkentensis* номи билан қайд қилинган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 4-6 м, шох-шаббаси диаметри 8 м гача етади. Пўстлоғи юпқа, кулранг-кўнгир рангда. Барглари тўк-яшил, ланцетсимон, узунлиги 22 см гача, эни 4-5 см. Гуллари 12-20 см узунликдаги шодасимон тўпгулда жойлашган, оқ, пушти ва сирень рангларда. Гуллари хидсиз.

Биологияси. Тез ўсади. Бизнинг шароитимизда апрелдан кузги совуққача гуллайди. Ўзида ҳар иккала авлод белгиларини муҷассам қилган юксак манзарали дарахт ёки йирик бута. Унга *Chilopsis linearis* нинг манзаралилик, *Catalpa bignonioides* нинг чидамлилиқ хусусиятлари ўтган. Қуйидаги навлари манзарали боғдорчиликда кенг тарқалган: *Pink Dawn* (пушти тонг), *Morning Cloud* (эрталабки туман), *White Cloud* (оқ туман), *Summer Bells* (ёзги кўнгирок).

Экологияси. Иссиқсевар ва ёруғсевар. Совуққа бардошли, -29°C ҳароратга чидаши қайд қилинган. Очик жойда яхши ўсади. Тупроқ унумдорлиги ва намлигига ўртача талабчан. Талабига мос бўлмаган жойларда экилганда тез қарийди. Ҳашорат ва зараркунандаларга бардошли.

Аҳамияти. Жуда манзарали ўсимлик, унга хорижда ҳам қизиқиш катта. Гуллари жуда чиройли бўлишидан ташқари узок муддат гуллаши билан ҳам қадрлидир. Ундан солитер сифатида фойдаланиш яхши самара беради. Хилокатальпа жанубий Ўзбекистонга ўтган асрнинг етмишинчи йилларида келтирилган ва интродукцион синовдан муваффақиятли ўтган.

Кўпайтириш. Қаламчасидан осон кўпаяди. Бунинг учун уларни кузда кесиб нам қумда саклаш ва баҳорда экиш лозим.

Тошкент хилокатальпаси:
умумий кўриниши, тўпгули ва алоҳида гуллари

3.5. МАНЗАРАЛИ БОҒДОРЧИЛИКДА КЕНГ ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН БУТАЛАР

Ҳинд лагерстремияси, хинд сирени, лагерстремия индийская (*Lagerstroemia indica* L.) – дербенникдошлар оиласи, лагерстремия туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Хитойда ўсади. Унинг номи савдогар Магнус фон Лагерстрем шарафига қўйилган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 5 м га етадиган бута. Гуллари ок, пушти, кизил, малина ва сирень рангларида бўлиб, узунлиги 20 см келадиган шингилсимон тўпгулда жойлашган. Барглари овал шаклда, узунлиги 4-8 см, усти тўқ-яшил, ости оч-яшил рангда.

Биологияси. Тез ўсади ва генератив фазани эрта бошлайди. Июндан бошлаб октябрнинг охиригача тинимсиз гуллаб, сонсаноксиз гуллар ҳосил қилади. Қарши шароитида ёзги гулларида мева шаклланмайди, улар ҳарорат бироз пасайганда гулларда ҳосил бўлади. Уруғининг сифати анча паст (5-50 %). Гулининг ранги ва габитуси билан фаркланувчи жуда кўплаб манзарали навлари яратилган.

Экологияси. Ёруғсевар, ярим сояда яхши ўсмайди. Намсевар, намлик етарли жойларда дуркун ўсиб манзаралилиги юқори бўлади. Тупроқ унумдорлигига талабчан эмас. Совуққа чидамсиз, $-15-17^{\circ}\text{C}$ ҳароратга бардош бера олади. Ҳарорат -20°C га тушганда 1-2 ёшли новдаларини совуқ уради. Тошкентда 1936 йилдан бошлаб ўстирилган. 1968 йилдаги совуқдан уларнинг барчаси қирилиб кетган.

Аҳамияти. Узоқ муддат бўлиқ гуллаши эвазига манзарали боғдорчиликда қимматли ўсимлик ҳисобланади. Аксарият вилоятларда экиб ўстирилмоқда. Айниқса Тошкент шаҳрида кейинги йилларда жуда кўплаб экилмоқда ва бу ерда дуркун ўсмоқда. Қаршига уни 1980 йилда олиб келинган. Бу шароитга анча мослашиб улгурган ва кейинги йилларда уни кўпайтириш йўлга қўйилди. Айни пайтда анча кенг тарқалган.

Кўпайтириш. Уруғидан, манзарали навлари фақат қаламчасидан кўпайтирилади. Манзарали боғдорчилик амалиётида кенг қўллаш лозим.

Ҳинд лагерстремияси:
умумий кўриниши, тўпгули ва ғунчаси

Довуд буддлеяси, буддлея Давида (*Buddleja davidii* Franch.) – кучаладошлар оиласи, буддлея туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Хитойнинг марказий ва ғарбий районларида тарқалган. Номни уни кашф қилган франциялик миссионер ва табиатшунос Арман Давид шарафига қўйилган.

Ботаник тавсифи. Баландлиги 2-3 м га етадиган бута. Барглари овал-ланцетсимон, учи ўткир, узунлиги 25 см гача етади, кумуш-кулранг. Гуллари майда, диаметри 1,5 см келади, оқ, сирень ёки тўқ-сиёҳ рангларда, тўпгуллари узун новдаларининг учидаги йирик шингилларда жойлашган.

Биологияси. Гуллаш даври июнь ойидан кузгача давом этади. Лекин уруғ ҳосил қилмайди. Кўплаб шакл ва навлари мавжуд. Улар бир-биридан тупининг шакли, ранги ва тўпгуллариининг ўлчамлари билан фарқ қилади. Булар орасида оч-крем ёки кизил, оқ ва кизғиш-сиёҳранг, нафис пушти ёки ёрқин сиёҳ ранглилари учрайди. Энг кенг тарқалган навлари:

- Япон буддлеяси (*B. japonica*) – бўйи 3 м га етадиган тез ўсувчи бута. Гурухлаб ва алоҳида экилади;
- оқгулли буддлея (*B. albiflora*) – тик ўсадиган, тўпгуллари конуссимон шаклда, гуллари оқиш-сирень ёки оқ рангда;
- Қор буддлеяси (*B. nivea*) – барги, новдаси ва тўпгули оқ рангдаги қалин туклар билан қопланган;
- шарсимон буддлея (*B. globosa*) – ёрқин сарик рангдаги тўпгуллари кучли ифори, иссиқ ўлкаларда тарқалган;
- навбатма-навбат баргли буддлея (*B. alternifolia*) – қурук ва очик жойларда ўсади. Гуллари новвот рангида.

Экологияси. Шўрланишга ва қурғокчиликка анча бардошли, лекин намлик етарли бўлганда дуркун ўсади. Совуққа ва кучли иссиққа анча чидамсиз. Қулай шароитда жуда яхши ривожланади. Британияда уни инвазион ўсимлик ҳисоблашади. Шаҳри-сабзда яхши ўсади, Қаршида иссиқдан қийналади.

Аҳамияти. Манзарали боғдорчиликда алоҳида аҳамиятга эга. Уни бироз салқин иқлимли районларда кўплаб ўстириш лозим.

Кўпайтириш. Яшил ва ёғочланган новдалари билан осон кўпаяди. Бунда алоҳида шароит яратиш талаб қилинмайди. Очик жойда экилганда, уларнинг усти целлофан билан ёпилади.

Давуд буддлеяси:
умумий кўриниши, тўпгули ва меваси

Жиллис цезальпинияси, товус гул, **Цезальпиния Джиллиса** (*Caesalpinia gilliesii* L.) – дуккакдошлар оиласига, цезальпиния туркумига мансуб бута. Номи италиялик ботаник олим Андреа Чезальпино шарафига қўйилган.

Тарқалиши. Ватани – Уругвай ва Аргентина. Тоғларнинг қуйи ва намлик жуда кам қисмида ўсади. Бу ўсимлик иссиқ иқлимли мамлакатларнинг кўпчилигида экиб ўстирилади.

Ботаник тавсифи. Бўйи 2-3 м га етади. Гуллари сарик ёки қизил, тўпгули йирик, тик ўсади. Гулида 15 см узунликдаги 10 дона чангчиси бор. Тўпгулида 100 тагача гул мавжуд. Барглари кичик, ингичка ва узун умумий бандга бириккан.

Биологияси. Тез ўсади. Мавсумнинг охирида бир ёшли кўчатларни бўйи 80-100 см га етади. Икки ёшида генератив фазага киради ва шундан кейин ўсиши секинлашади. Гуллаши икки фазада – дастлаб апрелдан июнгача, кейин июлдан кеч кузгача, жами 7-8 ой давом этади. Вегетация давомида чексиз миқдорда гул ҳосил қилади, лекин саратондаги гулларда уруғ ҳосил бўлмайди, улар кузги гулларда пайдо бўлади.

Экологияси. Иссиқсевар, ёруғсевар, қурғоқчиликка жуда бардошли, тупроқ унумдорлигига талабчан эмас. Лагерстремия сингари совуқка чидамсиз, ҳарорат атиги -10°C га тушганда учки новдалари совуқдан нобуд бўлади. Поясини юқори қисмини совуқ урса, унинг остки қисмидан янги поя ўсади. Қурғоқчил ва лалми ерларда ҳам бемалол ўстириш мумкин.

Аҳамияти. Чиройли тўпгули ва гуллари ҳамда узок муддат гуллаши билан жуда қадрланади. Товус гул доимий равишда гуллаб туриши учун, уларнинг гуллаш даври тутагач ҳосил шохлари ва узун новдаларини кесиб ташлаш керак. Шунда улар муттасил гуллайди. Ксерофит гуруҳга мансублиги туфайли уни республикамиз жанубида кўплаб ўстириш тавсия этилади.

Кўпайтириш. Уруғидан осон кўпаяди. Кузда уруғлар курук ҳолда, баҳорда эса экишдан олдин уларни қайноқ сувда ивйтилади. Шу тарзда экилган уруғлар бир ҳафтада кўкариб чиқади. Ўқ илдиз ҳосил қилганлиги сабабли кўчириб ўтказганда натижа ҳамиша кутилгандек бўлавермайди. Шу боисдан уларни доимий ўсадиган жойда ҳам уруғидан экиш мақсадга мувофиқ.

Жиллис цезальпинияси:
ўсимликлар қатори ва тўпгули
(узун чангчи иплари кўрсатилган)

Испан дроки, дрок испанский (*Spartium junceum* L.) – дуккакдошлар оиласига, дрок туркумига мансуб.

Тарқалиши. Ватани – Ўртаер денгизи атрофлари. Уни ғарбий Европа ва Шимоли-Ғарбий Африкада учратиш мумкин.

Ботаник тавсифи. Тик ўсадиган кўч йиллик бута. Бўйи 2-3 (5) м га етади, узун ипсимон новдалари баргсиз. Барглари тескари ланцет ёки узунчоқ шаклда, узунлиги 1-2,5 см, мовий-яшил рангда, туксиз ёки қарийб туксиз, каттик, бандсиз. Гуллари ёрқин-сарик, ўткир хидли, 2,5 см узунликда. Меваси узунчоқ, 5-10 см узунликда, кўп уруғли дуккак.

Биологияси. Тез ўсади ва 3-4 ёшида генератив фазага кириб, гуллашни бошлайди. Апрель-май ойларида гуллайди, баъзан октябрь ойида такрор гуллайди. Гуллаш даврида ўсимлик сарик рангга бурканади. Илдиз тизими яхши ривожланган бўлиб, тупрокка чуқур кириб боради.

Экологияси. Иссиксевар, жуда ёруғсевар ва қурғокчиликка бардошли. Совукка ўртача бардошли, $-14-15^{\circ}\text{C}$ ҳароратда совукдан зарарланади, лекин тезда тикланиб, янги новдалар ҳосил қилади. Қуруқ, тик ва кучли кизийдиган баландликларни кўкаламзорлаштиришда ҳам қўллаш мумкин.

Аҳамияти. Жуда манзарали бута, айниқса, кийфос гуллаган пайтида тилларанг-сарик рангдаги гуллари тенгсиз гўзаллик намоён қилади. Мўл ва сифатли асал беради. Ўсимлик дориворлик хусусиятига эга. Унинг барча қисмлари, айниқса уруғи захарли. Гулларида эфир мойи мавжуд. Манзарали боғдорчиликда сугориш имконияти кам жойларда экиш ва тирик деворлар яратишда қўллаш мумкин.

Кўпайтириш. Уруғи ва қаламчасидан кўпаяди. Уруғлари ёзнинг охирида йиғиб олинади. Бунда дуккаклар қораяди ва ўз ҳолича очилиб улардан уруғ тўкилади. Уруғлар қуритилиб, кузда ҳеч қандай кўшимча тадбирларсиз очиқ жойга экилади. Экиш чуқурлиги 2,5-3 см бўлиши керак. Қаламчасидан кўпайтиришда июнь ойида қотайиб улгурган учки новдалар 12-15 см узунликда кесилади. Иссиқхона ёки усти ёпиқ жойга экилиб, етарли миқдорда намлик сақланса, улар узок муддат ўтмасдан илдиз олади.

Испан дроки:
умумий кўриниши, дрокдан олинган дори ва тўпгули

Бутасимон аморфа, аморфа кустарниковая (*Amorpha fruticosa* L.) – дуккакдошлар оиласи, аморфа туркумига киради.

Тарқалиши. Табiiй ареали Канаданинг ғарбий районлари, АҚШ нинг деярли барча ҳудудларини, Мексиканинг шимолӣ районларини қамрайди.

Ботаник тавсифи. Бўйи 2,5-3 м га етадиган йирик бута. Танаси қўнғир ёки тўқ-кулранг, барглари тоқпатсимон, 2-4 см узунликда, мураккаб баргларининг узунлиги 9-17 (30) см га етади. Гуллари йиллик новдаларнинг учида шаклланади, тўқ-сиёҳранг, майда, шингилнинг узунлиги 15 см келади.

Биологияси. Жуда тез ўсиб ривожланади. Йилига 1-1,5 м ўсади. Апрель-май ойларида ўртача 25 кун мобайнида гуллайди. Америка ва Европада уни кўпинча хавфли инвазион тур ҳисобланади. Биздаги қурғокчил иқлим уни ноўрин тарқалиб кетишига йўл қўймайди. Уруғлари майда, 1000 дона дуккакнинг оғирлиги 6-13 г. Улар сентябрь ойида пишади, дуккаклари узок вақтгача тушмайди.

Экологияси. Иссиқсевар, ёруғсевар ва совуққа бардошли. Қурғокчилик, чанг ва шўрланишга ҳам чидамли. Тупроққа талабчан эмас, лекин таркиби энгил тупроқларда яхши ўсиб ривожланади. Касалликлар ва зараркунандаларга бардошли. Уни ноҳуш иқлим шароитига эга ҳудудларда бемалол экиб ўстириш ва кўпайтириш мумкин.

Аҳамияти. Манзарали боғдорчиликда ундан кенг қўламда фойдаланиш мумкин. Уруғида аморфин гликозидини тутати, ундан тиббиётда тинчлантирувчи восита сифатида фойдаланилади. Аморфа ажойиб асал берувчи ўсимлик ҳам ҳисобланади. Ундан олинган асаллар қизғиш рангда бўлади, афтидан ўсимликнинг чанглари аралашиб қолса керак. Кейинчалик унинг асали рангсизланади ва 2 йил давомида қотмайди.

Кўпайтириш. Уруғидан осон кўпаяди. Уруғларини очик жойда экиш лозим. Бунда экиш меъёри 1 пог.м га 2 г, экиш чуқурлиги 2-3 см бўлиши мақсадга мувофиқ. Доимий жойга 2-3 ёшида кўчириб ўтказиш мумкин. Манзарасини сақлаб қолиш учун илдиз атрофидан ўсиб чиққан кўплаб чурпаларини доимий равишда олиб ташлаш тавсия этилади.

Бутасимон аморфа:
умумий кўриниши, тўпгули ва меваси

Алвон пираканта, пираканта яркокрасная (*Pyracantha coccinea* M.Roem.) – атиргулдошлар оиласи, пираканта туркумига киради. Номи лотинчадан “олов” ва “тикан” сўзларининг бирикмасидан келиб чиққан.

Тарқалиши. Табiiй ҳолда Жанубий Европа, Кичик Осиё ва Кавказда тарқалган. Марказий Европага XVII, Шимолий Америкага XVIII асрда интродукция қилинган.

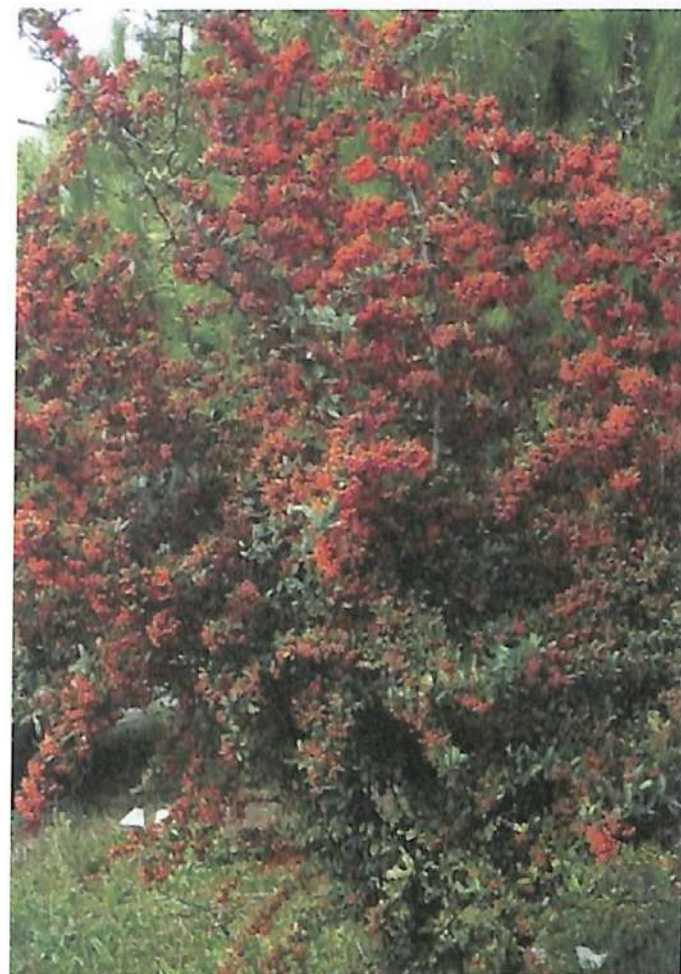
Ботаник тавсифи. Бўйи 2–3 (5) м, кўп йиллик, кучли шохланган, доимияшил ва тиканли бута. Шох-шаббаси ёйилиб ўсади. Барглари эллипс ёки ланцет шаклида. Гуллари майда, оқ ва пушти-сарик, чангчилари қизил рангда. Тўпгулларининг диаметри 3–4 см, қалин, гулларининг диаметри 6–8 мм. Меваси 5–7 мм, алвон ёки тўқ-сарик рангда, сентябрь ойида пишади. Гуллаган даврида оппоқ рангдаги бўлиқ гуллари унинг новдаларини тўлиқ қоплаб олади. Кузда эса алвон рангдаги мевалари ҳам худди шундай ажиб манзара касб этади.

Биологияси. Кўплаб манзарали навлари бор. Анча тез ўсади. Бизнинг шароитимизда апрель ойида гуллайди. Ёркин рангдаги мевалари ўсимлик шохида жуда узок – сентябрдан қишга қадар табiiй рангини йўқотмасдан туради. Қишда улар қўнғир рангга киради ва баҳоргача тўкилиб кетмайди.

Экологияси. Ёруғсевар ўсимлик, ярим соя жойда ҳам ўса олади. Совуқ ва иссиққа, қурғоқчиликка бардошли. Тупроқ унумдорлиги ва намлигига талабчан эмас. Қуруқ ва таркиби турли хил бўлган, ҳатто оҳакли тупроқларда ҳам ўсиши мумкин. Чанг ва газларга чидамли, шу сабабли саноат корхоналари худудида ҳам бемалол ўса олади.

Аҳамияти. Манзарали боғдорчиликда, газонлар ўртасида солитер сифатида кенг қўлланилади. Бу ўсимлик ҳам гули, ҳам меваси билан манзарали. Ундан тирик девор сифатида ҳам фойдаланиш мумкин. Қарши шаҳрига 2016 йилда келтирилди. Шу қисқа даврда бу шароитга тўлиқ мослашиб улгурди.

Кўпайтириш. Уруғидан, қаламчаси ва илдиз бачкилари ёрдамида осон кўпайтириш мумкин. Қўллатиб суғориш тавсия этилмайди. Новдалари тартибсиз ўсганлиги сабабли уларни кесиш орқали керакли шаклга солиб турилади.

Алвон пираканта:
умумий кўриниши, тўпгули ва меваси

Кунгурали пираканта, пираканта городчатая (*Pyra-cantha crenulata* (D.Don) M.Roem.) – атиргулдошлар оиласи, пираканта туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Ҳимолай тоғида ўсади.

Ботаник тавсифи. Доимяшил ёки яримяшил баланд бўйли бута ёки кичик дарахт. Шох-шаббаси тарвақайлаб ўсади. Бўйи 6 м га етади, новдалари кўнғир-кул рангда, ингичка, шу сабабли эгилиб ўсади. Барглари чўзик ланцет, кунгурали, узунлиги 2-5 см. Гуллари майда, оқ рангда, қалқонсимон сийрак тўпгулда жойлашган. Мевалари кизил, сариқ-кизғиш рангларда.

Биологияси. Апрель-май ойларида гуллайди. Очик ва қисман соя жойларда яхши ўсади. Нисбатан тез ўсувчи бута. Ялтироқ барглари ва ёрқин мевалари бутун киш давомида тушиб кетмаслиги сабабли қишда ҳам манзарасини йўқотмайди. Жуда кўплаб манзарали навлари мавжуд. Новдалари тартибсиз ўсади, шу сабабли уни керакли шаклга солиб туриш учун шох-шаббасини қишнинг охири ёки баҳорнинг бошида кесиб туриш керак.

Экологияси. Иссиқсевар ва ёруғсевар. Совуққа чидамли, фақат айрим навлари ҳарорат -20°C га тушганда совуқдан зарарланади. Тупроқ танламайди, қурғоқчиликка бардошли. Суғориш имконияти кам бўлган жойларда ҳам бемалол ўсади. Лекин ўсимлик кўчириб ўтқазилганда тез-тез суғориб туришни талаб қилади, аксинча, қуриб қолиши мумкин. Жанубий Ўзбекистонга кейинги йилларда келтирилган. Бу шароитда ташқи омилларга бардошлилигини намоён қилди.

Аҳамияти. Гуллаганда жуда ажойиб ва хушбўй хид таратади. Гулининг хиди жуда ўткирлиги сабабли биринчи хидлаганда нохушдек туюлади. Мевалари сентябрда пишади, бу пайтда улар қушларнинг сеvimли таомига айланади.

Кўпайтириш. Уруғидан, қаламчасидан ва бачкиларидан осон кўпаяди. Уруғлари кузда экилади. Баҳорда экишда уларни стратификация қилиш керак. Бунда уруғларни 6-8 ҳафта давомида сабзавотлар сақланадиган музлаткичга сақлаш лозим.

Қаламчасидан кўпайтириш учун яшил новдалари 15-20 см узунликда кесилади ва нам етарли бўлган тупроққа қадалади.

Кунгурали пираканта:
мевали шохи, тўпгули ва меваси

Сурия гибискуси, гибискус сирийский (*Hibiscus syriacus* L.) – гулхайридошлар оиласи, гибискус туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Хитой, Корея ва Ғарбий Осиё мамлакатларида ўсади. Маданий ҳолда жуда кенг тарқалган. Ўзбекистонга 1894 йилда унинг 2 та тури келтирилган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 5-6 м га етадиган бута ёки дарахт. Танаси йўғон, шох-шаббаси конус шаклида, силлик, кулранг, симподиал шохланади. Баргининг узунлиги 10 см атрофида, панжасимон бўлинган. Гуллари якка, оддий ёки кўп қаватли, ок, пушти, сиёҳ ва қизил рангларда. Ўртасида “кўзи” бор. Чангчи ва уруғчилари оқиш сарик, калта. Мевалари 5 уяли кўсакча.

Биологияси. Ёшлигида тез ўсади, бу 5 ёшигача давом этади. Тез ўсган кўчатлар 1 йили, қолганлари 2 йили гуллашни бошлайди. Июнь ойидан кузгача гуллайди. Кўп уруғ ҳосил қилади. Бир-биридан гултожисининг ранглари билан фарқ қилувчи 4 мингдан ортиқ шакл ва навлари мавжуд. Гуллари бир йиллик новдаларида ҳосил бўлади.

Экологияси. Қурғокчилик, иссиқлик ва совуқликка, қисман шўрланишга бардошли, ёруғсевар ва иссиқсевар ўсимлик. Ҳарорат $-28-30^{\circ}\text{C}$ га тушганда ёш новдалари совуқдан зарарланади. Шаҳар шароитдаги ноҳуш шароитга ҳам чидамли. Яхши шароитда тез ўсади ва бўлик гуллайди.

Аҳамияти. Улардан манзарали боғдорчиликда кенг қўламда фойдаланиш керак. Дунёда қизиқиш жуда катта, унга бағишлаб байрамлар ўтказилади. Европада яратилган янги навлари бизга кейинги 10 йилда келтирилган. Айни пайтда унинг 2 та шаклидан ташқари яна 10 та нави ҳам ўсади.

Кўпайтириш. Уруғидан ва қаламчаларидан осон кўпаяди. Уруғлари апрель ойини бошида очик жойда экилади. Бунда 1 пог. м га 1 г уруғ 2-3 см чуқурликда экилади. Қимматбаҳо навларини қаламчасидан кўпайтириш мақсадга мувофиқ. Қаламчалар кузда 1-3 ёшли новдалардан 15-17 см узунликда тайёрланиб, ертўладаги кумга сукиб қўйилади. Баҳорда улар очик жойда экилади ва домий равишда суғориб турилади. Шундай қилинса, экилган қаламчалар беҳато кўкаради.

Сурия гибискуси:
умумий кўриниши, турли хил гуллари

Оддий сирень, настарин, сирень обыкновенная (*Syringa vulgaris* L.) – зайтундошлар оиласи, сирень туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Болқон ярим ороли (Албания, Болгария, Греция, Руминия, Югославия) да ўсади. Маданий ҳолда жуда кенг тарқалган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 5 м келадиган кўп танали бута. Танаси кулранг, новдаси гул билан тугайди. Гуллари ўтган йилги новдаларда ҳосил бўлади, икки жинсли, хушбўй хидли, турли туман – новвот рангдан тортиб сиёҳ ранггача бўлган турли тусларда. Барглари қарама-қарши жойлашган, оддий, 4-12 см узунликда, яшил рангда, чети текис. Тўпгули 10-20 см узунликдаги шода. Уруғлари майда, канотли. Меваси икки уяли, 1,5 см узунликдаги қуруқ кўсак.

Биологияси. Туркумнинг 22 (36) тури мавжуд. Анча илгари маданийлаштирилган. Ҳозирда унинг 2300 та нави яратилган. Тез ўсади, йиллик ўсиши 30 см атрофида ва 100 йилдан ортиқ умр кўради. Уруғи кузда пишиб етилади. 1000 дона уруғининг оғирлиги 5-9 г келади. Апрель ойида гуллашни бошлайди ва 2-3 ҳафта давомида гуллаб туради. Гуллари жуда бўлиқ, тўпгулида 100-400 тагача гул бўлади. Илдиз тизими тупрокнинг юза қисмида жойлашган. Кўплаб илдиз бачкиларини ҳосил қилади. Бу эса ён-атрофда ўсган бошқа ўсимликларнинг ўсишига ҳалақит беради. Шу сабабли уларни тез-тез тозалаб туриш лозим.

Экологияси. Ёруғсевар, ярим соя шароитида ҳам бемалол ўсади. Қурғоқчилик ва совуққа бардошли. -30°C ҳароратга чидайди. Тупроққа талабчан эмас, таркиби енгил ва унумдор тупроқда яхши ривожланади.

Аҳамияти. Манзарали боғдорчиликда кенг қўлланилади. У бўлиқ гуллари ва хушбўй ҳамда жуда ўткир хиди учун қадрланади. Етиштириш ва парваришларнинг оддийлиги уни янада қадрини оширади. Гулидан яхши букет тайёрлаш мумкин, шунингдек, доривор сифатида ҳам фойдаланиш мумкин.

Кўпайиши. Уруғидан, илдиз бачкилари ва чурпасидан кўпаяди. Уруғини кузда экилганда қуруқ ҳолида, баҳорда экилганда стратификация қилиш лозим.

Оддий сиреннинг турли навлари

Япон нормушки, бересклет японский (*Euonimus japonica* Thunb.) – нормушкдошлар оиласи, нормушк туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Япония, Хитой ва Кореяда ўсади. Маданий ҳолда анча кенг тарқалган.

Ботаник тавсифи. Доимияшил дарахт ёки буга. Табиий шароитда бўйи 2-8 м гача етади. Маданий ҳолда бўйи анча паст бўлади. Шох-шаббаси айлана шаклда, новдалари зич ва қалин. Барглари оддий, эллипс ёки тескари тухумсимон, узунлиги 3-7 см, чети тишли, ялтироқ, қалин ва қаттиқ. Меваси майда, кўсак.

Биологияси. Секин ўсади, йиллик ўсиши 15-20 см атрофида. Баргларининг ранги билан фарқ қилувчи турли манзарали навлари мавжуд. Инсон ва ҳайвонларни заҳарлаши мумкин. Манзарали боғдорчиликда кенг тарқалган навлари – “*Albomarginatus*”, “*Bravo*”, “*Chollipo*”, “*Green Spire*”, “*Kathy*”, “*Latifolius*”, “*President Gauthier*”, “*Ovatus Aureus*”, “*Elegantissimus aureus*”, “*M. Picta Gold Queen*”, “*Aureomarginata*”.

Экологияси. Мезофит ва мезотроф ўсимлик. Ташки омил таъсирига чидамли, очик жойда ва сояда ҳам бемалол ўсади. Қондириб, лекин қўллатмасдан суғориш керак. -18°C гача совуққа бардош беради. Ёш ўсимликлар устини қишда ёпиш керак. Шаҳар муҳитига чидамли. Тупроққа талабчан эмас. Лекин дуркун ўсиш учун тупроққа қум аралаштириш ва ўғитлар жамланмаси билан 1 ойда камида 1 марта озиклантириш керак.

Аҳамияти. Барги манзарали ўсимликларга киради. Турли-туман ранглардаги барглари билан қадрланади. Кесиш тадбирларини осон кўтаради, уларни истаган шаклга солиш мумкин. Яшил бордюрлар ташкил қилишда кенг қўлланилади.

Кўпайиши. Уруғидан, қаламчасидан, илдиз бачкиларидан ва тупини бўлиш орқали кўпайтирилади. Уруғидан кўпайтиришда улар нам қумга аралаштирилиб, 3-4 ой давомида стратификация қилинади. Қаламчалар ёзда экилади. Бунда улар шу йилги новдалардан, 6-8 см узунликда кесиб олинади. Тупроққа қадалган қаламчаларнинг устига 3-4 см қалинликда қум ёки қиринди сепилади. Улар 1,5-2 ойда илдиз олади. 3 ёшда доимий жойга ўтказиш мумкин.

Япон нормушкининг турли манзарали навлари

Япон нормушки, бересклет японский (*Euonymus japonica* Thunb.) – нормушкдошлар оиласи, нормушк туркумига киради.

Тарқалиши. Табiiй ҳолда Япония, Хитой ва Кореяда ўсади. Маданий ҳолда анча кенг тарқалган.

Ботаник тавсифи. Доимяшил дарахт ёки буга. Табiiй шароитда бўйи 2-8 м гача етади. Маданий ҳолда бўйи анча паст бўлади. Шох-шаббаси айлана шаклда, новдалари зич ва қалин. Барглари оддий, эллипс ёки тескари тухумсимон, узунлиги 3-7 см, чети тишли, ялтироқ, қалин ва қаттиқ. Меваси майда, кўсак.

Биологияси. Секин ўсади, йиллик ўсиши 15-20 см атрофида. Баргларининг ранги билан фарқ қилувчи турли манзарали навлари мавжуд. Инсон ва ҳайвонларни заҳарлаши мумкин. Манзарали боғдорчиликда кенг тарқалган навлари – “*Albomarginatus*”, “*Bravo*”, “*Chollipo*”, “*Green Spire*”, “*Kathy*”, “*Latifolius*”, “*President Gauthier*”, “*Ovatus Aureus*”, “*Elegantissimus aureus*”, “*M. Picta Gold Queen*”, “*Aureomarginata*”.

Экологияси. Мезофит ва мезотроф ўсимлик. Ташқи омил таъсирига чидамли, очик жойда ва сояда ҳам бемалол ўсади. Қондириб, лекин қўллатмасдан суғориш керак. -18°C гача совуққа бардош беради. Ёш ўсимликлар устини қишда ёпиш керак. Шаҳар муҳитига чидамли. Тупроққа талабчан эмас. Лекин дуркун ўсиш учун тупроққа кум аралаштириш ва ўғитлар жамланмаси билан 1 ойда камида 1 марта озиклантириш керак.

Аҳамияти. Барги манзарали ўсимликларга киради. Турли-туман ранглардаги барглари билан кадрланади. Кесиш тадбирларини осон қўтаради, уларни истаган шаклга солиш мумкин. Яшил бордюрлар ташкил қилишда кенг қўлланилади.

Кўпайиши. Уруғидан, қаламчасидан, илдиз бачкиларидан ва тупини бўлиш орқали кўпайтирилади. Уруғидан кўпайтиришда улар нам кумга аралаштирилиб, 3-4 ой давомида стратификация қилинади. Қаламчалар ёзда экилади. Бунда улар шу йилги новдалардан, 6-8 см узунликда кесиб олинади. Тупроққа қадалган қаламчаларнинг устига 3-4 см қалинликда кум ёки қиринди сепилади. Улар 1,5-2 ойда илдиз олади. 3 ёшда доимий жойга ўтказиш мумкин.

Япон нормушкининг турли манзарали навлари

Ялтирок лигустра, бирючина блестящая (*Ligustrum lucidum* W.T.Aiton) – зайгундошлар оиласи, бирючина туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Жанубий Хитой, Корея ва Японияда ўсади. Иссиқ иқлимли ўлкаларда ўстирилади.

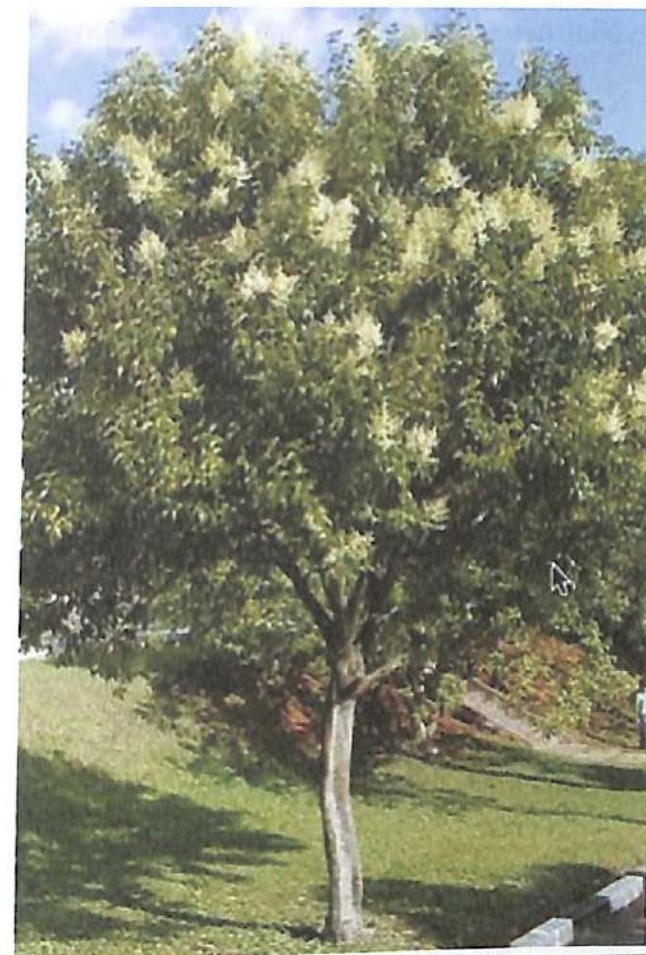
Ботаник тавсифи. Баландлиги 6 м га етадиган доимияшил буга, шох-шаббаси тигиз ва қалин, ёйилиб ўсади, барглари йирик, ялтирок, тўқ-кўк рангда, узунчок-тухумсимон, учи қайрилган. Эски барглари баҳорга яқин янги барг чиқиш олдидан қораяди ва тушиб кетади. Гуллари оқ, 15-18 см келадиган сийрак, йирик шингилда жойлашган, хушбўй, ўткир ҳидли.

Биологияси. Ёшлигида тез ўсади, қурғоқчиликка нисбатан бардошли, лекин намлик етарли жойларда дуркун ўсади. Бошқа турлардан узок муддат гуллаб туриши билан фарқ қилади. Новдалари кесилганда тезда янгилари ҳосил бўлади. Бир нечта формалари мавжуд: – *tricolor* (уч хил гулли), – *aureo-marginata* (тилла хошияли) ва – *aureo-variegata* (тилла тарғил).

Экологияси. Иссиқсевар, ёруғликка талаби унча юқори эмас. Шу сабабли соя ва ярим соя жойларда ҳам бемалол ўса олади. Қурғоқчиликка бардошсиз, унумдор, намлиги етарли тупрокни яхши кўради. Совуққа бардоши кам, -15°C гача чидай олади. Қисман шўрланишга ҳам чидаши мумкинлиги тўғрисида маълумотлар келтирилган. Шахар шаронтида яхши ўсади, захарли газлар ва чиқиндиларга анча бардошли.

Аҳамияти. Ялтирок яшил барглари, кучли ифорга эга бўлган хушбўй гуллари, кўплаб осилиб турган қора рангдаги ялтирок мевалари эвазига жуда манзарали ўсимлик. Шох-шаббаси кесилганда ва керакли шакл берилганда қийналмайди, аксинча янги новдалар чиқариб унинг манзаралилиги янада ошади. Мевасида олеин кислотаси мавжуд. Ундан тиббиётда кўплаб касалликларни даволашда, озиқ-овқат саноатида эса биологик фаол қўшимчалар тайёрлашда фойдаланилади.

Кўпайтириш. Уруғидан ва қаламчасидан кўпаяди. Уруғларни кузда ва баҳорда экиш мумкин. Баҳорги экишда уларни 60-70 кун давомида стратификация қилиш лозим. Бунда 1 пог.м жойга 4 г уруғ 2-3 см чуқурликда экилади.

Ялтирок лигустра:
умумий кўриниши, тўпгули ва меваси

Падуббаргли магония, магония падуболистная (*Mahonia aquifolia* (Pursh) Nutt.) – зиркдошлар оиласи, магония туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Шимолий Америкада ўсади. Ареали Колорадодан Тинч океани қирғоқларигача чўзилган.

Ботаник тавсифи. Баландлиги 1,5 м гача етадиган, секин ўсувчи, доимияшил буга. Барглари патсимон, қайишқоқ, ялтирок, дастлаб қизғиш, ёзда тўқ яшил, кузда эса қизил-бронза рангга киради. Пўстлоғи пушти-қулранг, катта ёшчиларида қўнғир-қулранг. Гуллари сарик, ўткир хидли, шода тўпгулда жойлашган. Меваси чўзинчоқ, қўкиш-қорамтир, уруғи майда.

Биологияси. Секин ўсади ва узоқ муддат гуллайди. Илдиз бачкиларидан тез қўпайиши ҳисобига қулай шароитда чакалакзорлар ҳосил қилади. Апрельда гуллайди, ёзнинг охирида пишган тим қўқ рангдаги мевалари ўсимликка ажиб манзара бағишлайди. Қўплаб манзарали навлари яратилган.

Экологияси. Кенг экологик диапазонга эга ўсимлик. Совуққа, қурғоқчиликка чидамли, ёруғликни яхши кўради, лекин сояга ҳам бардошли. -28°C совуққа чидайди. Тик тушган қуёш нуридан барглари қуйиши мумкин. Тупроққа талабчан эмас. Шаҳар шароитига – кучли антропоген омиллар таъсирига, чиқиндилар ва газларга етарлича бардошли.

Аҳамияти. Баҳорда ёрқин гуллари калин барглари фонида жуда чиройли манзара ҳосил қилади. Бордюрлар ясашда, кесилмайдиган изгородлар ҳосил қилишда, гуруҳларда экишда ёки баланд буталар атрофига ҳошия беришда жуда қўл келади. Шундай бўлса-да, очик жойда ҳам жуда чиройли манзара ҳосил қилади. Унинг дориворлик хусусиятлари ҳам жуда юқори. Мевасида кўп микдорда аскорбин кислотаси мавжуд бўлиб, иммунитетни кучайтириш хусусиятига эга. Кулинарияда ундан вино, киселлар, компот тайёрлаш мумкин. Новдалари гулдаста ва гулчамбарлар тайёрлашда ишлатилади.

Қўпайтириш. Уруғи, қаламчаси ва илдиз бачкилари билан қўпаяди. Уруғидан қўпайтириш учун териб олингандан сўнг дарҳол экиш лозим, чунки узоқ муддат стратификацияни талаб қилади. Катта ёшда ҳам қўчириб ўтқазиш мумкин.

Падуббаргли магония:
умумий кўриниши, тўпгули ва меваси

Толали юкка, юкка нитчатая (*Yucca filamentosa* L.) – сарсабилдошлар оиласи, юкка туркумига киради.

Тарқалиши. Арёали АҚШнинг шарқий ва жанубий-шарқий штатлари: шимолда Мэриленд ва Нью-Хэмпширдан, жанубда Флоридагача, ғарбда Теннесси ва Миссисипигача бўлган худудларни камрайди. Маданий ҳолда кенг тарқалган.

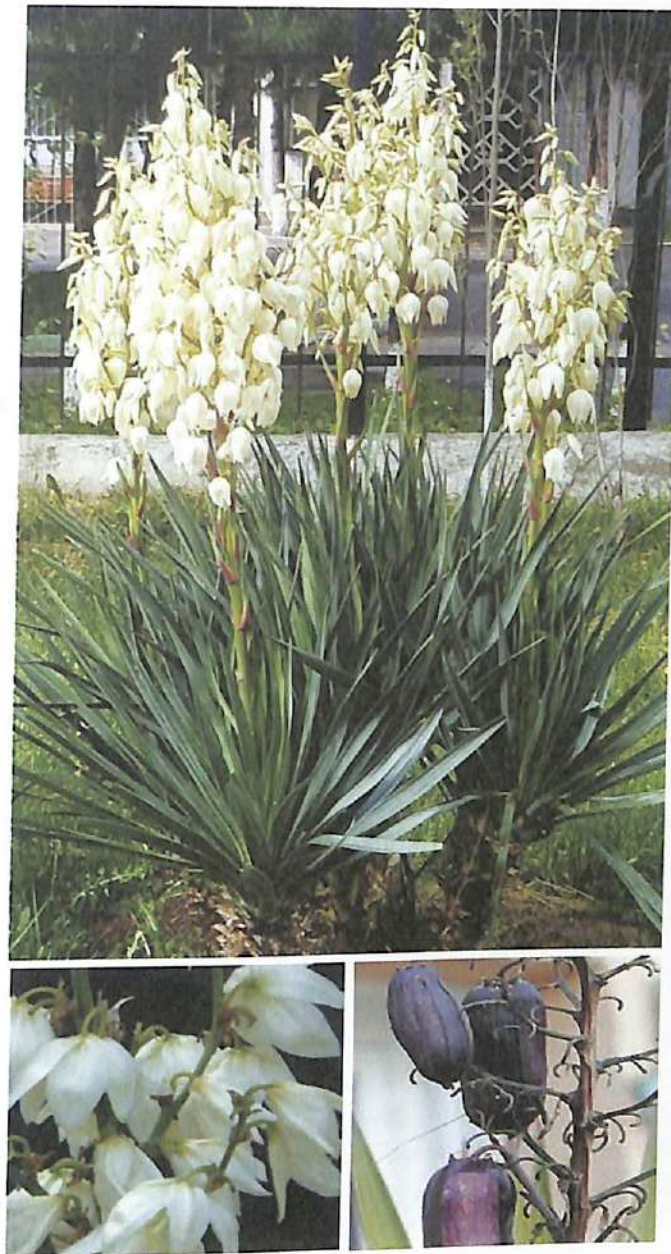
Ботаник тавсифи. Танаси ёғочланган, баъзан шохланади. Кўп йиллик доимияшил ўсимлик. Барглари узун тасмасимон (70 см гача), буралган, учи ўткир тиканли, танасининг юкорисида ҳосил бўлади. Гуллари бўлиқ, тик ва баланд бўйли йирик шингилда жойлашган, кўнғироқсимон, оқ, қисман сарғиш рангда, нисбатан қисқа гулбандида осилиб туради. Тожбарглари (6 та) туташмаган, ёки қисман туташ. Гулпоёси 1,5 м га етади.

Биологияси. Меваси кўзоқча. Чанглатувчиси йўқлиги сабабли интродукция шароитида юкка деярли мева ҳосил қилмайди. Тўқ уруғли мева ҳосил бўлиши учун уларни сунъий чанглатиш талаб қилинади. Илдизи бақувват, тупроққа чуқур кириб боради. Апрель ойида 2-3 ҳафта давомида мўл гуллайди. Яхши шароитда куз ойларида такрор гуллаши қайд қилинади.

Экологияси. Экологик омилларга бардошли. Иссиқсевар, совуққа ҳам чидамли. -20°C га бемалол бардош беради. Ёруғсевар, ксерофит ва мезофит. Қуёшли жойда ўсишни яхши кўради. Тупроққа талабчан эмас, лекин яхши ўсиши ва бўлиқ гуллаши учун вегетация давомида 2 марта озиклантириш тавсия этилади.

Аҳамияти. Манзарали боғдорчиликда ундан кенг қўламда фойдаланилади. Гулхоналар яратиш ва газонларда солитер ўсимлик сифатида экиш мумкин. Юкка баргларида пишик толалар тутади. Америкалик хиндулар ундан турли газламалар тўкишган. Ҳозиргача жинси шимлари тайёрлашда пахтага юкка толалари қўшилади.

Кўпайтириш. Уруғи, илдиз бачкилари ва қаламчасидан кўпайтирилади. Уруғлари кумоқ тупроқда 1-2 см чуқурликда экилади. Асосий танаси атрофида ҳосил бўлган илдиз бачкиларини она ўсимликдан ажратиб экиш орқали ҳам кўпайтириш мумкин. 3-4 ёшида доимий жойга кўчириб ўтказиш тавсия этилади.

Толали юкка:
умумий кўриниши, тўпгули ва меваси

Европа форзицияси, форзиция европейская (*Forsythia europaeae* Vahl) – зайтундошлар оиласи, форзиция туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Албания ва Югославияда ўсади. Европада жуда кенг тарқалган. Номни шотланд ботаниги Уильям Форсайт шарафига берилган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 1-3 м га, тупининг эни 2 м га етадиган ва ёйилиб ўсадиган бута. Барглари оддий, овал шаклида, четлари тишчали, карама-қарши жойлашган, тўқ яшил рангда. Гуллари сарик, улар бир йиллик узун новдаларида жойлашади ва уларни бутунлай қоплаб ўсади.

Биологияси. Тез ўсади ва узок – 50-70 йилгача яшайди. 3 ёшида генератив фазага киради. Жуда эрта – февраль-март ойларида, барг чиқаришидан олдин гуллайди. Гуллаш даври қарийб бир ой давом этиб, унинг тугаши арафасида барглари пайдо бўлади. Форзиция бўлик ва узок муддат гулласа-да, унда гетеростилия ходисаси кузатилганлиги сабабли жуда кам мева ҳосил қилади. Уруғининг унвчанлиги 20% атрофида.

Экологияси. Совуққа анча бардошли, лекин кучли совуқда йиллик новдалари зарарланади. Очик жойда яхши ўсади, ярим соя жойда ҳам ўсади, лекин бўлик гулламайди. Намлик етарли, таркиби енгил ва унумдор тупроқда яхши ўсади, кучли қурғоқчиликка бардошсиз. Қаршида форзиция иссик ва совуқдан зарарланади, лекин тезда ўзини тиклаб олади.

Аҳамияти. Жуда манзарали. Европада форзиция ўсмаган истироҳат боғи ёки паркларни учратиш қийин. Бунинг сабаби бир томондан ўткир сарик ва ёрқин рангдаги кўп сонли гуллари ва узок муддат гуллаб туриши бўлса, иккинчи томондан гуллашни жуда эрта бошлашидир. Форзиция авжи гуллаган пайтда атрофда бошқа гулларни топиш қийин.

Кўпайтириш. Яшил ва ёғочланган новдалари билан кўпаяди. Кузда 10-15 см узунликда қаламчалар тайёрлаб, ертўлада нам қумга остки қисми билан кўмиб қўйиш керак. Эрта баҳорда уни очик жойга экилса ва тупрокнинг намлиги етарли даражада сақлаб турилса, аксарият қаламчалар илдиз олади.

Европа форзицияси:
умумий кўриниши, гули ва барги

Доимяшил шамшод, самшит вечнозеленый (*Buxus sempervirens* L.) – шамшоддошлар оиласи, шамшод туркумига киради.

Тарқалиши. Ватани Шаркий Осиё, Ғарбий Ҳиндистон ва Ўртаер денгизи. Маданий ҳолда кенг тарқалган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 2-3 м келадиган доимяшил бута. Айрим ҳолларда бўйи 12 м гача етадиган дарахт. Шох-шаббаси шарсимон ёки овал шаклда. Барглари майда, устки томони тўқ-кўк ва оч-кўк, остки томони сарғиш, ялтирок ва қайишқоқ. Гуллари майда, бир жинсли, тупгуллари ўтроқ.

Биологияси. Секин ўсиб узок умр кўради. Айримлари 500 йилгача яшайди. Манбаларда унинг 30 млн йил илгари пайдо бўлиб, ҳозиргача деярли ўзгармай етиб келгани тўғрисида маълумотлар учрайди. Бизнинг шароитда 10 ёшида гуллайди.

Экологияси. Жуда бардошли ўсимлик. Намликни хуш кўради. Сояга энг бардошли ўсимликлардан бири, лекин намлик етарли бўлганда сояда ва очик жойда ҳам бирдек яхши ўсади. Оҳакли тупрокни хуш кўради, шўрга чидамайди. Шунингдек, сув кўлашини хуш кўрмайди. -29°C совукка бардош беради.

Аҳамияти. Шамшод ўзининг чиройли манзараси билан қимматли. Ундан топиар санъатида фойдаланиш мумкин. Жуда қадимдан инсоният томонидан фойдаланиб келинади. Унинг номи “Илиада”да ва Қадимги Рим афсоналарида учрайди. Ғарбий Европа католиклари ва Грузия христианлари байрамларда яшаш жойларини шамшоднинг новдалари билан безайдилар.

Ёғочи жуда сифатли, оғир, ҳатто сувда чўкади, ранги оч-сарик, янтарга ўхшайди. Ундан идишлар, шахмат фигуралари, тугмалар, мусиқа асбоблари, скульптура, машина деталлари ва трубкалар ясалади. Унинг барча қисми дориворлик хусусиятига эга. Бир вақтнинг ўзида у захарли ўсимлик. Ўзида алкалоид, ошловчи моддалар, флавоид ва кумаринлар тутади.

Кўпайтириш. Шамшод уруғидан ва қаламчасидан кўпаяди. Уруғлари тезда унувчанлигини йўқотади, шу сабабли уруғидан кўпайтириш кийин кечади. Қаламчалари шу йилги новдалардан 10-12 см узунликда тайёрланади. Намлик етарли жойда тупроққа қадалса 1-1,5 ойда илдиз чиқаришни бошлайди.

Доимяшил шамшод:
умумий кўриниши, гули ва меваси

Флорибунда атиргуллари

Яратилиши. 1880 йилда Питер Ламберт томонидан Mignonette Guillot полиант атиргулининг ва Souvenir de Mme чай-дурагай навларини чатиштириш натижасида олинган. Кейинчалик полиант-дурагай ва чай-дурагай навларини такрор чатиштиришдан флорибунда атиргуллари гуруҳи юзага келди. Евгений Бернер эса ўзининг 45 йиллик фаолиятида 60 дан ортиқ флорибунда атиргулларининг жуда ажойиб янги синфини яратган.

Ботаник тавсифи. Бугунги кунда бу гуруҳга мансуб кўплаб атиргул навлари бўлиб, улар чидамлиги ва тўпгулларининг тузилиши билан палиант, гулининг ўлчами ва шакли билан чай-дурагай атиргулларига ўхшайди. Гуллари турли-туман, кўпинча ёрқин рангларда, якка ёки 2-8 тадан, кўпгулли тўпгулга бирикади, ярим ёки кўп қаватли.

Биологияси. Улар тез ўсувчи буталар бўлиб, 3 ёшда яхши илдиз тизими шаклланади ва тўлиқ етилади. Бўйига қараб улар 3 гуруҳга бўлинади: 1 гуруҳга бўйи 40 см гача бўлган пакана, 2 гуруҳга бўйи 60-80 см бўлган, 3 гуруҳга 1 м дан баланд навлар киради. Пакана навларидан бордюрлар яратишда фойдаланилади. Бошқа гуруҳ вакилларига қараганда узок муддат гуллайди, айрим навларининг гуллари тинимсиз очилиб туради. Манзарали боғдорчиликда катта аҳамиятга ва қимматли хусусиятларга эга замонавий навлар гуруҳи ҳисобланади. Бўлиқ гуллаш даври бир неча тўлқинда амалга ошади.

Экологияси. Бу гуруҳ атиргулларининг барчаси совуққа ва зараркунандаларга бардошли.

Аҳамияти. Май ойидан, совуқ тушгунга қадар бўлиқ ҳамда тинимсиз гуллайди. Яна битта ижобий хусусияти уларни кесиш, гулчамбарлар ясаш ва вазаларга қўйиш мумкин. Асосий камчиликларидан бири айрим навларининг гуллари ҳидсиз.

Кўпайтириш. Қаламчасидан осон кўпайтирилади. Улар кузда очик жойларда экилади. Тез ривожланиши ва бўлиқ гуллаши сабабли улар яхши озиклантиришни талаб қилади. Бу гуруҳ атиргулларни кесишда, чай-дурагай атиргулларидан фарқли ўлароқ, новдаларнинг катта қисми кесиб ташланмайди.

Флорибунда атиргулининг турли навлари

3.6. КЎКАЛАМЗОРЛАШТИРИШДА ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН НОЁБ БУТАЛАР

Ўткир баргли падуб, падуб остролистный (*Ilex aquifolium* L.) – падубдошлар оиласи, падуб туркумига киради.

Тарқалиши. Туркумнинг вакиллари табиий ҳолда ғарбий ва жанубий Европа мамлакатларида, Африканинг шимоли-ғарбида ва Осиёнинг жануби-ғарбида кенг тарқалган.

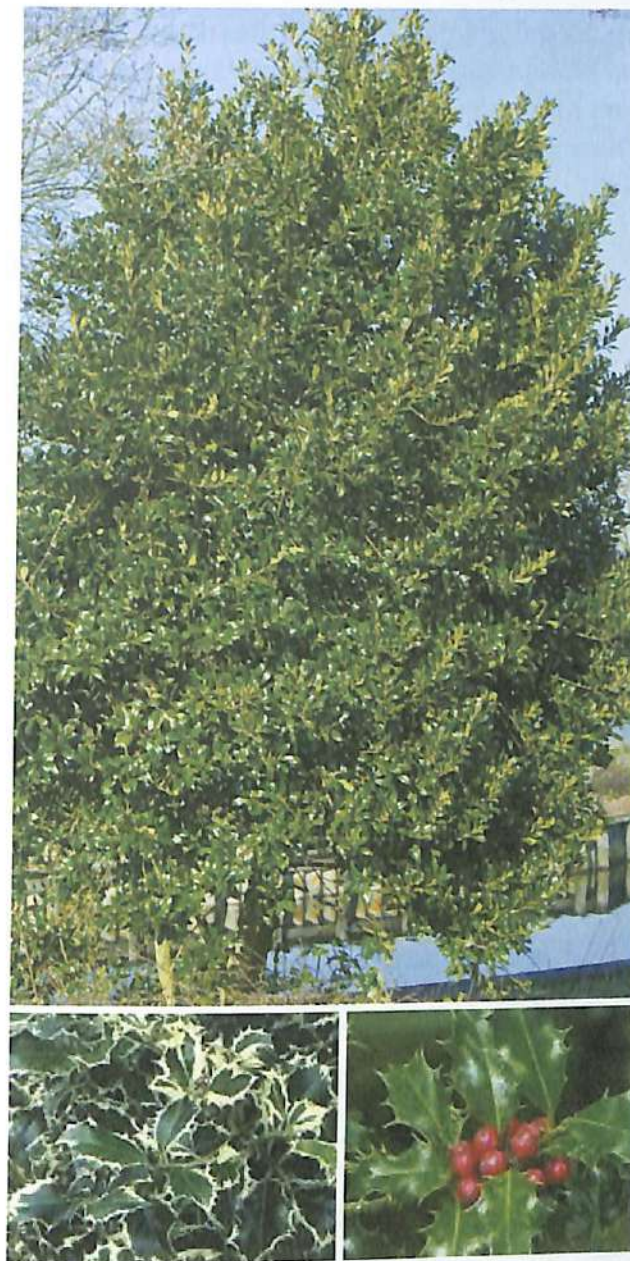
Ботаник тавсифи. Доимяшил дарахт, бўйи 10-25 м га, танасининг диаметри 30-80 см га етади. Барглари навбат билан жойлашган, эллипс ёки тухумсимон, устки қисми тўқ-қўқ рангда, ялтироқ. Остки қисми оч-яшил, 5-12 см узунликда. Барг четлари тиканли, тўлқинсимон букилган. Гуллари икки жинсли, майда, оқ. Меваси шарсимон, данақли, қизил, сариқ ёки зарғалдок рангида, диаметри 6-8 мм.

Биологияси. Секин, йилига 10-12 см ўсади, 100 йилгача яшайди. Уруғи узоқ тиним даврига эга. Заҳарли ўсимлик. Барги ва мевасида теобромин алкалоиди ва бўёқ моддалари, хусусан илексантин ва рутин тутади.

Экологияси. Қурғоқчиликка бардошли, совукка ҳам чидамли. Соя ва ярим сояда бемалол ўсади. Етиштириш ва парваришга талабчан эмас. Кумоқ ва лойка тупроқларда бемалол ўсади. Тупроқда гумуснинг қисман бўлиши етарли.

Ахамияти. Ўткир барг падубдан манзарали боғдорчилик амалиётида кенгрок фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Жуда қадимдан инсоният томонидан фойдаланиб келинади. Қадимги Римда ҳали христиан динига эътиқод бошланишидан олдин ҳам кишки Сатурнианлик байрамларида унинг ёш новдалари билан хонадонлар безатилган. Бу одат христиан динига эътиқод қилувчи мамлакатларда ҳозиргача сақланиб қолган.

Кўпайтириш. Уруғи ва қаламчасидан кўпайтирилади. Уруғини экишдан олдин уни 18 ой давомида стратификация қилиш керак. Қаламчасидан кўпайтиришда ярим ёғочланган новдалар 4-5 см узунликда кесилади, тупроққа 1,5-2 см чуқурликда қадалади. Шакл беришни мева ҳосил қилиш давридан кейин амалга ошириш лозим.

Ўткир баргли падуб:
умумий кўриниши, барги ва меваси

Арратишбаргли фотиния, фотиния пальчатоллистная (*Photinia serratifolia* Desf.) – атиргулдошлар оиласи, фотиния туркумига киради.

Таркалиши. Табиий ҳолда Хитойда ўсади. Номи грек сўзидан олиниб, “ёркин” маъносини англатади. Қримда 170 йил илгари келтирилган ва айни пайтда кўплаб ўстирилади.

Ботаник тавсифи. Манзарали, доимяшил, шох-шаббаси ёйилиб ўсади. Барглари йирик, 10-15 см узунликда, тухумсимон чўзиқ, майда арратишли, юмшоқ, ялтироқ. Гуллари ок, тигиз шингил ҳосил қилиб гуллайди. Шу даврда эски барглари тўкилади. Мевалари майда, ёркин-қизил рангда.

Биологияси. Бўйи 2 м га етади. Оптимал шароитда тез ўсади ва интенсив ривожланади. Жуда кўп навлари яратилган. Барглари икки хил бўлади - баҳорда тўқ-қизил, кузга бориб яшил рангга киради. Ўсимликни йилига икки марта, баҳорда гуллаши тугаганидан сўнг ва кузда, ортиқча ўсиб кетган новдаларини кесиш тавсия этилади. Шунда уни манзараси юқори бўлади.

Экологияси. Ёруғсевар, иссиқсевар, очик жойда яхши ўсади, қисман сояда ҳам бемалол ўсаверади. Қурғоқчиликка бардошли. Ортиқча намликни ёмон кўради. Тупрокка талабчан эмас, лекин таркиби оғир тупрокни хуш кўрмайди. Мухит таъсирига бардошли, -15°C совуқка чидайди.

Аҳамияти. Манзарали бута сифатида қатор қилиб экишда ёки тирик деворлар ташкил қилишда кенг қўлланилади. Шунингдек, улардан газонларда гуруҳ ташкил қилиш ёки солитер ўсимлик сифатида фойдаланиш мумкин. Қарши шаҳрига яқинда келтирилган бўлишига қарамасдан, киска муддатда маҳаллий шароитга мослашишга улгурди. Парваришlashида алоҳида агротехника талаб қилинмайди. Ташқи муҳит таъсирига бардошлилиги уни кўплаб ўстиришга имкон беради.

Кўпайтириш. Уруғидан, қаламчасидан, пархеш усулида кўпайтириш мумкин. Қаламчалар экилган пайтда ва ўсимлик кўчириб ўтказилганда тез-тез суғоришни талаб қилади. Кўчатларини кузда кўчириб ўтқазиш мақсадга мувофиқ. Улар контейнерларда етиштирилганда эса йилнинг истаган фаслида кўчириб ўтқазиш мумкин.

Арратишбаргли фотиния:
умумий кўриниши, тўпгули, гунчаси ва барги

Тунберг зирки, барбарис Тунберга (*Berberis thunbergii* DC.) – зиркдошлар оиласи, зирк туркумига киради.

Тарқалиши. Табiiй ҳолда Япония ва Хитойда тарқалган. Маданий ҳолда Европа ва Шимолий Америкада кўплаб ўстирилади, айрим ҳолларда маҳаллий флорага қўшилиб кетган. Қарши ва Шахрисабзга кейинги йилларда келтирилган.

Ботаник тавсифи. Қишда барглари тўкиладиган, баландлиги 2,5 м гача етадиган бута. Новдалари ёрқин-кизил ёки кизил-тўқсарик рангда, кейинчалик кўнғир рангга киради. Барглари ромбсимон-овал, айлана ёки панжа шаклларда ва турли-туман рангларда. Тиканлари оддий, 1 см узунликда. Гуллари қисқа шингилларда жойлашган, сарик, четлари кизғиш.

Биологияси. Анча тез ўсади. Илдиз тизими попуksимон, асосан тупрокнинг юза қатламида жойлашган. Май ойида гуллайди, мевалари сентябрда пишади. Жуда кўп манзарали формалари мавжуд. Уларнинг сони 50 тага яқин. Бир-биридан тупининг ўлчами, шох-шаббасининг шакли, ялтироқ баргларининг турли-туман ранглар – сарик, яшил, кизил, тарғил ва бошқаларда бўлиши балан фарқ қилади.

Экологияси. Ёруғсевар, қисман сояга бардош бера олади. Очiq жойда ўсганда кизил рангдаги барглари ўз кўркамлигини тўлиқ намоён қилади. Совуққа бардошли, қаттиқ совуқда йиллик новдаларининг учки қисми зарарланади. Қурғокчиликка бардошли ва тупроққа талабчан эмас, таркиби камбағал ва куруқ тупроқларда ҳам ўса олади. Қисман шўрликка бардошли, ҳашорат ва зараркунандаларга, шамол таъсирига, заҳарли газлар ва чангларга ҳам чидамли.

Аҳамияти. Улар барг ташлайдиган зирклар орасида энг манзаралиси ҳисобланади. Кузда барглари ёрқин-кизил рангга кирганида жуда чиройли бўлади. Асалдор ўсимлик. Меваларини истеъмол қилиш, баргларини кулинарияда ишлатиш мумкин.

Кўпайтириш. Уруғи, қаламчаси, илдиз бачкилари ва тупини бўлиш орқали кўпайтирилади. Уруғларини кузда экишда куруқлигича, баҳорда экилганда $+1-3^{\circ}\text{C}$ ҳароратда 1,5 ой давомида стратификация қилиш лозим. Навларини эса қаламчасидан кўпайтириш мақсадга мувофиқ.

Тунберг зирки:
умумий кўриниши, гули ва меваси

Юлиан зирки, барбарис Юлиана (*Berberis julianae* С.К.Сcheid.) – зиркдошлар оиласи, зирк туркумига киради.

Тарқалиши. Табiiй ҳолда Марказий Хитой (Гуанси, Гуйчжоу, Хубэй, Хунань ва Сычуань)да, денгиз сатҳидан 1000-1500 м баландликларда ўсади. Маданий ҳолда унча кенг тарқалмаган. Қарши ва Шаҳрисабзга кейинги йилларда келтирилган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 2 м (табiiй ареалида 3-4 м) гача етадиган, новдалари тиканли, зич жойлашган ва тик ўсувчи, шох-шаббаси шарсимон, доимияшил бута. Ёши ортиб бориши билан новдалари пастга осилади. Барглари оддий, 3-10 см узунликда, четлари тиканли, кузда сариқ-кизил тусга киради. Улар яланғоч, қаттиқ, терисимон, устки қисми тўқ яшил, ялтирок. Гулининг диаметри 1 см, сариқ, ташқариси баъзан қизғиш. Мевалари 0,8-0,9 см узунликда, чўзинчок кўк-қорамтир рангда.

Биологияси. Нисбатан секин ўсади, кўчатлари 4 ёшда бўйи 30-45 см га етади. Май ойида гуллайди. Бу даврда ўсимлик жуда манзарали бўлади. Меваси кўк-қорамтир рангда, бу билан ўсимлиكنинг манзарасини оширади. Кузнинг бошларида мевалари пишади. Уруғларининг унувчанлиги анча паст. Кўпгина манзарали шакллари мавжуд.

Экологияси. Ёруғсевар, қурғокчиликка бардошли. Очик ва ярим соя жойларни хуш кўради. Совуққа бардошли, -30°C га чидайди. Қаттиқ совуқда зарарланиши мумкин. Тупроққа талабчан эмас. Қуруқ ва сернам тупроқларда ҳам бемалол ўсаверади. Кислотали ва қисман ишқорли муҳитни хуш кўради. Шаҳар шароитига бемалол чидайди.

Аҳамияти. Жуда манзарали ўсимлик. Ундан ландшафт дизайнида якка ҳолда ва гуруҳ қилиб экиш орқали кенг фойдаланиш мумкин. Якка ҳолда экканда ўсимликлар орасидаги масофа 1,5-2 м бўлиши лозим. Мевалари истеъмол қилишга ярокли.

Кўпайтириш. Уруғи ва қаламчасидан кўпайтирилади. Уруғларини кузда экишда уларни териб олинган дарҳол экиш тавсия этилади. Баҳорда экилганда эса $1-5^{\circ}\text{C}$ ҳароратда 3-4 ой давомида стратификация қилиш лозим. Экиш чуқурлиги 2-3 см бўлиши керак. Кўллатиб суғориш тавсия этилмайди.

Юлиан зирки:
умумий кўриниши, гули ва меваси

Ажойиб лавр, дафна, лавр благородный (*Laurus nobilis* L.) – лаврдошлар оиласи, лавр туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Ўртаер денгизи атрофида ўсади. Субтропик иқлими ўлкаларда анча кенг тарқалган. Деновга 1954 йилда интродукция қилинган. Айни пайтда республика-мизнинг фақат Сурхондарё вилоятида экиб ўстирилади.

Ботаник тавсифи. Бўйи 10-15 м га етадиган доимяшил дарахт ёки бута. Шох-шаббаси қалин барг билан қопланган. 100-400 йил яшайди. Барглари тўқ-кўк рангда, оддий, чети текис, ланцет шаклда, узунлиги 6-20 см, хушбўй хидли.

Биологияси. Нисбатан секин ўсади. Новдаларининг йиллик ўсиши ўртача 32 см ни ташкил қилади. Апрель ойида 10-15 кун давомида гуллайди ва уруғлайди. Денов шаронтида юкори сифатли (92-100%) уруғ ҳосил қилади.

Экологияси. Иссиқсевар ва қурғоқчиликка анча чидамли. Ёруғсевар, ярим сояда ҳам ўса олади. Турли таркибдаги тупроқларда ўсади, унумдор оҳакли-лойқа тупроқларда жуда яхши ўсади, шўрга чидамсиз. Қримдан келтирилган кўчатлардан етиштирилган ўсимликлар Деновда совуқдан доимий зарарланиб келган. Уларнинг учинчи авлоди бу шароитга тўлиқ мослашганлиги қайд қилинган.

Аҳамияти. Қадимги Грецияда унга илоҳий дарахт, деб қаралган. Чунки тез-тез ёғадиган ёмғир пайтидаги кучли чақмоқда уни остида жон сақлашган (эфир токни ўтказмайди). Урушда уни ҳамма кулфатдан асрайди, деб ҳисоблашган. Жангчилар кўкрак чўнтагида 2 дона лавр уруғини солиб урушга киришган. Ҳалок бўлганларнинг қабридан 2 дона дарахт кўкариб чиққан. “Лауреат” сўзи эса ана шундан келиб чиққан.

Барча органларида эфир мойи, ошловчи моддалар, смола тутади. Уруғидан мой олинади. Қадимдан доривор, зиравор ўсимлик сифатида табобатда фойдаланилади. Мева ва сабзавотларни консерва қилишда ишлатилади. Доимяшил дарахт сифатида манзарали боғдорчиликда фойдаланиш мумкин.

Кўпайтириш. Уруғидан, қаламчасидан, илдиз бачкиси орқали кўпайтирилади. Уруғидан кўпайтирилганда, уларни 3 ой давомида стратификация қилиш тавсия этилади.

Ажойиб лавр:
умумий кўриниши, барги, гули ва меваси

Вангутт тобулғиси, спирея, спирея Вангутта (*Spiraea vanhouttei* (Briot) Zabel) – атиргулдошлар оиласи, тобулғи туркумига киради.

Тарқалиши. Бу манзарали ўсимлик дурагай бўлиб, Кантон тобулғиси (*S. cantoniensis*) ва уч панжали тобулғи (*S. trilobata*) ларни чатиштириш асосида олинган.

Ботаник тавсифи. Ўсимликнинг бутаси шар шаклида, катта ёшли ўсимликларда новдалари пастга осилиб ўсади, баландлиги 1–2 м га етади. Барглари 3,5 см узунликда, тескари тухумсимон, тишли, 3–5 панжали, яланғоч, усти тўқ-яшил, ости хира, кузда тўқсарик-қизил рангга киради. Гуллари майда, оқ, пушти, қизил ва малина рангларда бўлиб, новданинг учида қалқон ёки шингилда жойлашган.

Биологияси. Тез ўсади, 6 ёшда бўйи 1,2 м га етади. Баҳорнинг охирида гуллайди, баъзида такроран гуллаши кузатилади. Тўпгуллари кўп сонли, яримшарсимон, новданинг бутун узунлиги бўйлаб жойлашган. Мевалари кузнинг бошида пишди. Уруғларининг сифати паст, унувчанлиги 5% атрофида.

Экологияси. Ёруғсевар, бир вақтнинг ўзида нисбатан сояга бардошли. Кўпчилик турлари курғокчилик ва совукка ҳам бардошли, тупрок унумдорлигига талабчан эмас. $-34,4^{\circ}\text{C}$ совукка чидаши қайд қилинган. Кучли совукда зарарланади, лекин ўзини тезда тиклаб олади. Шаҳар шароитидаги чанг, турли чикиндилар ва заҳарли газларга чидамли.

Аҳамияти. Жуда манзарали ўсимлик. Гуллаганда кийфос очилган гуллари ажиб манзара ҳосил қилади. Ландшафт дизайнида ундан солитер сифатида, гуруҳлар ташкил қилишда, тирик деворлар яратишда, бошқа ўсимликлар билан ландшафт композициялари яратишда фойдаланиш мумкин. Чидамлилиги туфайли ишлаб чиқариш корхоналари худудида, катта трасса йўллар ёқасида ва шаҳар кўчаларида ҳам бемалол ўстириш мумкин.

Кўпайтириш. Уруғидан кўпайтириш мақсадга мувофиқ эмас. Аксарият ҳолларда қаламчасидан кўпайтирилади. Осон кўчириб ўтказилади. Гуллаш якунида эса уларни кесиш тадбирларини ўтказиш мақсадга мувофиқ.

Вангутт тобулғиси:
умумий кўриниши, тўпгули ва барги

Япон тобулғиси, спирея японская (*Spirea japonica* L.F.). – атиргулдошлар оиласи, тобулғи туркумига киради.

Тарқалиши. Бу тур Япония, Хитой ва Кореяда табиий ҳолда ўсади. Жануби-ғарбий Хитой ушбу турнинг биохилма-хиллигини сақлаш маркази ҳисобланади. Анча илгари маданийлаштирилган. Жанубий Ўзбекистонда кейинги йилларда келтирилди, шу сабабли кенг тарқалмаган.

Ботаник тавсифи. Юксак манзарали ўсимлик, бўйи 1,2-2 м, тупининг диаметри ҳам 2 м га етадиган бута. Барглари йирик, узунлиги 2,5-7,5 см, оддий, тишчали, новдада навбат билан жойлашган. Тўпгули шода, новданинг учида жойлашиб, пушти-кизил гуллардан иборат.

Биологияси. Ёз ойларида, узок муддат давомида бўлик гуллайди. Унинг 100 га яқин турлари, жуда кўплаб манзарали шакллари ва навлари мавжуд. Кенг тарқалган навлари:

– *Golden Carpet* – бўйи 30 см, энига 1 м келадиган бута. Барглари кичик, баҳорда тўқ-кўнгир, ёзда тилларанг-яшил, кузда сариқ рангга киради. Гуллари очик-пушти рангда.

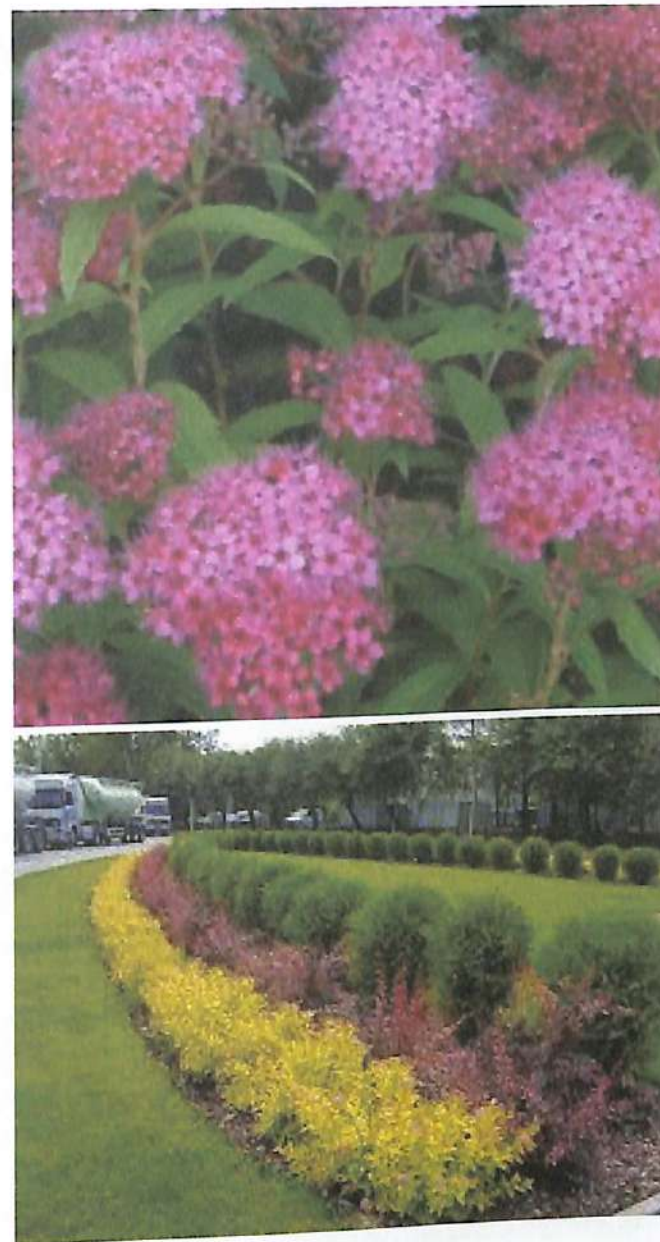
– *Golden Princesse* – шар шаклида компакт ўсадиган, бўйи 50 см га етадиган бута. Барглари бутун вегетация давомида ёрқин-сариқ рангда бўлади. Гуллари пушти рангда.

– *Little Princesse* – ярим айлана шаклида зич ўсади, бўйи 60 см. Барглари ёзда оч-яшил, кузда сариқ-малина рангларда.

Экологияси. Ташқи муҳит омилларига чидамли. Тупроққа талабчан. Яхши ўсиши учун қўшимча озиклантиришни талаб қилади. Касаллик ва зараркунандаларга бардошли.

Аҳамияти. Бордюрлар, тирик деворлар ва узок муддат гуллаб турадиган гуруҳлар яратишда, пакана шакллари альпий-нарий ва миксбордюрларда тупроқ юзасини қоплаб ўсиш учун экилади. Шунингдек, уларнинг кўпчилиги асал берувчи ва дориворлик хусусиятларига эга.

Кўпайтириш. Уруғидан, навлари ва дурагайлари қаламчасидан ва тупини бўлиш орқали кўпайтирилади. Баҳорда экиш тавсия этилади. Кузда эса барг ташлагандан кейин экиш мумкин. Ҳар иккала ҳолатда ҳам экилгандан кейин қондириб суғориш талаб этилади.

Япон тобулғиси:
умумий кўриниши ва ундан ландшафт
дизайнида фойдаланиш кўрсатилган

Дағал дейция, дейция шершавая (*Deutzia scabra* Thunb.)

– гортензиядошлар оиласи, дейция туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Япония ва Хитойда ўсади. Мада-ний ҳолда анча кенг тарқалган.

Ботаник тавсифи. Баландлиги 3 м, тупининг диаметри 2 м га етадиган бута. Барглари дағал, тухумсимон узунчок, 3-8 см узунликда, хира-кўкиш рангда бўлиб, кузда сарик-кўнгир рангга киради. Гуллари оқ ёки оқиш-пушти, бир ёки кўп қаватли. Тўпгуллари узунлиги 12 см келадиган шодалардан иборат.

Биологияси. Нисбатан тез ўсади, йиллик ўсиши 30-40 см га етади. Узун арконга ўхшаш новдалари апрель-май ойларида оқ-пушти, кўнгироксимон, ўткир хидли гуллар билан қопланади. Улар 2-3 ҳафта давомида очилиб туради. Май-июнь ойларида қийғос гуллайди. Тўпгуллари жуда мўл, уларнинг оғирлигидан ўсимлик новдалари пастга осилиб туради.

Экологияси. Иссиқсевар, қурғокчиликка бардошли, шаҳар шароитида, куёшли жойларда ҳам, сояда ҳам ўса олади. Ташқи муҳит омилларига талабчан эмас. Турли таркибдаги тупроқлар-да, одатий қаровда ҳам бемалол ўсаверади. Лекин чиройли ман-зараси намлик етарли бўлган тупроқда ва ёруғлик таркок туш-ган жойда ўсганда намоён бўлади. Қўллатиб суғоришни ва тар-кибида туз бўлган тупроқларни хуш кўрмайди. Совуққа анча бардошли бўлишига қарамасдан, -25°C да бир йиллик новдалари зарарланади. Ҳарорат -30°C гача пасайганда қор қатламигача бўлган қисмларини совуқ уради. Қишда совуқ урган новдалари вегетация давомида осон тикланади.

Аҳамияти. Ўсимликни бир-бирига жуда яқин масофада экиш мақсадга мувофиқ эмас. Уларни арча, биота ва туя сингари қалин соя бермайдиган нинабаргли дарахтлар билан ёнма-ён экиш яхши натижа беради. Қийғос очилган пайтда жуда чиройли манзара кашф этади.

Кўпайтириш. Яшил ва ёғочлиги қотган новдалари билан кўпаяди. Уларни гуллаш даври тугаганидан кейин кесиш мақсадга мувофиқ. Дағал дейция Жанубий Ўзбекистонга кейинги йилларда келтирилган. Дастлабки кузатувлар уни бу шароитда бемалол ўсиши мумкинлигини кўрсатмоқда.

Дағал дейция:
умумий кўриниши, тўпгули ва барги

Кампсис, текома, **кампсис укореняющийся** (*Campsis radicans* L.) – бигнониядошлар оиласи, кампсис туркумига киради.

Тарқалиши. Табiiй ҳолда Шимолий Американинг шарқий қисмида, АҚШнинг Айова ва Нью-Жерси штатларида, жанубда Техас ва Флоридагача, ғарбда Канзасгача ўсади.

Ботаник тавсифи. Кўп йиллик барг тўқувчи лиана, бўйи 7,5-12 м га етади. Ёш новдалари силлик, эгилувчан, уларда қўшимча илдизчалар ҳосил бўлиб, таянчга ёпишиб ўсишига ёрдам беради. Токпатсимон мураккаб баргларининг узунлиги 36 см. Баргларининг устки тарафи тўқ-қўқ, ости нимяшил. Гултожлари апельсин рангида, қайишқоқ, қўнғироқ шаклида, узунлиги 12-25 мм. Меваси ингичка овал ёки ўткир учли чўзилган қўзок шаклидаги қўсак, ёғочлашган, 10-28 см узунликда.

Биологияси. Генератив фазага 3-4 ёшида киради. Бўйи 15 м гача етиши мумкин. Бунда унга таянч керак бўлади. Тўпгули сийрак жойлашган шода, 10-20 та икки жинсли гуллардан иборат, новдаларнинг учиди ҳосил бўлади. Гуллаш даври июлдан сентябргача давом этади. Биринчи тўлкинда қийғос гуллайди, иккинчисиди гулларнинг сони анча кам бўлади. Айрим дурагайлари анча эрта гуллайди. Ўз-ўзидан чангланганда уруғининг сифати жуда паст. Манзарали ўсимлик сифатида киши илик бўлган мўътадил иқлимли ўлкаларда кенг тарқалган. Айрим жойларда маҳаллий флорадаги ўсимликларни сиқиб чиқариш ҳолати кузатилган.

Экологияси. Иссиқсевар, совукка ўртача чидамли. -20°C ҳароратга чидайди. Ёруғликка, намликка ва тупрокка талабчан эмас. Алоҳида парваришни талаб қилмайди. Очик жойда ўстирилганда яхши ўсиб, бўлиқ гуллайди. Қиш жуда совуқ келган йиллари зарарланиши мумкин.

Аҳамияти. Манзарали боғдорчиликда кенг қўллаш мумкин. Уни сўри, ишқом ясашда, дарахтнинг яланғоч танаси ёки симёғочга тирмаштириб ўстириш мумкин.

Кўпайтириш. Қаламчаси, илдиз бачкиси ва ўсимлик атрофида ўсиб чиққан чурпаларидан осон кўпайтирилади. Зарур ҳолларда уруғидан ҳам кўпайтириш мумкин.

Кампсис:
умумий кўриниши, тўпгули ва меваси

Бешбаргли партеноциссус, бокира узум, девичий виноград пятилисточковый (*Parthenocissus quinquefolia* (L.) Planch.) – узумдошлар оиласи, партеноциссус узуми туркумига киради.

Тарқалиши. Шимолий Американинг шаркий ва марказий қисмида тарқалган. Маданий ҳолда кенг тарқалган.

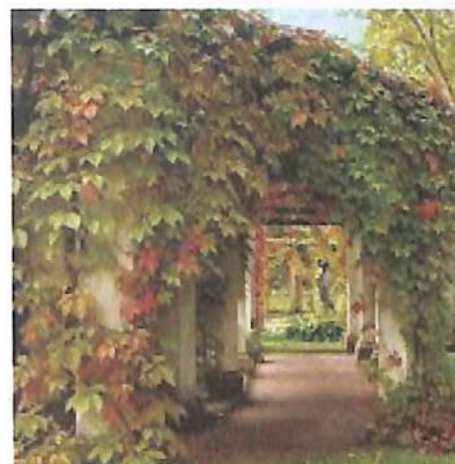
Ботаник тавсифи. Тез ўсувчи, узунлиги 20-30 м га етадиган лиана. Текис юзага ёпишқоқ ёстиқчалари ёрдамида ёпишиб, кўтарилиб боради. Барглари бешпанжали, 10 см узунликда, япроқлари узун бандли, тескари тухумсимон. Мевалари тўқ-кўк, қарийб қора рангда, чумоли кислотасига бойлиги сабабли таъми нохуш, шу боисдан истеъмол қилинмайди.

Биологияси. Жуда тез ўсади ва узоқ яшайди. Йилига 1-2 м гача ўсади. Кўпинча унга “йирткич” ўсимлик сифатида қаралади. Лекин парваришлаш орқали унинг “ҳаракати”ни бемалол бошқариш мумкин. Чангланмасдан мева ҳосил қила олади, шу сабабли уни бокира узум, деб аташади. 3 ёшидан кейин манзараси яққол намоён қилади.

Экологияси. Ёруғсевар, иссиқсевар, қурғоқчиликка ва совуққа бардошли. Нохуш омилларга жуда чидамли ўсимлик. – 34-39⁰С га совуқликка чидайди. Шаҳардаги нохуш муҳит, атмосферадаги чанг ва захарли газлардан кўркмайди. Очик ва қуруқ жойда, бир вақтнинг ўзида сояда ҳам бемалол ўсади. Хоҳлаган таркибдаги тупроқда уни ўстириш мумкин.

Аҳамияти. Юқори манзарали ўсимлик. Мавсумнинг барча фаслида манзарасини намоён қилади. Вертикал юзани кўкаламзор қилиш учун жуда қимматли ўсимлик. Сўри ва ишқомларни безашда, қуриб қолган кекса дарахтга яшиллик беришда жуда кўл келади.

Кўпайтириш. Уруғидан, қаламчасидан, илдиз бачкилари ва чурпалари орқали кўпаяди. Уруғини экишдан олдин уни стратификация қилиш лозим. Уларни 1 см чуқурликда экиш керак. Кўпинча қаламчаси орқали кўпайтирилади. Мавсумнинг исталган пайтида уни уруғидан ва қаламчасидан кўпайтириш ва исталган ёшида кўчириб ўтқазиш мумкин. Кўчатларни бинодан 1 м масофада экиш тавсия қилинади.

Бешбаргли партеноциссус:
ишқомлар яшаш, турли вертикал юзаларни кўкаламзор қилиш ва баргининг тузилиши кўрсатилган

Каприфоль учкати, жимолость каприфоль (*Lonicera caprifolium* L.) – учкатдошлар оиласи, учкат туркумига киради. “Каприфоль” лотинчада “эчки барги” деган маънони англатади.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Кавказ ва Европанинг жануби, ўрмонларнинг чекка қисмларида ўсади.

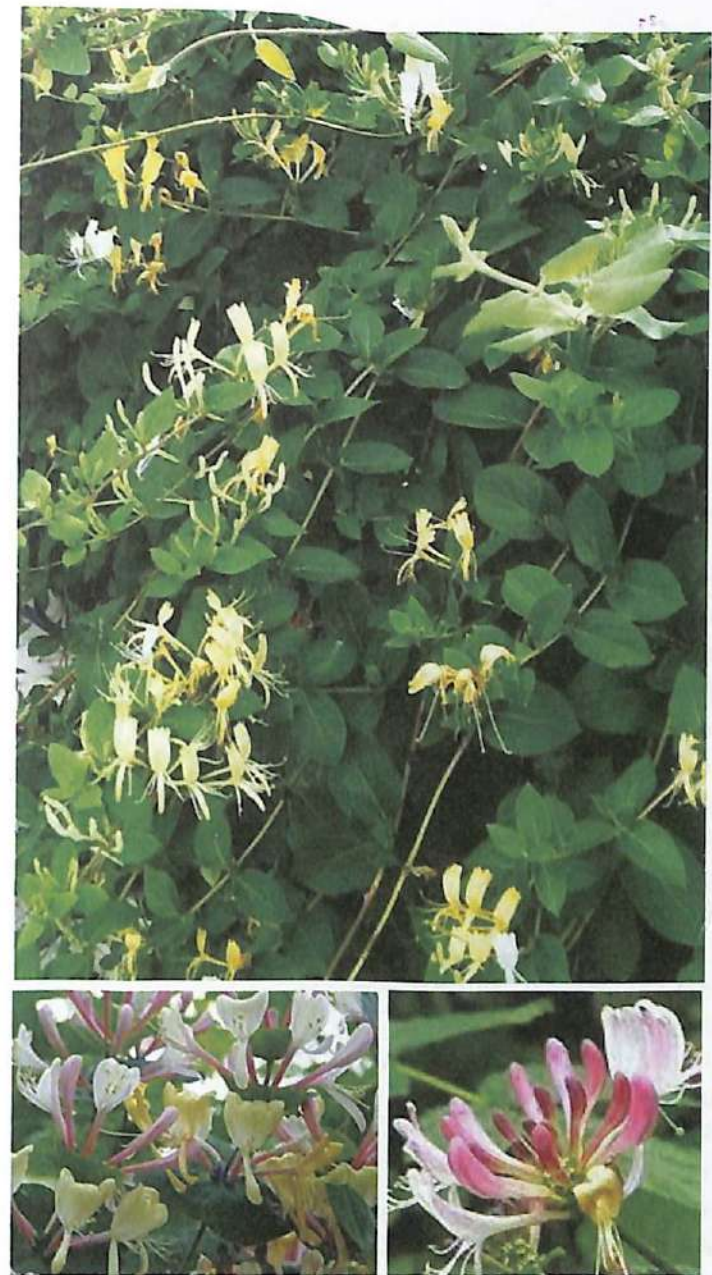
Ботаник тавсифи. Чирмашиб ўсувчи бута бўлиб, бўйи 6 м га етади. Ёш новдалари оч-яшил рангда, бироз сиёхранг тус аралаш, катта ёшшилари кўнғир рангда. Барглари 4-10 см, усти тўқ-кўк, ости кўкиш рангда. Бир нечта жуфт юкори барглари кўшилиб эллипс шаклидаги пластинка ҳосил қилиши мумкин. Сарик-оқ рангдаги ўткир хидли гуллари ташқи томондан кизғиш тусга эга, улар юкори барглар асосида бўғим ҳосил қилади

Биологияси. Узум ва партенотсиссусдан фарқли ўлароқ жуда интенсив ўсиб кетмайди. 4 ёшида генератив фазага киради. Эрта баҳордан кеч кузгача ёрқин гуллари ва чиройли барглари билан хушманзара ҳосил қилади. Май-июль ойларида гуллайди. Бир донга гул 3 кун давомида очилиб туради. Кучли хушбўй хид таратиш хусусиятига эга. Кечга томон хиди янада кучаяди.

Экологияси. Ташқи муҳит омилларига чидамли. Ёруғсевар, ярим соя жойда ҳам ўса олади. Совуққа бардошли. Тупрок унумдорлигига, намлигига талабчан, уни ўғитлаб турилса, дуркун ўсади. Қондириб суғоришни хуш кўради.

Аҳамияти. Бу чирмашиб ўсувчи ўсимликлар орасида ўзида энг яхши сифатларни жам қилган. Унча баланд бўлмаган иншоотларни безашда ишлатилади. Девор ёнида экилганда унга чирмашади ва уни тирик деворга айлантиради. Чубушник, дейция, вейгела ва чирмашувчи атиргуллар билан биргаликда ажойиб манзара яратади. Аксарият ҳолларда вертикал юзаларни кўкаламзорлаштиришда қўлланилади. Ундан ишжом ва сўрилар ясашда ҳам самарали фойдаланиш мумкин. Гулларида олинган экстракт эса косметикада ишлатилади.

Кўпайтириш. Етиштириш ва парваришлаш жуда катта меҳнат талаб қилмайди. Уруғи, қаламчаси ва илдиз бачкиларидан кўпаяди. Кўп ҳолларда танаси атрофидан чикқан чурпалари билан ҳам кўпайтирилади. Дуркун ўсиши учун кесиш тадбирларини ўтказиб туриш тавсия этилади.

Каприфоль учкати:
умумий кўриниши, тўпгули ва хилма-хил гуллари

Браун учқати, жимолость Брауна (*Lonicera brownii*) – учқатдошлар оиласи, учқат туркумига киради.

Тарқалиши. Бу ўсимлик дурагай бўлиб, дағал учқат (*L. hirsuta*) ва доимяшил учқат (*L. sempervirens*) ларни ўзаро чатиштириб олинган.

Ботаник тавсифи. Чирмашиб ўсадиган, ярим яшил, бўйи 2,5 м га етадиган бута. Ёш новдалари сиёхранг тус аралаш. Барглари овал шаклда, серэт, новдалар охирида ўзаро бирикиб эллипс шаклидаги диск ҳосил қилган. Гуллари чўзиқ кўнгироқ шаклда, 6 см гача узунликда, ташқаридан тўқ сарик, қизил-алвон ёки пурпур-қизил, ичкаридан эса сарик-алвон рангларда, 6-35 дондан бўғимли шингилда тўпланган.

Биологияси. Узоқ муддат (июнь-октябрь) қийғос гуллаб туради. Бу муддат турли навларда турлича бўлиши мумкин. Гуллари каприфоль учқатиники сингари хушбўй эмас. Уруғидан кўпайтирилганда, ўсимлик 3-4 ёшида гуллаши, илдиз бачкилари ёки қаламчасидан кўпайтирилганда эса кейинги йилда гуллаши кузатилади.

Экологияси. Ташқи муҳит омилларига бардошли. Совуққа чидамли, -27°C ҳароратга бардош бера олади. Қурғокчиликка, касаллик ва зараркундаларга ҳам анча чидамли. Алоҳида парварийш талаб қилмайди. Ҳар қандай тупроқ шароитида ҳам ўсаверади. Тез-тез – ҳафтасига 1 марта, жазирама иссиқда эса 2 марта суғориб туришни талаб қилади. Манзараси юқори бўлиши учун мавсум давомида 3-4 марта озиклантириш лозим.

Аҳамияти. Вертикал юзалар (девор, столба, ишжом)ни кўкаламзорлаштиришда ишлатиладиган истикболли ўсимликлардан бири. Гуллаш даврининг узоқлиги бунга асос бўлади. Ташқи муҳит омилларга талабчан эмаслиги туфайли уни бу жойларда ўстиришда катта меҳнат талаб қилмайди.

Кўпайтириш. Ёғочланган новдаларидан 20 см узунликда қаламчалар тайёрланади, уларда камида 3 та куртак бўлиши лозим. Яшил қаламчалар билан кўпайтириш тадбири ўсимлик гуллашни тугатгандан кейин амалга оширилади. Бунда новдаларнинг диаметри 3 мм дан кам бўлмаслиги талаб қилинади. Экилган қаламчалари 1-2 ойда илдиз олади.

Браун учқати:
умумий кўриниши, тўпгуллари ва гули

Қора маржондарахт, бузина черная (*Sambucus nigra* L.)

– учқатдошлар оиласи, бузина туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ареали жуда кенг, Шимолий Африка, Осиёнинг мўътадил иқлимли мамлакатлари, бутун Европа ва Кавказorti республикаларида тарқалган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 5 м гача етадиган бута, барглари йирик, узунлиги 10-30 см, тоқпатсимон, тўқ-кўк рангда. Гуллари сариқ-окиш, оқ рангларда, ўткир ва хушбўй хидли, йирик қалқонсимон тўпгулда жойлашган. Кузда мевалари қора ва қизил рангларга кириб, яхши манзара ҳосил қилади.

Биологияси. Апрель-май ойларида гуллайди. Аксарият жойларда инвазион тур сифатида ўсиб маҳаллий турларни сиқиб чиқаради, баъзи жойларда ёввойи флорага қўшилиб кетади. Йўл ёқалари, қабристонлар, аҳоли яшайдиган манзиллар атрофлари ва сайхонликларда ўз-ўзидан кўпайиб кетади.

Экологияси. Экологик диапазони ниҳоятда кенг. Сояга жуда бардошли. Совуққа ҳам бардошли, $-28,8^{\circ}\text{C}$ га чидайди. Табиий ареалида аксарият жойларда нинабаргли ва япрокли ўрмонларнинг қуйи ярусида ўсади, қулай шароит туғилганда чакалакзорлар ҳосил қилади.

Аҳамияти. Жуда манзарали ўсимлик. Ундан манзарали боғдорчиликда кенг фойдаланиш мумкин. Мавсум давомида ўз манзарасини мутлақо ўзгартирмайди. Бошқа ўсимлик ўстириш қийин бўлган йирик дарахтлар соясида ҳам бемалол ўсаверади. Доривор ўсимлик сифатида ҳам кенг қўлланилади. Бунда унинг тўпгуллари ва меваси, кам ҳолларда ёш новдалари ва барги ишлатилади. Гулидан тайёрланган препаратлар пешоб хайдовчи, шамоллашга қарши ишлатилади. Гулидан ташқари бошқа барча қисмларида самбунигрин гликозиди борлиги туфайли захарли. Меваси ипакни бўяшда ва озиқ-овқат маҳсулотларига ранг беришда ишлатилади. Шарбати кучли антиоксидантлик хусусиятига эга. Шу сабабли ундан мураббо, повидло ва киселлар тайёрлашда кенг фойдаланиш тавсия этилади.

Кўпайтириш. Уруғи, каламчаси ва тупини бўлиш орқали кўпайтириш мумкин. Уни кўпайтириш ва парваришда хеч қандай қийинчилик туғдирмайди.

Қора маржондарахт:
умумий кўриниши, тўпгули ва меваси

Вейгелалар, Вейгелы (*Weigela*) – учкатдошлар оиласи, вейгела туркумига киради.

Тарқалиши. Вейгелалар баргини қишда ташлайдиган буталар бўлиб, табиатда унинг 15 та тури тарқалган. Номини немис профессори Кристиан Эренфрид фон Вейгель шарафига қўйилган. Бу ўсимликлар ғарбдан тарқалган. Ўз вақтида у ғарбий Европа мамлакатларида жуда машхур бўлган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 2 м га етади. Барглари карама-қарши жойлашган, бандли, кам ҳолларда бандсиз, четлари тишли. Гуллари йирик, оқ, пушти, сиёхранг-қизил рангларда. Гулкўрғони 5 та, тутшиб ўсган, ташқи кўриниши эса кўнғирок шаклда. Улар бир йиллик узун ва барг чиқариб улгурган йўғон новдаларда ҳосил бўлади.

Биологияси. Қаламчасидан кўпайтирилган ўсимликлар 2 ёшида гуллашни бошлайди. Гуллаши икки тўлқинда амалга ошади. Биринчиси май-июнь, иккинчиси август-сентябрь ойларида. Биринчи тўлқинда ўсимлик қийғос гуллайди ва бутунлай гулларга кўмилган бўлади. Гуллаш муддати 10-30 кунни ташкил қилади. Энг манзарали турлари эртачи вейгела (*W. praecox*), гулдор вейгела (*W. florida*) ва сергул вейгела (*W. floribunda*). Гулининг туси ва барглари билан фарк қиладиган кўплаб манзарали шакллари бор, шунингдек, 15 та нави яратилган. Турли ранглардаги гулларни ҳосил қилиши манзарали боғдорчиликда унинг қимматини янада оширади.

Экологияси. Намликни ва ёруғликни хуш кўради. Очiq қуёшли жойда ёки қисман соя тушадиган жойда яхши ўсади. Қурғоқчилик мавсумида доимий суғориб турилмаса, ўз кўркини йўкотади, бўлиқ гулламайди. Унумдор ва сернам тупроқда яхши ўсади, ортиқча намликни хуш кўрмайди.

Аҳамияти. Жуда манзарали ўсимлик. Бизнинг шароитимизда уни кўплаб ўстириш ва манзарали боғдорчилик амалиётида кенг қўллаш лозим.

Кўпайтириш. Яшил ва ёғочланган новдалари билан кўпаяди. Доимий жойга экилганда ўсимликлар ораси 1,5-2 м дан кам бўлмаслиги керак. Бир-биридан 2,5-3 м масофада экилганда, янада дуркун ўсади ва яхши ривожланади.

Дурагай вейгела:
умумий кўриниши, барги ва гули

Гордовина калинаси, оддий калина, **калина гордовина** (*Viburnum lantana* L.) – учкатдошлар оиласи, калина туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ҳолда жуда кенг тарқалган. Шимолий Африка, Европа, Кичик Осиё ва Кавказorti республикаларида ўсади. Маданий ҳолда ҳам анча кенг тарқалган.

Ботаник тавсифи. Бута ёки дарахт, бўйи 4 (6) м гача етади. Шохлари калин ва зич, барглари 5-10 см узунликда, тескари тухумсимон, йирик тишли, тўқ-кўк рангда, усти нотекис. Гули соябон тўпгул, диаметри 10 см га етади.

Биологияси. Ёшлигида тез ўсади, лекин жуда узоқ – 500 йилгача яшайди. Апрель-май ойларида оппоқ гуллайди ва атрофга хушбўй хид таратади. Мевалари ҳам манзарали, ялтирок, дастлаб яшил, пишиб бошлаганда кизил, тўлик пишганда эса қора рангга киради. Битта тўпмеванинг ўзида бир неча рангдаги меваларни кўриш мумкин. Бўлик гуллаши учун ёзда унинг ортиқча новдаларини кесиб туриш керак.

Экологияси. Ёруғсевар, соя жойда ҳам бемалол ўса олади. Тупроққа талабчан эмас, шундай бўлишига қарамасдан, мавсум давомида ўғитлаб турганда дуркун ўсади. Совуққа ва қурғоқчиликка анча бардошли. $-34,4^{\circ}\text{C}$ совуққа чидайди. Кучли иссиқда баргларининг четлари қуяди, бу вайтда уни тез-тез суғориб туриш керак. Шаҳар муҳитига чидамли. Сув қўллашини ва тупроқ зичлигини ёқтирмайди.

Аҳамияти. Жуда манзарали ўсимлик. Ундан манзарали боғдорчиликда кенг қўламда фойдаланилади. Якка ҳолда ва изгород яратиш учун экишга яроқли. Асал берувчи ўсимлик. Қадимги Русда унга ёшлик ва гўзаллик рамзи, деб қаралган. Қизлари вояга етганда уйнинг бурчагида унинг мевали шохи осиб қўйилган ва бу ёмон кўзлардан асрайди, деб ҳисоблашган.

Кўпайтириш. Уруғлари ва вегетатив органлари ёрдамида кўпайтирилади. Уруғини териб олинганч, қуритмасдан дарҳол экиш керак. Илдиз бачкилари ва қаламчаларидан ҳам осон кўпаяди. Яшил қаламчалар 90-100%, ёғочланганлари 80% кўкаради. Доимий жойга экилганда, ўсимликлар орасидаги масофа 1,5-2 м дан кам бўлмаслиги лозим.

Гордовина калинаси:
умумий кўриниши, тўпгули ва меваси

Япон бехиси, япон хеномелеси, айва японская (*Chaenomeles japonica* (Thunb.) Lindl.) – атиргулдошлар оиласи, хеномелес туркумига киради.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Японияда ўсади.

Ботаник тавсифи. Бўйи 3 м гача етадиган қалин барглар билан қопланган бута. Ёш новдалари яшил, кейинчалик тўқ-кўнғир рангга киради, тиканли, узунлиги 1 см га етади. Ёш новдалари яшил, кейинчалик қора-кўнғир рангга киради.

Биологияси. Эрта баҳорда гуллайди. Гуллари 3-4 см катталикида, пушти ёки тўқ сариқ-қизил рангларда. Чангчилари 40-60 та гача. Гулининг умри 6 кунгача, ўсимликнинг қийғос гуллаш даври 3-4 ҳафта давом этади. Бу даврда ўсимлик жуда манзарали кўринади. Меваси йирик, шарсимон, истеъмолга ярокли. Буриштирувчи таъмга эга.

Экологияси. Ёруғсевар. Соя ва ярим соя жойларда яхши ўсмайди ва бўлиқ гулламайди. Совуққа бардошли, -30°C унинг бир йиллик новдалари совуқдан зарарланади. Қаттиқ совуқда устини ёпиш лозим. Қўрғоқчиликка анча бардошли бўлса-да, ёшлигида яхши ўсиши ва ривожланиши учун етарлича намлик талаб қилинади. Тупрокка талабчан эмас. Касаллик ва зараркунандаларга бардошли.

Аҳамияти. Манзарали ўсимлик сифатида кўкаламзорлаштиришда кенг қўлланилади. Мевалари кузда пишади. Улар шар ёки овал шаклда, кўкиш-сарғиш рангга, диаметри 3-5 см, оғирлиги 35-40 г келади. Териб олиниб саклаш давомида тўлиқ пишади. Таркибида С витамини ва органик кислоталар мавжуд ҳамда пектинларга жуда бой. Ундан кондитер маҳсулотлари, компот ва мураббolar тайёрлаш мумкин.

Кўпайтириш. Уруғидан кўпайтириш энг қулай ва осон усул. Уларни кузда экиш лозим. Баҳорда экиш зарурати туғилганда эса уларни 2-3 ой давомида нам қумда стратификация қилиш керак. Навларни қаламчасидан, шунингдек, илдиз бачкилари ва чурпаларидан кўпайтириш лозим. Қаламчалар 7x5 схемада, $+20-25^{\circ}\text{C}$ ҳароратда экилса ва намлик етарли бўлганда 35-40 кунда илдиз чиқаради. Ўсимликда қуриган, зичлашган ва зарарланган шохлар пайдо бўлганда, уларни кесиб ташлаш лозим.

Япон бехиси:
умумий кўриниши, гули ва меваси

IV 606. МАНЗАРАЛИ ДАРАХТЗОРЛАР БАРПО ЭТИШ

4.1. МАНЗАРАЛИ ДАРАХТ ВА БУТАЛАРНИ КЎПАЙТИРИШ

Дарахт ва буталар уруғидан ҳамда вегетатив усулларда кўпайтирилади. Уруғдан кўпайтириш – осон, қулай ва самарали. Лекин барча манзарали ўсимликлар ҳам уруғидан кўпаявермайди. Айрим дарахт ва буталар фақат вегетатив усулда кўпайтирилади. Хусусан, маҳаллий шароитда уруғ ҳосил қилмайдиган ёки ҳосил қилган уруғларининг унвчанлиги жуда паст бўлган турлар қаламчасидан кўпайтирилади. Дурагайлар, шунингдек, айрим дарахт ва буталарнинг манзарали шакллари ҳам уруғидан кўпайтирилганда ёввойи аждодларига тортиши ва ўзининг манзарали хусусиятларини йўқотиши мумкин.

Уруғдан кўпайтириш. Турли ўсимликлар уруғларининг тиним даври турлича бўлади. Тез унвчи уруғларга экиш олдидан махсус ишлов бериш талаб қилинмайди. Узок муддатли тиним даврига эга бўлган ва секин унвчи уруғлар махсус ишлов бериш – стратификация, скарификация ва қайноқ сувга ботириш сингари усуллари қўллаш орқали ундирилади.

Стратификация деганда, уруғлар одатдаги шароитда униб чиқмаса, уларни униб чиқишлари учун махсус шароит яратиш тушунилади. Бунда уруғ ўзидан уч хисса кўп микдордаги нам қум билан аралаштирилиб, $+4-6^{\circ}\text{C}$ ҳароратдаги ертўлада, ёғоч яшиқлар ёки ўраларда сақланади.

Скарификация усулида унвчанликни ошириш учун каттик қобиқ билан қопланган уруғлар йирик қум билан аралаштирилади ва уларни механик усулда ишқалаш орқали қобиғи юмшатилади. Скарификация қилинган уруғлар сувда ивйтиб қўйилади ва улар бўртиб чиққандан кейин экилади.

Қайноқ сувга ботириш усули “тош” уруғлар, деб аталувчи дуккакдошлар оиласи вакиллари – акация, бундук, гледи-

ция ва бошқаларда қўлланилади. Бунда сувнинг ҳарорати $+90-95^{\circ}\text{C}$ ни ташкил қилиши лозим.

Экиш учун махсус тайёрлашни талаб қилмайдиган уруғлар хона ҳароратидаги сувда ивйтилади. Ивйтиш даври бир суткадан ошганда суви янгиланади.

Стратификация талаб қилинадиган йирик уруғлар одатда кузда экилади. Стратификация ва скарификация талаб қилинмайдиган майда уруғларни баҳорда экиш мумкин. Ёзда қайрағоч, қумуш заранги, қишда қайин уруғларини экиш мумкин. Экиш меъёри уруғлар ўлчами ва сифатига боғлиқ.

Суғориладиган питомникларда уруғлар эгатларда экилади ва суғорилади. Эгатларда экиладиган уруғ сифатига қараб ҳар погонметрда 30-35 дона сифатли кўчат униб чиқиши лозимлиги назарда тутилади. Уруғларни экиш чуқурлиги эса уларнинг ўлчамига боғлиқ. Эман, каштан, ёнғоқларни 10 см чуқурликда, ўртача ўлчамдаги уруғларни 2-3 см, жуда майда (чинор) уруғлар ер устида экилади. Баҳорги экишда тупрок намлигини сақлаш мақсадида эгатлар устига ёғоч қириндиси сепилади (мульчланади).

Вегетатив усулда кўпайтириш. Манзарали дарахтлар етиштириладиган кўчатхоналарда ўсимликларни қаламчасидан кўпайтириш ва пайвандлаш усуллари кенг қўлланилади.

Ёғочлашган новдаларидан терак, тол, лигустра; яшил, яъни ҳали тўлиқ ёғочланмаган шу йилги новдалардан – деяри барча буталар (атиргул, чубушник, форзиция, дейция, буддлея, япон нормушки, шамшод) ва айрим нинабарглилар (арча, сарв, туя ва б.) кўпайтирилади.

Пайвандлаш усули кўпинча атиргуллар, настарин, акация, тут, олхўри, олма, шумтол, софоранинг манзарали шакллари ва бошқаларда қўлланилади.

Ёғочлашган қаламчалардан кўпайтириш агротехникаси оддий, азалдан дарахтларни кўпайтириш амалиётида қўлланиб келинаётган ва барчага яхши маълум бўлган усулдир. Бунинг учун кузда бир йиллик новдалардан ўз вақтида сифатли қаламчалар тайёрланади, қишда уларни махсус траншея-

лар ёки нам қумда сақланади, эрта баҳорда яхши тайёрланган қумга ўтқазилади ва меъёрида суғорилиб туриш талаб қилинади. Қаламчаларни нафакат кузда, балки февраль ойининг охири ва мартнинг бошларида – куртаклар бўртгунига қадар тайёрлаш ҳам мумкин. Бу даврда она ўсимлик ҳали уйғонмаган бўлиши керак.

Куртак пайванд (окулировка) – атиргулда икки ёшли ўсимликнинг илдиз бўғзида (наъматак) ёки бир ёшли настиринларни куртак пайванд қилишда қўлланилади. Натижа эса пайвандтаг ва пайвандустнинг сифатига, пайвандлаш ишининг муддатига боғлиқ. Пайванд ишлари малакаси етарли ишчилар томонидан амалга оширилса ва парваришлаш ўз ўрнида бажарилса, ушбу усулни айтарли қийинчиликларсиз бажариш мумкин.

Дарахтларнинг манзарали шакллари саклаб қолишни олдиндан тайёрланган пайвандтагларга пайвандлаш ёки қаламчалардан кўпайтириш орқали амалга оширилади. Ўзбекистонда манзарали боғдорчилик ишларида шарсимон акация, йиғлоқи тут, шарсимон қайрағоч, заранг, шумтоллarning ноёб шакллари ва нинабаргли бошқа ўсимликлар айнан шу усулдан фойдаланиб кўпайтирилади.

Куртак пайванд учун асос сифатида 3-4 ёшдаги, бўйи 1 м, танасининг диаметри 1-3 см га етган ўсимлик танланади. Баҳорнинг охирида, ўсимликда барглар тўлиқ шакллангач, унинг асосий новдасига 1-2 та уйқудаги куртаклар пайванд қилинади. Пайвандуст сифатида танланган қаламча кузда тайёрланиб, ертўладаги нам қумда ёки музлаткича, +4-6⁰С ҳароратда сақланади. Орадан 15-20 кун ўтгач, агарда натижа ижобий бўлса, пайванд ўтқазилган новда куртакнинг юқори қисмига яқин жойдан кесиб ташланади. Кейинги парваришлаш давомида доимий равишда пайвандтагнинг новдаси, бачкиси ва барглари олиб ташланади.

Дарахтларда куртак пайвандни ёзнинг охири (август)да, янги куртак шаклланганда ҳам амалга ошириш мумкин.

Қаламчалардан кўпайтириш. Ўзбекистонда манзарали дарахт ва буталарни яшил қаламчалардан кўпайтириш кенг қўлланилади. Бу усул билан нинабаргли дарахтларнинг жуда кўп турлари кўпайтирилади. Жумладан, виргиния арчаси, сабина арчаси, оддий арча ва уларнинг турли шакллари, туя ва шарқ саврининг барча хиллари, канада қорақарағининг қумуш тусли шакли, жуда кўп япроқли дарахт турлари; доимий яшил ва барг тўқувчи буталарнинг барча тур ва шакллари кўпайтириш мумкин.

Август-сентябрь ойларида қаламчаларнинг аксариятида илдиз ҳосил бўлади. Бу даврда уларни ташқи муҳитга мослаштириш ва чиниктириш мақсадида устига тортилган плёнкалар олиб ташланади, лекин тупроқнинг намлигини сақлаш мақсадида унга сув пуркаб туриш керак.

Совуқ тушиши билан қаламчаларни химоя қилиш лозим, акс ҳолда пишиб улгурмаган нозик илдизлар совуқдан зарарланиши мумкин. Бунинг учун қаламчалар усти ёғоч қириндиси, барглар, шоли кипиғи ва шу кабилар билан копланиб, усти плёнка билан ёпилади.

Баҳор бошланиб, турғун ҳарорат кузатиладиган апрель ойларида илдиз олган қаламчалар кўчатхонага кўчириб ўтқазилади, улар доимий жойга ўтқазилш мумкин бўлган даражага етгунига қадар, одатдаги технологиялар асосида парваришланади.

4.2. МАНЗАРАЛИ ДАРАХТ ВА БУТАЛАРНИ ЭКИШ ВА ПАРВАРИШЛАШ

Худудни кўкаламзорлаштиришга тайёрлаш. Манзарали боғдорчилик сифатли бўлиши учун ишларни худуд қирилишига тайёргарлик кўрилатган даврдаёқ бошланиши лозим, бунинг учун аввало, тупроқнинг унумдор қаватини саклаб қолиш чоралари кўрилиши керак.

Асосий бино тушадиган жойда котлавина ва траншеялар қазилдан олдин бу ердаги, шунингдек, йўллар ва бошқа

ёрдамчи иншоотлар куриладиган жойлардаги тупрокларнинг 20 см калинликдаги чириндига бой кавати бульдозер ёки скреперлар билан сурилиб, алоҳида жойга захира ҳолида тўплаб қўйилади. Курилиш ишлари тугагач, тўкилган чиқиндилар курилиш қолдиқлари (ғишт парчалари, бетон, оҳак, шағал, тош ва б.) бошқа жойга суриб ташланиб, уларнинг ўрни захирадаги унумдор тупрок билан тўлдирилади. Дарахтлар ва буталар экиш учун қазилган чуқурлар бор бўйига унумдор тупрок билан тўлдирилади. Газон ва гулзорлар учун бу тупрокнинг калинлиги 20-30 см дан кам бўлмаслиги керак.

Ёрни экишга тайёрлаш даврида агрохимик таҳлил натижасида тупрокнинг механик таркиби, структураси ва унумдорлиги аникланади. Зарур ҳолларда тупрокка қўшимчалар солинади, оғир тупрокларга кум, енгил тупрокларга лёсс қўшиш орқали унинг таркиби яхшиланади. Шунингдек, унга чиринди, гўнг, шаҳардаги чиқиндилардан тайёрланган компост, пахта чиқиндилари, каноп кули, дарахт кириндилари сингари маҳаллий материаллар солинади. Кучли шўрланган ерлар ювилади. Агрокимёвий таҳлил ёрдамида минерал ўғитлар солиш миқдори аникланади. Унумдор ерларнинг ҳар гектарига 50 т, қазилган ва қўшимча тупроклар билан тўлдирилган жойларга 200 т дан органик ўғитлар солиш яхши натижа беради.

Экиш учун материаллар тайёрлаш. Массивлар ва ғруҳлар яратишда дарахт ва буталарнинг 2-4 йиллик қўчатларидан фойдаланилади. Энг муҳим объектларда қаторлар, аллеялар яратиш, солитерлар экишда 5-12 йиллик қўчатлар, шунингдек, пайванд қилинган дарахтларнинг энг юксак манзарали шаклларида фойдаланилади.

Исталган ўсимликни илдиз атрофидаги тупроғи билан экиш мумкин, лекин бу катта харажат талаб қилади. Шунинг эътиборга олиб, факат қўчириб ўтказганда яхши тутмайдиган дарахтларни шу усул билан экиш тавсия қилинади.

Нинабаргли дарахтларнинг 4-8 ёшлиларини, эман, арғувон, каштан, қайин, бундук, лола дарахти сингари япроқли-

ларнинг 5-10 ёшлиларини илдизи атрофидаги тупроғи билан бирга экиш тавсия этилади. Қолган барча дарахтларни ухлаш даврида очик илдизлари билан қўчириб ўтказиш мумкин. Ўсимликларни фаол вегетация даврида барглари бўлгани ҳолда қўчириш зарурати туғилса, уларни, албатта, илдиздаги тупроклари билан бирга қўчириш лозим. Амалда экиш материаллари замонавий технологиялар асосида контейнерларда етиштирилган бўлса, йилнинг исталган фаслида, саратоннинг чилласи (июнь – июль ойлари) дан ташқари пайтда, қўчириб ўтказиш мумкин.

Дарахт ва буталарни экиш техникаси. Дарахт ва буталарни экиш – кўкаламзорлаштиришдаги энг муҳим ишлардан бири, чунки қўчат ўзи мослашган шароитдан ўзга шароитга қўчириб ўтказилади. Кўп йиллик тажрибаларда шаҳар шароитида манзарали дарахтларнинг йирик қўчатлари, турларига қараб 6-10 ёшда қўчириб ўтказилганда яхши натижалар беришини исботланган.

Ўзбекистон шароитида дарахт ва буталар қўчатлари куз ва баҳорда қўчириб ўтқазилади, қиш илиқ келган йиллари эса октябрдан апрелгача бўлган даврда ҳам бу ишни бемалол амалга ошириш мумкин.

Тажрибаларда нинабарглилар қўчатини илдиз тизимидаги тупрок (ком)лари билан бирга қўчириб ўтказишни кузнинг қириши билан (сентябрнинг иккинчи ярми, октябрь, ноябрь) бошлаш яхши натижалар бериши кузатишган. Сабаби нинабарглиларнинг илдиз тизими икки марта: биринчи марта эрта баҳорда, иккинчи марта ёзнинг тугашида ўсади. Шундай қилиб, эрта кузда қўчириб ўтқазилган нинабарглилар илдизи ўсишни бошлаши ҳисобидан улар тупрок билан тезда муносабатга қиришиб кета олади.

Япроқли дарахтларни қўчириб ўтказиш ишларини баҳор мавсумида, февраль ва март ойларида, дарахтда барглар пайдо бўлгунга қадар амалга оширган маъқул. Бу даврда кўпроқ ижобий натижалар кузатилади. Айтилган муддатлардан кечиктириб қўчириб ўтқазилганда қўчат, албатта, илдизнинг тупроклари билан экилиши керак. Бунда шох-шабба-

сининг 70 фоизи кесилиб, япроқларининг 50 фоизи узиб ташланиши лозим. Муттасил суғорилиб ва барглариға сув пуркалиб турилса, кўчатларнинг тутиб кетиши осонлашади.

Кўпгина япрокли ўсимликларнинг кўчатлари илдиз тизимидаги тупроқлари билан кўчирилиши шарт эмас, лекин кўчириш жараёнида ўсимликнинг илдиз тизими имкон қадар зарарланмаслиги лозим. Уларни усти ёпиқ машиналарда ташини, илдизлар эса юмшоқ материаллар билан яхшилаб ўралган бўлиши шарт. Илдизнинг тупроқлари билан кўчирилганда эса бу ишларни бутун киш давомида амалга ошириш мумкин.

Доимияшил буталар (шамшод, магония, япон нормушки) ҳам одатда, илдиз тупроқлари билан кўчириб ўтказилади.

Кўчат экиш учун тайёрланган чуқурлар кўчириладиган кўчатнинг ёши ва жойнинг тупроқ шароитига боғлиқ. Ери ифлосланган қурилиш майдонларида 2-4 ёшли кўчатларни экиш учун чуқурлар ўлчами 0,9х0,9х1м; 5-12 ёшли йирик кўчатлар учун 1,5х1,5х1м; буталар учун – 0,6х0,6х0,6м; изгородлар учун траншеялар – 0,5х0,5 м бўлиши лозим.

Яшил деворлар учун қазилган траншеяларнинг энига ва кўчат сонига қараб, ҳар қайси янги қатор 0,5 м ораликда ҳамда худди шундай чуқурликда қазилади.

Қатор қилиб экилганда, дарахтлар орасидаги оптимал масофа секин ўсадиган ва узок яшайдиган дарахтлар (эман, каштан ва б.) учун 8-12 м, тез ўсувчи ва узок яшамайдиган дарахтлар (шумтол, заранг, кельрейтерия, софора ва б.) учун – (5) 6-8 м бўлиши керак. Гуруҳ қилиб экилганда эса бу масофалар қисқариши мумкин, лекин 3-4 м дан кам бўлмаслиги керак.

Буталарни экишдаги оралик масофа уларнинг ўлчамларига боғлиқ ҳолда 1 м дан 3 м гача бўлиши мумкин.

Дарахтларни илдиз тупроғи билан кўчириб ўтказиш. Йирик кўчатларни экишда чуқурлар олдиндан тайёрлаб қўйилади. Чуқурларнинг ўлчами экиладиган йирик кўчат ва унинг илдиз тизимининг ўлчамига боғлиқ бўлиб, ундан горизонтал йўналишда 1 м, чуқурлиги эса 0,5 м ортик бўлиши керак.

Шундай қилинганда экиш жараёнида ноқулайликлар туғилмайди ва илдиз атрофидаги очик қолган жойларга унумдор тупроқ солиш имконияти бўлади.

Экиш олдидан чуқурлик талаб қилинган даражада тупроқ билан тўлдирилади, унга сув қўйилади. Бу тупроқнинг зич жойлашиши, экилган дарахтлар кейинчалик қийшайиб кетмаслиги, шунингдек, ўтқазилаётган кўчатларни бир текис экилишини таъминлаш учун зарур. Экиш амалга оширилгандан кейин кўчатлар яна суғорилади.

Дарахтни чуқурга ўрнаштираётганда, уни кўчатхонада ёруғлик тарафга қараб қай йўсинда ўсган бўлса, шу тарзда ўрнаштириш керак. Кўчириб ўтқазилган дарахтларни парваришлаш уларни доимий равишда суғориш ва танаси атрофидаги тупроқларни юмшатиб туришдан иборат. Шундай қилинса, янги жойга кўчирилган дарахт бемалол ўсиб кета олади. Бундан ташқари, қуйидаги тадбирлар ҳам муҳим:

– дарахтни ип, тросс ёки аркон билан боғлаб, уни тебраниш ва қийшайиб кетишдан сақлаш керак. Боғланган дарахт 3 томонга (120° бурчак остида), бунинг имкони бўлмаганда эса 2 томонга қараб тортиб боғлаб қўйилади;

– дарахт танасини қизиб кетиш, буғланиш, оқибатда ёрилиш ва пўстини тушиб кетишидан сақлаш учун уни мешковина, брезент ёки бирор тўқима материал билан ўралади, бунинг имкони бўлмаганда, туз қўшилган оҳак билан тана икки қарра оқланади;

– эрталаб ва кечкурун дарахт шохларига шлангдан сув сепилади, бу маълум муддатга транспирацияни пасайтиради, барглари сўлишдан ва қуришдан сақлайди.

Кўпинча йирик дарахтлар қурилиш майдонларида таркиби оғир, ифлосланган лёсс тупроқларда экилади. Тупроқнинг устки қисми қуриганидан кейин унинг зичлигини юмшатиш мақсадида дарахт танаси атрофидаги жой 1,5 м кенгликда ва 15 см чуқурликда юмшатилади. Бу ундаги ҳаво алмашишини яхшилайти, берилган озуқа моддаларининг ўзлаштирилиши ва ўсимлик илдизининг яхши ривожланишига олиб келади. Дарахт танаси атрофидаги юмшатиш юзага 10 см

калинликда органик-минерал коришмалар: чириган гўнг – 10 фоиз; дарё куми – 20 фоиз; нинабаргли дарахтлар ёғочининг қириндиси – 40 фоиз; шоли кипиғи – 30 фоиз; минерал ўғитлар (N:P:K – мос равишда 2:2:1 нисбатда) – 0,05 фоиз таркибда солинади.

Манзарали дарахтзорларни парваришлаш агротехникаси. Дарахт ва буталарни парваришлаш улар танасининг атрофини имкон қадар кенгрок масофада юмшатиш, муттасил суғориб туриш, бегона ўтлардан тозалаш, минерал ва органик ўғитлар билан озиклантириш, зараркунанда ва касалликларга қарши курашиш, танасини тозалаб туриш, шох-шаббасини ўз вақтида кесишдан иборат.

Дарахт ва буталарни парваришлашга, айниқса, дастлабки йилларда яхши эътибор қаратилиши керак. Атрофини юмшатиш ва уларни қондириб суғоришда намлик камида 1 м чуқурликкача сингиб бориши лозим. Бегона ўтларнинг пайдо бўлиши, уларнинг ўсиб кетишига йўл қўймаслик талаб этилади, чунки улар солинган ўғитларни тезда ўзлаштириб олади. Экиш пайтида дарахтлар озиклантирилмаган бўлса, кейинчалик бу иш, албатта, амалга оширилиши керак.

Илдиз тизими тупроқ қатламининг 1,5 м қаватида тарқаладиган дарахт ва буталар учун суғориш давомида намлик ҳам 1,5 м чуқурликкача етиб бориши лозим. Шундай қилинганда, ўсимликларнинг илдиз тизими чуқурликка ва атрофга ёйилиб ўсади ва тўлиқ ривожланади.

Ўт ўсимликлар илдизи тупроқ қатламининг 20-30 см юзасида жойлашганлигини эътиборга олиб, газон ва гулзорлар шланглардан фойдаланиб ва ёмғирлатиб суғорилади. Бунда ўсимликларнинг сувга бўлган талаби қондирилиши билан бирга, ҳаво намлиги оширилади, микроклим ҳосил бўлади, манзарали ўсимликлар чиройли кўринишга қиради.

Ўсимликнинг биологик хусусиятларини, ўсиш ва ривожланишини эътиборга олган ҳолда уларнинг шох-шаббаларини кесиш ва шакл бериш ҳам шаҳардаги дарахтзорларнинг ер устки қисмини парваришлаш тадбирларининг асосийларидан бири саналади.

Шакл бериш ишлари тўғри бажарилса, ўсимликнинг манзаралилик даражаси ошади, шох-шаббалари ихчам шаклга қиради. Уни исталган баландликда ушлаб туриш, касалланган, қуриган шохларини ва кераксиз новдаларини олиб ташлаш мумкин.

Шох-шаббасини шакллантириш учун кесиш ёш дарахтларда кўчатхоналардан доимий жойга кўчириб ўтказган даврдан бошлаб токи дарахтларнинг шох-шаббаси тегишли шаклга киргунига қадар – 5-6 йил мобайнида амалга оширилади.

Шакл бериш учун кесиш, асосан, қатор қилиб ва аллея ҳосил қилиш учун экилган дарахтларда амалга оширилади. Бу жараён скелет шохларнинг тенг бўлиши, дарахтларнинг бўйи ва уларнинг шох-шаббасини тенглаштириш, табиий ёки сунъий (пирамидасимон, шарсимон, соябонсимон ва бошқалар) шаклини саклаш учун хизмат қилади.

Секин ўсадиган дарахтлар шох-шаббасини бир маромда тўқис ўсишини таъминлаш мақсадида улар новдасини 20-50 фоиз, тез ўсувчиларда 60-70 фоизга қисқартириш лозим.

Санитар мақсадида кесишда касалланган, зарарланган, қуриган, совуқ урган, касаллик ва зараркунандалар тушган, қариган, бир-бири билан чалкашиб кетган новдалар қирқиб ташланади.

Ёшартирувчи кесиш дарахтлар етарлича парваришланишига қарамасдан, ўсишдан тўхтаганда ёки қурий бошлаганда ўтказилади. Бу жараёни қуриётган новдаларни янгиси пайдо бўлиши мумкин бўлган жойгача олиб ташлаш орқали ҳам амалга ошириш мумкин.

Қари дарахтларни тўлиқ ёшартириш 2-3 йил мобайнида бир неча марта амалга оширилади, яъни биринчи йили энг кекса ва қуриш арафасидаги шохлар, кейин эса скелет шохларнинг қолган қисмлари буталанади.

Нинабаргли дарахтлар (арча, туя, қарағай, савр) ҳам кесилади: қарағайлар санитар мақсадларида, қолганлари шох-шаббаларини шакллантириш ва шакл бериш учун қирқиради.

Буталарнинг барчаси ҳар йили кесилади. Тўғри кесиш

учун уларнинг биологик хусусиятларини яхши билиш лозим. Эрта гуллайдиган (форзиция, настарин, оддий бодрезак – бульдонеж, Вангутт тобулгиси) буталар гуллаганидан кейин дарҳол кесилади. Кеч гуллайдиган (буддлея, маржондарахт, дейция, вейгела, чубушник, лагерстремия, Сурия гибискуси) буталар эса кеч кузда ёки эрта баҳорда кесилади.

Ўзбекистон шароитида чай-дурагай атиргуллар вегетация даврида қисқа қилиб кесилади, шохнинг асосида 3-5 та куртак қолдирилади, қариб бораётган шохлар навбати билан кесиб борилади. Кераксиз шохлар буталиб, қатор оралари бегона ўтлардан тозалангач, ўсимликлар озиклантирилади. Бунда 1 погонометр жойга 1-2 челақ гўнг ва 100 г минерал ўғит (N:P:K)ларнинг жамланмаси солинади, тупроқ ағдарилиб аралаштирилади ва гулларнинг тагига уюм қилинади. Шундан кейин гуллар ўсаётган жўяк суғорилади.

Шу аснода парваришланган атиргуллар бир ойдан кейин авж гуллашни бошлайди. Август ойининг охирида атиргуллар яна кесилади ва юқоридаги сингари парваришlash такрорланади. Навбатдаги худди шундай парваришlash қишда, уларнинг ўстини ёпишдан олдин – ноябрь ойининг охирида амалга оширилади.

Алоҳида ўсган яшил деворларни кесиш ушбу буталарнинг қайси биологик гуруҳларга мансублигидан келиб чиқиб амалга оширилади. Уларга шакл берилмайди, фақат нотўғри ўсган шохлари олиб ташланади. Шакл бериладиган изгородлар мавсумда бир неча марта кесилади. Ўзбекистон шароитида яшил деворларни исталган кўринишда сақлаш учун улар 5-6 марта кесилади.

V БОБ. МАНЗАРАЛИ ГУЛЛАР АССОРТИМЕНТИ

5.1. МАНЗАРАЛИ БОҒДОРЧИЛИКДА КЕНГ ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН БИР ЙИЛЛИК ГУЛЛАР, УЛАРНИ ЕТИШТИРИШ ВА ПАРВАРИШЛАШ

Бир йиллик ўсимликлар бошқа ўсимликлар гуруҳига нисбатан иқлим шароитига юқори мослашувчанлик хусусиятларига эга. Уларнинг бу хусусиятлари антропоген омилларнинг салбий таъсири катта бўлган шаҳарларни кўкаламзорлаштиришда кўл келади.

Бир йиллик гуллар – эстетик ва ҳиссий-психологик эҳтиёжларни қондиришга хизмат қиладиган бир ва кўп йиллик ўт (баъзан бутача ёки бута) ҳаётий шаклига эга бўлган ўсимликлар гуруҳи. Интродукция ва иқлимлаштириш фаолияти натижасида бу гуруҳда нисбатан катта ассортимент тўпланган (айрим турларнинг бир неча минглаб навлари яратилган). Юқори манзаралилик хусусиятлари туфайли улардан клумба, рабатка ва газонлар атрофига экишда, флористик композициялар ва гулдасталар яратишда, гуруҳлар ва гулдонларнинг айрим элементларини ясашда, айвончалар, ойна тоқчалари, деворлардаги тоқчаларни кўкаламзорлаштиришда фойдаланилади. Кўпчилиги кесиш учун яхши материал беради. Эстетик-меморий ва ландшафт мақсадларидан ташқари бир йиллик гуллар соғломлаштириш функциясини ҳам бажаради. Улар манзарали дарахт ва буталар билан бир қаторда микроиқлимни яхшилайдиган ва ифлосланган ҳавони тозалайдиган кўкаламзорларни шакллантиришда иштирок этади. Манзарали гуллар гуруҳида кўплаб доривор ўсимликлар ҳам мавжуд. Баъзи манзарали ўсимликлар озуқавий қийматга эга.

Айрим бир йиллик гулларда тупроқдаги оғир металлларни вегетатив органларида тўплаш хусусияти бўлади. Масалан, кўрғошин ва миснинг энг кўп миқдори хитой астрасининг баргларида, рух ва темир эса уларнинг илдизларида тўпланиши аниқланган.

Гулининг шакли, рангларининг хилма-хиллиги ва айниқса гуллаш давомийлиги бўйича кўпгина бир йилликлар бошқа гуруҳ ўсимликларидан ажралиб туради. Гулчиликда бир йиллик деб аталадиган гуруҳга нафакат бир йиллик, балки мамлакатимизнинг аксарият ҳудудларида очик майдонда кишламайдиган, лекин ўта чиройли ва мўл гуллайдиган кўп йиллик ўсимликлар ҳам киради.

Бир йиллик гуллар манзарали ўсимликларнинг энг кўп сонли ва хилма-хил гуруҳларидан бири бўлиб, улар тахминан очик ерда ўсадиган 125 та оила ва 332 туркумга мансуб 4 мингдан ортиқ ўсимлик турларини ўз ичига олади. Жуда кўп бир йиллик гулларнинг ўнлаб ва ҳатто юз минглаб навлари ва манзарали шакллари мавжуд. Шакллар ва навларнинг хилма-хиллиги билан ажралиб турадиган замонавий ассортиментни шакллантиришда манзарали ўсимликларнинг янги турларини жалб қилиш билан бир қаторда, турли усуллар ёрдамида селекция ишларидан фойдаланилган. Гибридизация ва узок муддатли селекция натижасида пётуния, катарантус, вербена, виола, сальвия, цинния ва бошқаларнинг жуда кўп навлари яратилган.

Полиплоид организмлар олиш методи кашф қилиниши узок гуллайдиган, гуллари йирик, тожбарглари қават-қават, гуллари ва новдалари мўл бўлган ҳамда бошқа қимматли хусусиятлари билан ажралиб турувчи навлар ва шакллар олиш имконини берди. XX асрнинг 60-70-йилларида мўл ва узок гуллаши, морфологик белгиларининг бир хиллиги, шунингдек, шох-шаббасининг ихчамлиги ва яхши шохланиши билан ажралиб турадиган гетерозис дурагайлар (F_1 -дурагайлар) олина бошланди. Молекуляр биологиянинг ривожланиши нав ва шакллар яратиш ишларини мисли кўрилмаган даражада ривожланишига сабаб бўлди ва натижада кейинги йилларда манзарали гулларнинг ассортименти кескин бойиди. Яратилган навлар ва шакллар ўта манзарали бўлиши билан бирга, ташқи шароитга анча талабчан. Улар тупроқни яхши тайёрлашни, ўсиш муҳити уларнинг талабига мос бўлишини ва доимий парваришни талаб қилади. Ҳозирги вақтда

карийб барча кўчатлар ёпиқ жойда етиштирилади ва доимий жойга кўчириш пайтида улар гуллаш даврини бошлаган бўлади.

F_1 – гетерозис дурагайларнинг ўзига хос жиҳатларидан яна бири шундаки, улар уруғидан кўпайтирилганда кейинги авлодда уларнинг хусусиятлари ўзгариб кетади. Аксарият навларда умуман уруғ ҳосил бўлмайди. Натижада уларнинг уруғини фақат ишлаб чиқарувчи фирмалардан сотиб олиш мумкин бўлади.

Кўпчилик бир йилликлар бизнинг юртимизга турли географик минтақалардан интродукция қилинган. Бир йилликларнинг келиб чиқиши турлича бўлганлиги учун уларнинг ўсиш шароитларига муносабати ҳам турлича бўлади.

Бир йиллик гуллар навлари ва шакллари манзаралилик ва ҳўжалик биологик сифатларига кўра баҳоланади. Манзаралилик хусусиятлари ўсимликларнинг морфологик белгилари: бўйи ва габитуси; пояларининг ўсиш табиати; гулларининг ранги, ўлчами, шакли, сони ва жойлашуви; гулбандларининг узунлиги ва мустаҳкамлиги; меваларининг ўлчами, ранги, шакли ва бошқалар орқали намоён бўлади.

Ҳўжалик-биологик хусусиятлари репродуктив қобиляти, касалликларга, зараркунандаларга ва экологик ноқулай омилларга чидамлилиги, ўсиш шароитига қўйиладиган талаблар ва бошқалар билан белгиланади.

Бир йиллик гулларнинг манзаралилик сифатига бир қанча омиллар таъсир қилади: навнинг ирсий хусусиятлари, экиладиган ўсимликнинг уруғи ва экиш ускуналари сифати, етиштириш технологияси, ходимларнинг малакаси ва экологик омиллар. Одатда, манзарали гулнинг нормал ривожланиши учун ёруғлик, иссиқлик, сув ва озуқа моддалари керак бўлади.

Ёруғлик режимига кўра бир йиллик ўсимликлар 2 гуруҳга бўлинади: ёруғсевар ва сояга бардошли, сояда нормал ёки ҳатто яхшироқ ривожланадиган гуллар. Ҳарорат омилга кўра, бир йиллик гуллар иссиқсевар ва совуққа чидамли гуруҳларга бўлинади. Совуққа бардошсиз ва паст ҳароратда

(5-10°C) яхши ривожланмайдиган ўсимликлар иссиқсевар гуллар ҳисобланади.

Иссиқсеварларга доимий гуллайдиган бегония, цинния, тагетес, агератум, портулак, ялтироқ сальвия, кумуш целозия, амарант, петуния сингарилар киради.

Совуққа чидамли бир йиллик гуллар баҳор ва куз совуқларига бардош беради, совуқ ҳароратда нормал ривожланишда давом этади ва уларнинг уруғлари паст ҳароратда ўсади. Буларга виола, маргаритка, итоғиз, рудбекия сингариларни мисол қилиш мумкин.

Намликка муносабатига кўра, бир йиллик гуллар намсевар ва қурғоқчиликка бардошли гуруҳларга бўлинади. Қурғоқчиликка бардошли гулларнинг гуллаши иссиқ ва қуруқ об-ҳавода кучаяди. Бундай бир йиллик гуллар гуруҳига амарант, вербена, гацания кабилар киради.

Бир йиллик гулларнинг афзаллиги шундаки, уларнинг гуллашини кўп йиллар мобайнида кутиш шарт эмас. Улар кўпинча 8-10 ҳафтадан сўнг, баъзан экишдан 6-7 ҳафта ўтгач гуллайди. Кўпчилик бир йиллик гулларнинг интенсив гуллаши июндан октябргача давом этади.

Ўзбекистон шароитида бир йиллик гулларни гуллаш даврига кўра баҳордан кузгача (сальвия, катарантус) ва куздан баҳоргача (виола, маргаритка) гуллайдиган гуллар гуруҳига бўлиш мумкин. Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида баҳордан кузгача гуллайдиган гулларнинг аксариятида июль ойида гуллаш мўллигининг пасайиши кузатилади.

Бир йилликлар ўсиш хусусияти бўйича фарқланади. Бунга ампель (настурция, чирмашувчи хушбўй нўхат, ипомея)дан тортиб тик ўсувчи ўсимликлар (дельфиниум, люпин ва бошқалар)ни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Шунга кўра, улар бир нечта гуруҳга бўлинади:

1. Чиройли гулловчи бир йилликлар – турли гулли композицияларни тузиш, клумбалар, рабаткалар, миксбордюрлар, гуруҳли экиш, кесиш учун фойдаланилади. Уларнинг катта қисми гуллаш давомийлиги, гулларининг ёрқинлиги ва шакли учун қадрланади.

2. Чирмашувчилар – вертикал кўкаламзорлаштириш учун деворлар, айвонлар, ишжомлар, равоклар, пирамидалар, устунларни безашда фойдаланилади.

3. Қуруқ гуллар – гултожбарглари қуруқ, ёрқин ранглидир. Бу ўсимликларнинг катта қисмидан қишқи гулдас-талар тайёрлашда фойдаланилади.

4. Гилам ҳосил қилувчи ўсимликлар – “гиламлар” ва манзарали композициялар яратиш (клумбалар, рабаткалар)да фойдаланилади.

5. Баргли манзарали ўсимликлар – кичик гуруҳлар ва яқкалаб экиш учун қўлланилади (амарант, манзарали қарам, ёзги кипарис).

Барча бир йилликлар асосан уруғи билан кўпаяди, лекин баъзиларини қаламча билан кўпайтириш ҳам мумкин (петуния, хушбўй нўхат, сальвия ва бошқалар).

Бир йиллик гул кўчатларини етиштиришнинг 2 асосий усули бор:

1) очик ерда етиштириш усули, яъни, уруғлари тўғридан-тўғри тупроққа экилади;

2) кўчат усули – ўсимликлар ёпик ерга олдиндан ўстирилади, 4-6 та барг ҳосил қилгандан кейин улар доимий жойга кўчирилади. Бундай усулда етиштирилган ўсимликлар эрта гуллаб, кўпроқ гул ва уруғ беради.

Бир йиллик ўсимликларни етиштиришнинг биринчи усули меҳнат харажатлари ва ўсимлик маҳсулотларининг нархини сезиларли даражада пасайтиради, ўсимликлар эса кучли ривожланганлиги ва касалликларга бардошлилиги билан ажралиб туради. Бу усулнинг камчилиги шундаки, кўчат усулида етиштирилган гулларга қараганда биров кечроқ гуллайди.

(5-10°C) яхши ривожланмайдиган ўсимликлар иссиқсевар гуллар ҳисобланади.

Иссиқсеварларга доимий гуллайдиган бегония, цинния, тагетес, агератум, портулак, ялтироқ сальвия, кумуш целозия, амарант, петунья сингарилар киради.

Совуққа чидамли бир йиллик гуллар баҳор ва куз совуқларига бардош беради, совуқ ҳароратда нормал ривожланишда давом этади ва уларнинг уруғлари паст ҳароратда ўсади. Буларга виола, маргаритка, итоғиз, рудбекия сингариларни мисол қилиш мумкин.

Намликка муносабатига кўра, бир йиллик гуллар намсевар ва қурғоқчиликка бардошли гуруҳларга бўлинади. Қурғоқчиликка бардошли гулларнинг гуллаши иссиқ ва қуруқ об-ҳавода кучаяди. Бундай бир йиллик гуллар гуруҳига амарант, вербена, гацания кабилар киради.

Бир йиллик гулларнинг афзаллиги шундаки, уларнинг гуллашини кўп йиллар мобайнида кутиш шарт эмас. Улар кўпинча 8-10 ҳафтадан сўнг, баъзан экишдан 6-7 ҳафта ўтгач гуллайди. Кўпчилик бир йиллик гулларнинг интенсив гуллаши июндан октябргача давом этади.

Ўзбекистон шароитида бир йиллик гулларни гуллаш даврига кўра баҳордан кузгача (сальвия, катарантус) ва куздан баҳоргача (виола, маргаритка) гуллайдиган гуллар гуруҳига бўлиш мумкин. Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида баҳордан кузгача гуллайдиган гулларнинг аксариятида июль ойида гуллаш мўллигининг пасайиши кузатилади.

Бир йилликлар ўсиш хусусияти бўйича фарқланади. Бунга ампель (настурция, чирмашувчи хушбўй нўхат, ипомея)дан тортиб тик ўсувчи ўсимликлар (дельфиниум, люпин ва бошқалар)ни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Шунга кўра, улар бир нечта гуруҳга бўлинади:

1. Чиройли гулловчи бир йилликлар – турли гулли композицияларни тузиш, клумбалар, рабаткалар, миксбордюрлар, гуруҳли экиш, кесиш учун фойдаланилади. Уларнинг катта қисми гуллаш давомийлиги, гулларининг ёрқинлиги ва шакли учун кадрланади.

2. Чирмашувчилар – вертикал кўкаламзорлаштириш узун деворлар, айвонлар, ишжомлар, равоклар, пирамидалар, ус-тунларни безашда фойдаланилади.

3. Қуруқ гуллар – гултожбарглари қуруқ, ёрқин ранглидир. Бу ўсимликларнинг катта қисмидан кишки гулдас-талар тайёрлашда фойдаланилади.

4. Гидам ҳосил қилувчи ўсимликлар – “гидамлар” ва манзарали композициялар яратиш (клумбалар, рабаткалар)да фойдаланилади.

5. Баргли манзарали ўсимликлар – кичик гуруҳлар ва яккалаб экиш учун қўлланилади (амарант, манзарали карам, ёзги кипарис).

Барча бир йилликлар асосан уруғи билан кўпаяди, лекин баъзиларини қаламча билан кўпайтириш ҳам мумкин (петунья, хушбўй нўхат, сальвия ва бошқалар).

Бир йиллик гул кўчатларини етиштиришнинг 2 асосий усули бор:

1) очик ерда етиштириш усули, яъни, уруғлари тўғридан-тўғри тупроққа экилади;

2) кўчат усули – ўсимликлар ёпиқ ерга олдиндан ўстирилади, 4-6 та барг ҳосил қилгандан кейин улар доимий жойга кўчирилади. Бундай усулда етиштирилган ўсимликлар эрта гуллаб, кўпроқ гул ва уруғ беради.

Бир йиллик ўсимликларни етиштиришнинг биринчи усули меҳнат харажатлари ва ўсимлик маҳсулотларининг нархи-ни сезиларли даражада пасайтиради, ўсимликлар эса кучли ривожланганлиги ва касалликларга бардошлилиги билан ажралиб туради. Бу усулнинг камчилиги шундаки, кўчат усулида етиштирилган гулларга қараганда биров кечроқ гуллайди.

5.2. СОВУКҚА БАРДОШЛИ БИР ЙИЛЛИК ГУЛЛАР

Витрок виоласи, анютанинг кўзлари, анютины глазки (*Viola × wittrockiana* Gams) – бинафшадошлар оиласи, бинафша туркумига мансуб.

Тарқалиши. Европада ўсадиган *V. altaica*, *V. lutea* ва *V. tricolor* каби турларни чатиштириб олинган дурагай.

Ботаник тавсифи. Барглари илдиз бўғзидаги тўпбаргда йиғилган. Гуллари якка-якка, остки тожбарглари юқоридагиларига нисбатан йирик, ок, мовий, сарик, қизил рангларда. Меваси кўсакча.

Биологияси. Кўп йиллик. Октябрдан гуллашни бошлайди. Қиши илик келган йилларда ноябрь ва декабрь ойларида ҳам гуллайди. Мартнинг иккинчи ярмидан апрелнинг охиригача ёппасига гуллайди. Қуриган гулларини қирқиб ташланса, узокроқ муддат гуллайди. Уруғларининг униб чиқиши учун 10°C ҳарорат етарли. Уруғлари тиним даврига эга эмас. Унувчанлик 2 йил сакланади. 1 г ида 800 тагача уруғ бўлади.

Экологияси. Совуққа бардошли. Виолани ёруғлик яхши тушадиган жойга экиш мақсадга мувофиқ. Аммо улар ярим соя ва соя жойларда ҳам ўсиб, гуллайверади. Гумусга бой, нам тупроқда яхши ўсади. Қурғоқчил шароитда тез-тез суғориб туришни талаб этади. Акс ҳолда гуллаш тўхтайдди. Виола экиладиган жойга чиримаган гўнг солиб бўлмайди.

Кўпайтириш. Уруғлари иситилмайдиган парникда июль ойининг охири – август ойининг бошларида экилади. Уруғлар экилгандан 2-3 ҳафта ўтиб униб чиқади. Майсаларда иккита ҳақиқий барглар ҳосил бўлиши билан пикировка (ягоналаш) ўтказилади. Майсаларни албатта соялатиш зарур. Доимий жойга октябрь ойида кўчириб ўтказилади. Қимматбаҳо навларни новдалари учидан олинган 2-3 бўғинли яшил қаламчалари орқали ҳам кўпайтириш мумкин.

Қўлланилиши. Баҳорда бордюрлар, рабаткалар, клумбалар ҳосил қилишдаги асосий ўсимликлардан бири ҳисобланади. Йирик фигуралар ҳосил қилиш учун соф навлари экилади.

Витрок виоласи:
алоҳида гули, очилган кўсакча меваси ва
клумбаларда қўлланилиши

Дурагай гацания, гацания гибридная (*Gazania × hybrida hort.*) – мураккабгулдошлар оиласи, гацания туркумига мансуб.

Таркалиши. Бу ўсимлик XVII аср ўрталарида Жанубий Африкадан Голландия ва Германияга келтирилган. Жанубий Африкада унинг 40 та тури ёввойи ҳолда ўсади. Гацаниянинг айрим турларини бир-бири билан чатиштириш асосида олинган дурагай ўсимлик.

Ботаник тавсифи. Пояси 20-30 см гача ўсади. Барглари тўп-баргда йиғилган, узунлиги 10 см гача, четлари бироз қирқилган, барг ости оқиш рангда ва тукли. Илдизи ўқ илдиз. Саватчасининг диаметри 6-8 см гача, 20-25 см ли гулпоя учида юқорига қараган ҳолатда жойлашган. Тилсимон гуллари зарғалдоқ-сарик, зарғалдоқ, қизил рангларда, асосида жигарранг, қорамтир ва оқиш доғлари бор. Пистача меваси юмшоқ тукли, учки қисми тожсимон кенгайган. Уруғлари йирик, узунлиги 5-6 мм келади.

Биологияси. Табиий ҳолда кўп йиллик ўтсимон ҳаётий шаклга эга бўлиб, гулчиликда ундан бир йиллик (айрим ҳудудларда кўп йиллик) манзарали гул сифатида фойдаланилади. Булутли кунда гуллари очилмайди. Баҳордан кеч кузгача очилиб туради. Март – апрель ойларида ёппасига гуллайди. Гуллаб бўлган саватчалари олиб ташланса, узокроқ ва янада мўлроқ гуллайди. Уруғлар тиним даврига эга эмас, унувчанлигини 2 йилгача сақлайди. Гипокотили калта бўлганлиги сабабли уруғлари юзароқ экилади. 1 г уруғи 250 донани ташкил қилади.

Экологияси. Ёруғсевар, қурғоқчиликка анчагина чидамли. Кузда ҳароратнинг пасайишига бардошли. Қиш илиқ келган йиллари совукдан зарарланмайди, аммо баҳорда манзаралилик сифатлари пасаяди.

Кўпайтириш. Уруғлари ёки тупини ажратиб кўпайтирилади. Уруғларини март ойининг иккинчи ярмида очик жойга экилади. Апрель ойи бошида майсалар доимий жойга кўчирилади.

Қўлланилиши. Клубба, гиламли гулзорлар, рабаткалар, гиламли бордюрларда фойдаланилади.

Дурагай гацания:
алоҳида гули, уруғдан ўсган майсалари ва
гиламли бордюрларда қўлланилиши

Кўп йиллик маргаритка, маргаритка многолетняя (*Bellis perennis* L.) – мураккабгулдошлар оиласи, беллис туркумига мансуб.

Тарқалиши. Ватани Европанинг жанубий ҳудудлари, аммо ҳозирги вақтда у бутун Европа ва Шимолий Америкада кенг тарқалган. Нам ўтлоқларда, далаларда, ўрмон ичидаги очик жойларда ва боғларда, одатда гил тупроқларда ўсади.

Ботаник тавсифи. Пояси қисқарган, шохланмайди. Бўйи 10-30 см гача. Ўтроқ барглари розетка тўпбаргда йиғилган бўлиб, узайган тухумсимон шаклда, учки қисми тўмток, барг банди қанотчали. Гулпояси баргсиз, 10-30 смгача ўсади. Кўп сонли тўпгуллар ҳосил қилади. Саватча тўпгулларининг диаметри 3-5 см бўлиб, ок, пушти, тўқ-қизил рангларда. Уруғлари майда, силлик, овал шаклда, сариқ рангли.

Биологияси. Кўп йиллик ўсимлик бўлиб, куз-қиш-баҳорда очиладиган гул сифатида фойдаланилади. Кузда ҳосил бўлган гунчалари қор остида ҳам зарарланмайди. Баҳорда ёппасига гуллайди. Ҳаво ҳарорати ошиб кетганда гуллари майдалашиб, манзаралилик хусусияти пасая бошлайди. 6000 та уруғи 1 г келади.

Экологияси. Соруққа бардошли, ёруғсевар, лекин ярим соя жойда ҳам яхши ўсади. Ҳар қандай тупроқ шароитида ҳам ўсаверади. Аммо енгил ва унумдор тупроқда мўл гуллайди. Тез-тез суғоришни талаб этади. Намлик етишмаганида гуллари майдалашиб кетади. Эрта баҳорда суяк озик билан озиклантириш мақсадга мувофиқ.

Кўпайтириш. Уруғларидан, тупини бўлиш ва каламча қилиш йўллари билан кўпайтирилади. Уруғларини август ойида очик ерга экилади. Майсалар 7-10 кунда чиқади. Октябрь ойида доимий ерга ўтказилади. Зарур бўлганда баҳорда ҳам кўчириш мумкин. Доимий жойга экиш схемаси 20x20 см.

Қўлланилиши. Бордюрларда, баҳорги клумбаларда экилади. Гилам ҳосил қилувчи ўсимлик сифатида ҳам фойдаланиш мумкин. Виола билан биргаликда қишки-баҳорги гулзорлар учун асосий ўсимликлардан бўлиб ҳисобланади.

А

Б

В

Г

Кўп йиллик маргаритка:

А-алоҳида туши; Б-уруғлари; В-вазонларда қўлланилиши;
Г-рабаткаларда лолалар билан қўлланилиши

Манзарали карам, капуста декоративная (*Brassica oleracea* f. *laciniata* hort.) – карамдошлар оиласи, карам туркумига мансуб жингалак баргикарамнинг манзарали формаси.

Таркалиши. Табиий ҳолда Ғарбий Европанинг Атлантика қирғоқларида ўсади. Гулчиликда шакл ва навларидан фойдаланилади.

Ботаник тавсифи. Бўйи 60 см гача, баргларининг ранги зангори-яшил ва тўқ бинафшаранг. Поянинг пастки қисмидаги барглари бандли, ўрта ва юқори қисмларидаги ўтроқ. Дурагай шакллариининг барглари четки қисми тўлқинсимон ёки майда қирқилган. Марказдаги барглари кизғиш, пушти, четдаги остки барглари оч яшил.

Биологияси. Табиатда икки йиллик ўтсимон ҳаётий шаклда ўсади. Ёз ойларида ҳам ўта манзарали кўринишини сақлаб қолади. Азотли ўғитлар билан озиклантирилган тупларнинг барглари янада йириклашиб, манзаралилиги ошади. Чириган гўнг солинганда эса баргларининг ранги ўзгариб, яшил тусга киради (чириган гўнг солиш тавсия этилмайди). Кузга келиб баргларининг янада қизариши кузатилади. Уруғлари 3-5 йил мобайнида унувчанлигини сақлайди. 1 г да 350 дона уруғ бўлади.

Экологияси. Ёруғсевар, иссиқсевар, қурғоқчиликка чидамли. Ташқи муҳитнинг ноқулай омилларига бардошли, касаллик ва зараркундаларга берилувчан эмас. Ярим соя жойда яна ҳам кўркамлашади. Соя жойга экилганда, барглари кичраяди. Унумдор, механик таркиби ўртача бўлган тупроқни талаб қилади. Кузда ҳароратнинг пасайишига бардошли.

Кўпайтириш. Уруғларидан кўпайтирилади. Майсалар униб чиқкандан сўнг уларни сув пуркаш йўли билан суғориш талаб этилади. Уруғ олиш мақсадида экилган туплар кейинги йил май-июнь ойигача парваришланади.

Қўлланилиши. Исталган гулзорларни, рабаткаларни яхши безайди. Узун ва ўрта бўйли дурагайларни битта жойда экиш мақсадга мувофиқ.

Манзарали карам:
турли навлари ва гулзорда қўлланилиши

Турк чиннигули, турецкая гвоздика (*Dianthus barbatus* var. *barbatus* L.) – чиннигулдошлар оиласи, чиннигул туркумига мансуб.

Тарқалиши. Ватани Жанубий Европанинг тоғли ҳудудлари. XVI асрда маданийлаштирилган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 30-75 см, кўп сонли новдалар ҳосил қилади. Барглари яшил ёки кўкиш-яшил, ланцетсимон шаклда, асоси новдага қўшилиб ўсган – бандсиз. Узунлиги 4-10, эни 1-2 см. Гуллари майда, диаметри 2-3 см. Гуллари 5 та алоҳида тожбаргдан иборат. Тожбаргларининг чети тишсимон. Чангчилари 10 та, уруғчиси 1 дона. Косачабарги 4 та бўлиб, учлари соқолсимон қирқилган. Тожбарглари ок, пушти, қизил, жигарранг. Гуллари 12-15 см ли қалқонсимон тўпгулга йиғилган. Меваси кўп уруғли, бир уяли цилиндрик кўсакча.

Биологияси. Кўп йиллик ўт. Гулчиликда бир ёки икки йилликлар сингари қўлланилади. Ер устки новдалари дастлаб ер юзига ёнбош ҳолатда – плагиотроп, сўнг тик – ортотроп ўсади. Уруғларидан экилганда биринчи йили тўпбарг ҳосил қилади. Иккинчи йили баҳорда гулпоя ҳосил қилиб май ойи бошидан гуллай бошлайди. Гуллари нафис хидли. Гуллаш июнь ойининг биринчи ўн кунлигигача давом этади. Гуллаш тугаши билан ўсимликнинг вегетацияси ҳам тугайди.

Экологияси. Куёш нури тушадиган очик жойларда яхши ўсади. Аммо ярим соя жойда ҳам яхши ўсиб, мўл гуллайди. Ўсимликнинг намликка бўлган талаби юқори эмас. Қурғоқчилик вақтида ҳафтада 2 марта сугориш керак.

Кўпайтириш. Бир қаватли навлари уруғлари орқали, қават-қават бўлиб очиладиган навлари эса қаламча усулида кўпайтирилади. Уруғлари кузнинг дастлабки кунларида очик жойга экилади. Кейинги йили февраль ойининг охири, март ойининг бошида ниҳоллар доимий жойга кўчирилади. Ўсимликнинг гулламаган яшил новдаларидан қаламчалар тайёрланиб, июнь ойида соялатилган салқинроқ жойда илдиз олдирилади.

Қўлланилиши. Дам олиш масканлари, боғчаларда ва аҳолининг шахсий томорқа хўжаликларида экилади.

Турк чиннигули:
алоҳида тўпгули, уруғлари ва ландшафт
дизайнида қўлланилиши

Йирик итоғиз, шер наъраси, львиный зев крупный (*Antirrhinum majus* L.) – зубтурумдошлар оиласи антирринум туркумига мансуб.

Тарқалиши. Ёввойи ҳолда Жанубий Европада (Франция, Португалия, Испания, Мальта, Хорватия), Шимолий Африкада (Ливия, Тунис, Марокаш) ва Ғарбий Осиёда (Кипр, Исроил, Ливан, Туркия) ўсади.

Ботаник тавсифи. Пояси шохланган, тик ўсади. Бўйи 60-70 см гача. Шох-шаббаси пирамидасимон шаклда. Пояси силлик, думалок, кизғиш тусли, пастки қисми силлик, юқориси безли тукчалар билан қопланган. Барглари ланцетсимон, узайган овальсимон шаклларда. Поянинг пастки қисмидаги барглари карама-қарши, юқори қисмидагилари эса навбатлашиб жойлашган. Гуллари йирик, қиска бандли, зигоморф, икки лабли, оддий, шингилсимон тўпгулда йиғилган. Гулининг асоси халтачасимон қабарган. Гулларининг ранги турлитуман: оқ, сарик, пушти, тўқ қизил, тарғил ва ҳоказо. Факатгина кўк рангда гулламайди.

Биологияси. Кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Гулчиликда бир йилликлар сифатида қўлланилади. Гуллари кўнғизлар ёрдамида чангланади. Бошқа ҳашаротлар гулнинг ичкари қисмигача кира олмайди. Гуллари ёқимли ҳидга эга. Май ойининг иккинчи ярмидан гулга киради ва ноябрь ойининг охиригача гуллаб туради.

Экологияси. Йирик итоғиз ёруғсевар ўсимлик ҳисобланади. Ярим соя шароитида ҳам яхши ўсади. -5°C совуққача бардош бера олади. Ҳар қандай тупроқ шароитида ўсади. Аммо кумоқ ва ҳосилдор, pH муҳити 6-7 бўлган тупроқда янаям яхши ўсади.

Кўпайтириш. Уруғларини сентябрь ойининг биринчи декадасида очик жойга юзароқ қилиб экилади. Ноёб навларини қаламча усулида ҳам кўпайтириш мумкин.

Қўлланилиши. Клумба, рабаткаларга, гуруҳлаб ва ёппасига экиш учун қўл келади. Энди очила бошлаганда кесиб олиб сувга солиб қўйилса, 2-2,5 ҳафта мобайнида сўлимай туради.

Йирик итоғиз:
турли ранглардаги тўпгуллари, очилган
кўсакчаси ва гулзорда қўлланилиши

5.3. ИССИҚСЕВАР БИР ЙИЛЛИК ГУЛЛАР

Боғ бальзамини, хинагул, бальзамин садовый (*Impatiens balsamina* L.) – хинагулдошлар оиласига мансуб бир йиллик ўсимлик.

Тарқалиши. Ватани Хитой. Узоқ Шарқнинг жанубий ҳудудларида, Марказий ва Кичик Осиёда, Жанубий Европада, шунингдек, Ҳиндистон ва Японияда кўплаб экилади. 1542 йилда маданийлаштирилган.

Ботаник тавсифи. Пирамидал шаклда, баландлиги 70 см гача бўлган ўсимлик. Пояси тик ўсади, шохланмайди. Танаси серэт, бўғимларидан осон синади. Барглари бандли, новдада навбатманавбат ва зич жойлашган. Барг япроғи узайган ланцетсимон, ўткир учли, четлари тишли. Гуллари йирик, зигоморф, ўтрок, оддий ёки қават-қават. Диаметри 2,5-3 см, барг қўлтиғида қалта гулбанди билан бир нечтадан бўлиб жойлашган. Оқ, пушти, қизил ва бинафша ранглarda очилади. Меваси қўнғир-жигарранг, деярли шарсимон уруғли кўсакча.

Биологияси. Майнинг охиридан совуқ тушгунига қадар гуллайди. Чатнайдиған мевалари август ойидан пиша бошлайди. Уруғлари унувчанлигини 6-8 йил сақлайди: Илик сувда ивтилганда, 4-5 кунда униб чиқади. Энг манзарали шакллари гултожлари кўп қаватли бўлганлари ҳисобланади. 1 г да 90-100 та уруғ бўлади.

Экологияси. Ўсимлик жуда иссиқсевар, ҳарорат қисқа муддатга пасайганда ҳам нобуд бўлади. Шунинг учун уни очик жойга апрель ойидан олдин экилмайди. Ёруғсевар, лекин ярим соя жойда ҳам яхши ўсади. Намликка талабчан, аммо тупрокда сув йиғилиб қолишини ёқтирмайди.

Кўпайтириш. Уруғларидан кўпайтирилади. Иссиқхона шароитида уруғлари март ойининг бошида экилади. Очик жойга апрель ойида кўчириб ўтказилади.

Қўлланилиши. Ўзбекистонда дам олиш масканлари ва аҳолининг шахсий томорка хўжаликларини кўкаламзорлаштиришда кенг қўлланилади. Клумбаларда, рабаткаларда, газонлар четида пакана навларидан фойдаланиш мумкин.

Боғ балзамини:
тўпгули, очилган меваси ва алоҳида гули

Грацилис бегонияси, бокий гулловчи бегония, бегония вечноцветущая (*Begonia semperflorens* Hook.) – бегониядошлар оиласига мансуб кўп йиллик ўт ўсимлик.

Тарқалиши. Ватани Бразилия. Бу ердан Осиё ва Америкага тарқалган. Ёввойи табиатда нам субтропиклар ва тоғларда ўсади. Кўплаб навлари яратилган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 20-25 см. Пояси сершоҳ, серэт. Яшил, пушти, кизил, кизил-жигарранг рангли думалоқ ялтироқ барглари новдаларда ўтроқ жойлашган. Баргларининг чети тўлқинсимон. Гуллари бир жинсли, оддий, ок, пушти, пушти кизил, тўқ кизил, гулбандида 2 ёки 3 тадан жойлашган. Чангчили гуллари 4 та тожбаргли, урғочи гуллари эса 5 та тожбаргли. Меваси кўсакча. Уруғлари жуда майда, кўсакча ичида 200 минг дона бўлади.

Биологияси. Бир йиллик гул сифатида қўлланилади. Гуллари доимий равишда шаклланиш қобилиятига эга, яъни қулай шароитда йил давомида очилади. Апрель ойидан кузги совуккача гуллайди. Протерандрия воситасида четдан чангланувчи ўсимлик. Урғочи гуллари чангчи гулларида 1-2 кун ўтиб очилади. Оддий ва қават-қават очиладиган навлари бор. Уруғлари унвчанлигини 2-3 йил давомида сақлайди. 1 г ида 85 минг дона уруғ бўлади.

Экологияси. Жуда иссиқсевар, ҳаво ҳарорати қисқа муддат пасайганда ҳам совукдан зарарланади. Тупроқ унумдорлиги юқори бўлишини ва ўртача суғоришни талаб қилади. Ярим соя жойларда яхши ўсади.

Кўпайтириш. Уруғини иссиқхоналарда октябрь ойида экиш лозим. Уруғлар боғтупроқ аралаштирилган енгил таркибли тупроқда экилади. Гуллашни бошлаган ниҳолларини очик жойга апрелнинг охири – май ойларида кўчирилади. Кўчириб ўтказилгандан кейин бир ой мобайнида диққат билан парваришланади. Кун ботганда суғорилади.

Қўлланилиши. Гулзорлар, рабаткалар ва гуруҳлар ташкил қилиш мақсадида ҳамда гулдонларда экилади. Тантаналар ўтказиладиган жойлар ва мемориалларни безашда кенг қўлланилади.

Грацилис бегонияси:
жигарранг баргли, қават-қават очилувчи яшил
баргли навлари ва клумбаларда қўлланилиши

Денгизбўйи цинерарияси, крестовник пепельный (*Jacobaea maritima* (L.) Pels&Meijden) – мураккабгулдошлар оиласига мансуб бута ёки чалабута ўсимлик.

Тарқалиши. Ёввойи ҳолда Ўрта Ер денгизи мамлакатларидаги денгиз бўйи қояларида ўсади.

Ботаник тавсифи. Бўйи 30-60 см. Барглари оддий, чуқур қирқилган, юзаси қумушсимон-қулранг тусда, патсимон кесилган, қалин туклар билан қопланган. Саватчасини ўрама барглари қумушранг-қулранг тусда. Тилсимон, найсимон гуллари ва уруғчилари сариқ рангда. Гули 15 мм. Меваси цилиндрсимон пистача.

Биологияси. Бир йилликлар сифатида фойдаланилади. Ўсимликнинг ўзига хос хусусияти баргларининг зич қумуш рангли тукчалар билан қопланганлигида кўринади. Қуёшнинг ёруғлик нури таъсирида цинерария барглари қумушсимон қоплам билан ўралган. Уруғларидан чиққан майсалар дастлаб яшил рангда бўлади, кейинчалик оч тусга киради. Ўсимлик ўсгани сари баргларининг ранги оқариб боради. Кўкаламзорлаштиришда баргларидан фойдаланилади. Бир йилликлар сифатида экилганда ўсимлик гулламайди.

Экологияси. Ёруғсевар, ярим сояга ҳам бардош беради. Қурғоқчиликка ўта чидамли. Ўсимлик уруғдан энди униб чиққан ва майса даврида меъёрида суғоришни талаб қилади. Кейинчалик суғориш камайтиради. Ўсимлик совуққа бардошсиз. Ёзнинг иссиқ ва қуруқ шароитига, шунингдек, кучли шамолларга анчагина бардошли. Тупроқ таркибига талабчан. Кучсиз кислотали, ҳосилдор, қумок тупроқларда яхши ўсади. Ўсимликни тез-тез озиклантириш шарт эмас.

Кўпайтириш. Уруғлари ва қаламчаларидан кўпайтирилади. Уруғлари февраль ойида иссиқхонага экилади. Жуда майда бўлганлиги сабабли уруғлари тупроққа сочилиб ва устидан нафис қилиб қум сепилади. Очик жойга апрель ойида кўчириб ўтказилади.

Қўлланилиши. Гидам ҳосил қилувчи гулзорлардаги тор бордюрларда тўқбаргли ўсимликларга фон беришда қўлланилади.

Денгизбўйи цинерарияси:
тупи, уруғлари ва клумбада қўлланилиши

Дурагай вербена, вербена гибридная (*Verbena x hybrida* Groenland & Rümpler) – тизимгулдошлар оиласи, вербена туркумига мансуб.

Тарқалиши. Марказий ва Жанубий Америкада ўсувчи бир нечта турларни чатиштириш оркали яратилган.

Ботаник тавсифи. Тупининг бўйи 50 см га етади. Пояси тик ёки ётиб ўсувчи. Тўрт қиррали. Барглари ва новдалари рангсиз тукчалар билан қопланган. Барглари новдаларда қарама-қарши жойлашган. Устки барглари ўтроқ, новданинг пастки қисмидаги барглари асоси юраксимон. Гуллари майда, ок, қизил, пушти ва тўқ-қўкиш рангларда, хушбўй хидли, қалқонсимон тўпгулда йиғилган. Битта тўпгулда 30 тадан 50 тагача гул бўлади. Тўпгулининг диаметри 10 см гача. Меваси таёқчасимон, яшил ёки малла рангли ёнғокча.

Биологияси. Кўп йиллик ўсимлик бўлиб, гулчиликда бир йилликлар сифатида фойдаланилади. Судралиб, ёйилиб ўсувчи, ампель, гилам ҳосил қилувчи, тик ўсувчи шакллари бор. Июнь ойидан совуқ тушгунга қадар гуллаб туради. Гулларининг хид таратиши кечаси кучаяди. Илдизпоя ҳосил қилади. Ҳаво ҳарорати 10°C дан пасайиб кетса ўсиш ва ривожланиши тўхтади. Ўсимликни ҳар қандай ёшида ҳам бошқа жойга кўчириб ўтказиш мумкин. Уруғлари унвчанлигини 2 йилгача сақлайди. 360 та уруғи 1 г келади.

Экологияси. Ёруғсевар, иссиқсевар, қурғоқчиликка анчагина чидамли. Алоҳида парвариш талаб этмайди. Баҳорда ёш ўсимлик учун ҳавонинг оптимал ҳарорати 18-20°C бўлиб ҳисобланади. Ёзда ҳаво нисбий намлигининг пастлигидан зарарланади. Агар совуқ қисқа муддатли бўлса ҳарорат -3°C гача пасайганда ҳам нобуд бўлмайди.

Кўпайтириш. Уруғлари ёрдамида кўпайтирилади. Уруғлари февраль ойида иссиқхонада экилади. Кўчатлари очик жойга апрель-май ойларида кўчирилади. Экиш схемаси 25x35 см.

Қўлланилиши. Клумба, миксбордюр ва рабаткаларда экилади. Гилам ҳосил қилувчи гулзорлар, рабаткалар, гиламли бордюрлар ҳосил қилишда ҳам яхши самара беради.

Дурагай вербена:
турли рангларда очилган тўпгуллари, уруғлари ва
гулзорда қўлланилиши

Дурагай петунья, петунья гибридная (*Petunia × hybrida hort.*) – итузумдошлар оиласи, петунья туркумига мансуб турларни чатиштириш оркали олинган мураккаб дурагайлар.

Тарқалиши. Ватани Жанубий Американинг Аргентина, Боливия, Уругвай ва Парагвай сингари тропик мамлакатлари. XVIII асрда маданийлаштирилган.

Ботаник тавсифи. Тупининг баландлиги 30–40 см. Барглари бутун, овальсимон, 5 см дан 12 см гача. Гуллари воронкасимон, новдада қиска банди билан якка-якка жойлашган, турли рангларда (тарғил навлари ҳам бор), диаметри 8–10 см. Меваси икки томонлама чатнайдиған қўсакча.

Биологияси. Табиатда кўп йиллик доим яшил ўсимлик. Гулчиликда бир йиллик манзарали гул сифатида фойдаланилади. Танаси ёнбошлаб ва тарвақайлаб ўсади. Май ойидан кузги совуққача гуллайди. Гуллари хушбўй хидли, кечга томон ифори янада ортади. Уруғларнинг униши учун оптимал ҳарорат 22°C. 5000 – 10000 уруғи 1 г келади.

Экологияси. Иссиқсевар ва ёруғсевар. Жанубий вилоятларда ярим соя жойларда ҳам яхши ўсади. Қондириб суғоргандан кўра, ҳар куни кечкурун бир марта ёмғирлатиб суғориш афзал. Арид ҳудудларда ёзда ҳавонинг қуруқ ва иссиқлигидан зарарланади.

Кўпайтириш. Уруғлари февраль ойида иссиқхона шаронтида яшиқлардаги тупрокнинг устки қисмига сийрак қилиб сепилади ва енгилгина устидан босиб қўйилади. Уруғлар устига тупрок сепилмайди. Чунки уруғнинг униши учун ёруғлик керак бўлади. Сўнгра яшиқ усти ойна билан ёпилади. Уруғлар униб чиққандан сўнг замбуруғ билан касалланишни олдини олиш мақсадида намлик бироз камайтирилиши керак. Бунинг учун яшиқ устидаги ойнани бироз суриб қўйилади. Бир неча кун шундай турганда майсалар чиниқади ва ойна батамом олиб ташланади. Майсалар 15–18°C да яхши ўсиб ривожланади. Очик жойга апрелнинг биринчи-иккинчи ўн кунлигида экилади.

Қўлланилиши. Дам олиш жойларида клумба, рабатка ва тувакларда экиш учун фойдаланилади.

Дурагай петунья:
гуллари, етилган қўсакча ва ундан чиққан
уруғлари, клумбаларда қўлланилиши

Мексика агератуми, агератум мексиканский (*Ageratum houstonianum* Mill.) – мураккабгулдошлар оиласи, агератум туркумига мансуб тропик ўсимлик.

Тарқалиши. Ватани Мексика.

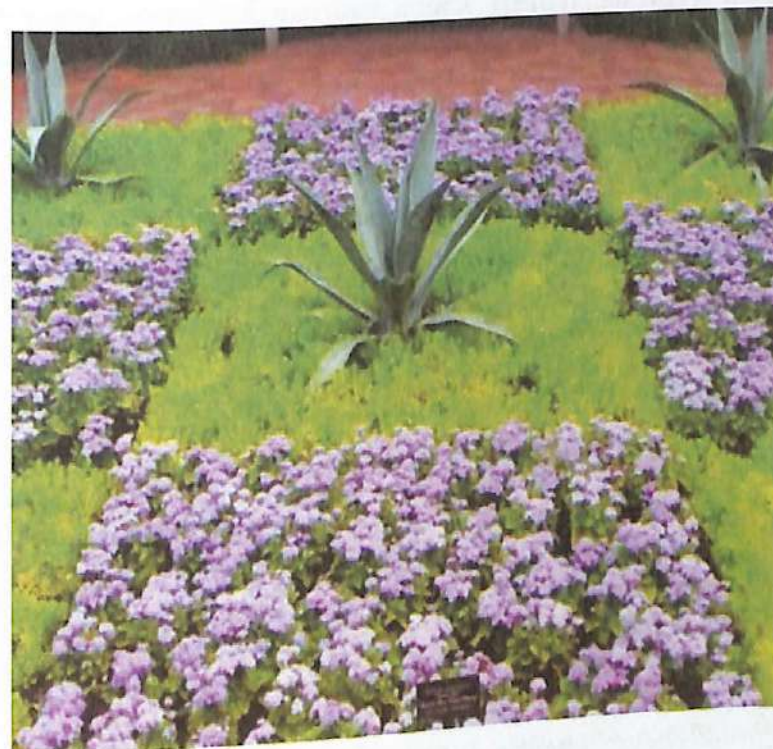
Ботаник тавсифи. Тупи ихчам, бўйи 10 см дан 60 см гача. Барглари юраксимон, четлари тишчали. Саватча тўпгуллари ғовак ёки зич қалқонга йиғилган. Мовий, оппоқ, пушти, бинафшаранг ва қўнғир рангда гуллайди. Энг манзарали навлари тўпгуллари сиёхранг-зангори рангдагилари ҳисобланади.

Биологияси. Табиий ҳолда кўп йиллик ўсимлик, бир йилликлар сифатида қўлланилади. Май ойининг охиридан дастлабки совуққа қадар гуллайди. Уруғлари август-сентябрда етилади. Пишиб етилиши билан учиб кетади. Шу сабабли қўнғир тусга кира бошлаган тўпгулини териб олиш керак. Гуллари очилиши билан қирқиб олинса ва тўпгуллари пастга осилтириб соя ва салқин жойга осиб қўйилса, бир йилгача ранги ва қўринишини сақлаб туради. Уруғлари унвчанлигини уч-тўрт йил мобайнида сақлайди. 1г ида 6000-7000 та уруғ бўлади.

Экологияси. Ёруғсевар, лекин ярим соя шароитда ҳам ўсалади. Тупроқ шароитига талабчан эмас. Аммо енгил, ишқорий ва унумдор тупроқда юқори манзара ҳосил қилади. Илдиз тизимининг яхши ривожланганлиги унинг қурғоқчиликка ва тупроқнинг кизиб кетишига бардошини оширади.

Кўпайтириш. Уруғидан кўпайтирилади. Ўзбекистон шароитида иссиқхонада етиштирилган агератум кўчатлари март ойи охири – апрелнинг бошида очик жойга экилса, май ойининг бошидан гуллай бошлайди ва кеч кузга қадар унинг гуллаши давом этади.

Қўлланилиши. Бордюрлар, рабаткалар, клумбалар ташкил қилишда фойдаланилади, шунингдек, гулдонларга ҳам экиш мумкин. Қуритилган тўпгулларида қишда гулдасталар тайёрлашда фойдаланиш мумкин. Рудбекия, цинния ва календула сингари гуллар билан биргаликда ўта манзарали гулдаста яшаш мумкин.

Мексика агератуми:
тўпгули, уруғлари ва гулзорда қўлланилиши

Патсимон целозия, гултожихўроз, **целозия серебристая** (*Celosia plumosa* (Voss) Burv.) – амарантдошлар оила-си, целозия туркумига мансуб.

Тарқалиши. Ватани Ҳиндистон. Жанубий ва Жануби-шарқий Осиёда ҳам кенг тарқалган. Африка, Шимолий ва Жанубий Американинг ёввойи табиати вакилига айланган.

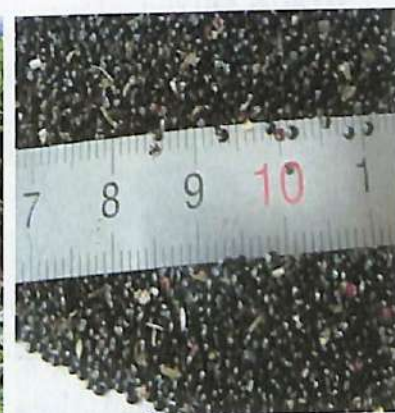
Ботаник тавсифи. Бўйи 50 см гача. Пояси кам шохланади, айрим навлари умуман шохланмайди. Барг банди 1,5-3 см гача. Барглари бутун, ўткир учли, узайган ланцетсимон, узунлиги 5-15 см гача, эни 1-6 см гача. Бошок тўпгулининг шакли узайган цилиндрсимон, баъзи навларда тухумсимон. Алоҳида гулчалари майда бўлиб, 4-5 мм ни ташкил қилади. Гулкўрғони 5 та, оқ, пушти, сариқ рангларда. Чангчи ипининг узунлиги 5-6 мм бўлиб, чангдони бинафша рангда бўлади. Меваси тухумсимон халтача бўлиб, гулкўрғон ичида яшириниб пишади.

Биологияси. Бир йиллик ўтсимон ўсимлик. Тўпгули поясининг учки қисмида шаклланади. Тўпгулининг узунлиги ўсимлик бўйининг учдан бир қисмини ҳосил қилади. Целозиянинг замонавий навлари тетраплоид ($2n=36$), ёввойи табиатдаги баланд бўйли аجدодлари октаплоид ($2n = 72$) бўлиб ҳисобланар экан. Ёввойи табиатда тожи кенг бўлган тетраплоид шакллари умуман учрамайди.

Экологияси. Ёруғсевар ва иссиқсевар. Қурғоқчиликка нисбатан чидамли, аммо майсалик даврида меъёрида суғориш керак. Унумдор, кислотали бўлмаган тупрокни талаб қилади.

Кўпайтириш. Уруғларини экиш март ойининг биринчи кунларида иссиқхонада амалга оширилади. Уруғларни факат тупрок аралашмаси юзасига сепилади ва устидан енгилгина босилади. Усти плёнка билан қопланиб, қуёшнинг тўғридан-тўғри нурларидан химояланган ҳолда яхши ёритилган иссиқ ($+23-25^{\circ}\text{C}$) жойда сақланади. Мунтазам вентиляция қилиб, суғориб турилса, тахминан 8 кундан кейин уруғлари униб чиқади.

Қўлланилиши. Клумба, рабатка, гуруҳлар ташкил қилишда фойдаланиш ва гулдонга экиш мумкин.

Патсимон целозия:
тўпгуллари, уруғлари ва миксбордюрларда қўлланилиши

Пушти катарантус, пушти барвинок, **катарантус розовый** (*Catharanthus roseus*(L.) G.Don) – кендирдошлар оиласи, катарантус туркумига мансуб.

Тарқалиши. Ватани шарқий ва жанубий Мадагаскар. Асосан мавсумий қуруқ тропик жойларда ўсади.

Ботаник тавсифи. Бўйи 70 см гача. Ўқ илдизли. Пояси думалоқ ёки сезилар-сезилмас қовурғали, яшил ёки антоциан тусда. Барглари бандли, эллипссимон, устки томони силлик-ялтирок, остки томони эса хира, оч-яшил рангда. Гуллари новдаларнинг учки қисмидаги барг қўлтиқларида шаклланади. Гулларининг диаметри 3,5-4 см келади, асоси тўқ қўнғир рангда, асосий қисми эса ёрқин пушти рангда бўлади. Меваси баргак мева, етилган вақтда тўқ-малла рангга киради. Уруғлари тухумсимон, қоп-қора, юзаси ғадир-будир.

Биологияси. Доим яшил, унча йирик бўлмаган бута ўсимлик. Май ойидан октябргача гуллайди. Дастлабки гулларида хосил бўлган уруғларининг ҳосилдорлиги паст бўлади. Уруғларнинг унвчанлиги икки йил давомида ўзгармайди, учинчи йилда 35 % гача тушади. 1000 та уруғи 1,2-1,5 г келади.

Экологияси. Иссиқсевар, очик, қуёш яхши тушадиган жойни хуш кўради, лекин ярим соя жойда ҳам ўса олади. Намликни ўртача талаб қилади. Ёзда кечки пайт тез-тез сув пурқаб турилса яхши ўсади. Ҳаво ҳарорати +15°C дан юқори бўлганда бу ўсимлик фаол ўсишни бошлайди. Ҳаво ҳароратининг +2°C га тушиб кетиши ўсимликка ҳалокатли таъсир кўрсатади.

Кўпайтириш. Уруғларидан кўпайтирилади. Бунинг учун уруғлари февраль ойида иссиқхона шароитида яшиқларга экилади. Яшиқ усти ойна билан ёпилади. Майсалар 15-18°C да яхши ўсиб ривожланади. Очик жойга апрелнинг биринчи-иккинчи ўн кунлигида экилади.

Қўлланилиши. Таркибида шифобахш моддалар борлиги сабабли кўп мамлакатларда плантациялари бор. Клумба, рабатка, гуруҳлар ташкил қилишда ва гулдонларда экишда фойдаланиш мумкин.

Пушти катарантус:
гуллари, очилган қўзок меваси ва
рабаткаларда қўлланилиши

Француз тагетеси, довулгул, бархатцы (*Tagetes patula* L.)

– мураккабгулдошлар оиласи, тагетес туркумига мансуб.

Тарқалиши. Нью Мексикадан то Аризона ва Аргентинагача бўлган худудларда ёввойи ҳолда тарқалган. XVI асрда маданийлаштирилган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 15-50 см гача. Барглари патсимон қирқилган, тўқ-яшил, пояда навбатма-навбат ёки қарама-қарши жойлашган. Гуллари 4-6 см ли саватча тўпгулда жойлашган. Тилсимон гуллари сариқ, зарғалдоқ, лимонранг, кизгиш-жигарранг ёки тўқ-қизил рангда. Гуллари бахмалсимон, кўпинча икки хил тусда. Найсимон гуллари сариқ ёки зарғалдоқ рангда.

Африка тагетеси, тик довулгул, шапочки (*T. erecta*).

Тарқалиши. Ватани Мексиканинг тоғли худудлари ва Марказий Америка.

Ботаник тавсифи. Бўйи 40 см дан 100 см гача. Пояси бақувват, гуллари қават-қават бўлиб очилади. Саватчасининг диаметри 7-15 см. Гуллари оқиш сариқдан тўқ-зарғалдоқкача.

Биологияси. Бир йиллик, тик пояли ўсимлик. Тўпгулининг шаклига кўра чиннигулсимонлар ва хризантемасимонлар гуруҳига бўлинади. Биринчи гуруҳ вакилларининг саватчасида тилсимон гуллари кўп бўлиб, саватча ўртасидаги найсимон гуллари сони кам. Иккинчи гуруҳ вакиллариининг саватчаси четида фақатгина бир қатор тилсимон гуллар, қолган қаторлардаги найсимон гулларнинг учки қисми кенг ва қирқилган бўлиб, хризантемани эслатади. Май ойидан совуқкача очилади.

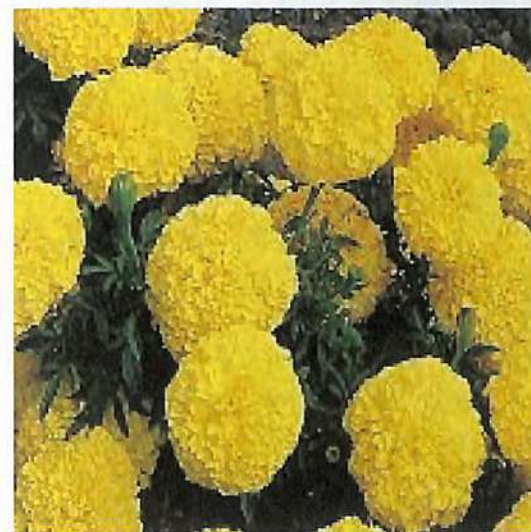
Экологияси. Иккала тур ҳам ёруғсевар, аммо ярим соя жойда ҳам яхши ўсади. Иссиқсевар, қисқа муддатли совуқ тушишига бардош бера олмайди. Қурғоқчиликка чидамли. Ёз ойларида гумусга ва сувга талаби ошади.

Кўпайтириш. Иссиқхона шароитида январь ойининг бошида экилган уруғлардан парваришланган кўчатлар март ойида гулга киради.

Қўлланилиши. Клумбаларда, бордюрларда, рабаткаларда экилади. Гуруҳлаб экилганда юқори манзара беради.

Француз тагетеси

Африка тагетеси

Хушбўй базилик, райхон, базилик душистый (*Ocimum basilicum* L.) – лабгулдошлар оиласи, базилик туркумига мансуб бир йилик эфир мойли ўтсимон ўсимлик.

Тарқалиши. Жанубий Америка, Хитой ва Ироқда ёввойи ҳолда ўсади. Ўзбекистонда жуда кенг тарқалган ўсимлик.

Ботаник тавсифи. Илдизи шохланган, тупроқ юзасига яқин жойлашган. Пояси тўрткиррали, сершоҳ, бўйи 50-70 см, барглари мўл. Барглари жуда манзарали, узайган тухумсимон шаклда. Айрим навларининг барги бирозгина орқага қайрилган, қошиқчани эслатади. Гуллари икки лабли, оқ, оч пушти, камдан-кам бинафша ранг, учки барглари ва ёнбарглари кўлтиғидан ўсади. Меваси тўртта тўқ жигарранг ёнғокдан иборат бўлиб, улар пишганидан кейин бир-биридан ажралиб туради.

Биологияси. Бир-биридан ўлчами, баргларининг ранги ва ифори билан фарқ қиладиган жуда кўп шакл ва навлари мавжуд. Эфир мойларининг энг кўп синтезланиши ёппасига гуллаш даврида қайд этилган, кейин унинг камайиши кузатилади. Эфир мойларининг максимал миқдори тўнгулларда (0,4-2,1%), кейин баргларда (0,2-0,9%), энг кам миқдори эса новдаларида (0,05-0,1%) бўлади. Бинафша рангли баргларда эфир мойлари нисбатан кўп бўлади. Гуллари кесиб олинган ўсимлик манзаралилигини узоқ вақт сақлайди, акс ҳолда, пояси яланғочланиб, қариб қолади. Уруғлар 4-5 йилгача яшовчанлигини сақлайди. 1000 та уруғ 0,5-0,8 г келади.

Экологияси. Ёруғсевар, аммо ярим соя жойда ҳам яхши ўсади. Иссиқсевар, қисқа муддатли совуқ тушишига бардош бера олмайди.

Кўпайтириш. Уруғлари февраль охири ёки мартнинг бошида иссиқхонада экилади. Очик жойга апрель ойида кўчириб ўтқазилади.

Қўлланилиши. Дам олиш масканлари ва томорқа хўжалиklarини кўкаламзорлаштиришда кенг қўлланилади. Охириги йилларда шаҳар марказларида гулзорлар барпо қилишда кенг фойдаланилмоқда.

Хушбўй базилик, райхон:
яшил баргли нави, уруғлари ва гулзорда пушти
катарантус билан бирга қўлланилиши

Шарсимон гомфрена, гомфрена шаровидная (*Gomphrena globosa* L.) – амарантошлар оиласи, гомфрена туркумига мансуб. Карл Линней “Ўсимлик турлари” номли асарида шу ном билан қайд этган. Гомфрена тўғрисидаги маълумотни у француз ботаниги Жак Далешаннинг “Плинийнинг табиат тарихи” китобидан олган.

Тарқалиши. Ватани Гватемала, Панама, Шарқий Ҳиндистон.

Ботаник тавсифи. Пояси тик, бўйи 80 см гача ўсади. Новдада барглари карама-қарши жойлашган. Барглари тухумсимон шаклда, 5-7 см узунликда, кулранг-яшил тусли, ялтирок, ўтроқ, бутун. Гуллари новдаларининг учида якка-якка жойлашган бошчасимон тўпгулга йиғилган. Тўпгулининг диаметри 3-4 см. Гулларининг ранги қизил. Гултожибарги беш бўлакли, ташки томонга қайрилган. Чангчиси бешта бўлиб, чангчи иплари қўшилиб най ҳосил қилган. Чангдонлари бир уяли. Тугунчаси силлиқ. Тумшукчаси икки бўлакли. Уруғчиси иккита мевачибаргдан шаклланган. Меваси очилмайдиган пистача. Уруғи ялтирок, силлиқ.

Биологияси. Бир йиллик манзарали гул. Бошчасимон тўпгули йирик ва ёрқин рангли навлари яратилган. Июннинг охиридан бошлаб совуқ тушгунга қадар гуллайди. Қирқиб олингандан сўнг гуллари узоқ вақт рангини йўқотмаганлиги сабабли қуруқ гуллар гуруҳига киради. 1 г да 250-300 та уруғ бўлади.

Экологияси. Ёруғсевар, иссиқсевар, қурғоқчиликка бардошли. Ортиқча органик ўғитлар билан ишлов берилганда гулламаслиги мумкин. Кўчатлар доимий жойга кўчирилганда озиклантириш керак. Гуллаш бошланиши билан озиклантириш тўхтатилади.

Кўпайтириш. Уруғларидан кўпайтирилади. Олдиндан ивтилган уруғлари иссиқхонага март ойининг бошида экилади, очик жойга апрель ойининг бошида кўчирилади.

Қўлланилиши. Клумба ва рабаткалар яратишда фойдаланилади. Қишки гулдасталарда жуда самарали, чунки қуритилганда табиий ранги ва шаклини яхши сақлайди.

Шарсимон гомфрена:
тўпгули, қуритилган гули меваси ва уруғи
билан, миксбордюрда қўлланилиши

Шарсимон гомфрена, гомфрена шаровидная (*Gomphrena globosa* L.) – амарантдошлар оиласи, гомфрена туркумига мансуб. Карл Линней “Ўсимлик турлари” номли асарида шу ном билан қайд этган. Гомфрена тўғрисидаги маълумотни у француз ботаниги Жак Далешаннинг “Плинийнинг табиат тарихи” китобидан олган.

Тарқалиши. Ватани Гватемала, Панама, Шарқий Ҳиндистон.

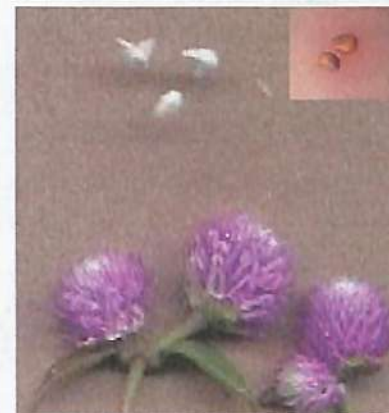
Ботаник тавсифи. Пояси тик, бўйи 80 см гача ўсади. Новдада барглар карама-қарши жойлашган. Барглари тухумсимон шаклда, 5-7 см узунликда, кулранг-яшил тусли, ялтирок, ўтроқ, бутун. Гуллари новдаларининг учида якка-якка жойлашган бошчасимон тўпгулга йиғилган. Тўпгулининг диаметри 3-4 см. Гулларининг ранги қизил. Гултожибарги беш бўлакли, ташқи томонга қайрилган. Чангчиси бешта бўлиб, чангчи иплари қўшилиб най ҳосил қилган. Чангдонлари бир уяли. Тугунчаси силлиқ. Тумшукчаси икки бўлакли. Уруғчиси иккита мевачибаргдан шаклланган. Меваси очилмайдиган пистача. Уруғи ялтирок, силлиқ.

Биологияси. Бир йиллик манзарали гул. Бошчасимон тўпгули йирик ва ёрқин рангли навлари яратилган. Июннинг охиридан бошлаб совуқ тушгунга қадар гуллайди. Қирқиб олингандан сўнг гуллари узоқ вақт рангини йўқотмаганлиги сабабли қуруқ гуллар гуруҳига киради. 1 г да 250-300 та уруғ бўлади.

Экологияси. Ёруғсевар, иссиқсевар, қурғокчиликка бардошли. Ортиқча органик ўғитлар билан ишлов берилганда гулламаслиги мумкин. Кўчатлар доимий жойга кўчирилганда озиклантириш керак. Гуллаш бошланиши билан озиклантириш тўхтатилади.

Кўпайтириш. Уруғларидан кўпайтирилади. Олдиндан ивигилган уруғлари иссиқхонага март ойининг бошида экилади, очик жойга апрель ойининг бошида кўчирилади.

Қўлланилиши. Клумба ва рабаткалар яратишда фойдаланилади. Қишки гулдасталарда жуда самарали, чунки қуритилганда табиий ранги ва шаклини яхши сақлайди.

Шарсимон гомфрена:
тўпгули, қуритилган гули меваси ва уруғи
билан, миксбордюрда қўлланилиши

Ялтирок мармарак, шалфей блестящий (*Salvia splendens* Sellow ex Schult) – лабгулдошлар оиласи, сальвия туркумига мансуб.

Тарқалиши. Ватани Жанубий Америка (Бразилия).

Ботаник тавсифи. Бўйи 40-80 см, новдалари тўртқиррали, оч яшил. Шох-шаббаси тескари пирамидал. Барглари бутун, бандли, тухумсимон шаклда, новдада қарама-карши жойлашган. Барг япроқларининг учи ўткир, уст томони тўқ яшил, ост томони оч яшил рангда. Гуллари йирик, зигоморф, кўшгул-қўрғонли, 14-25 см ли шингил тўпгулда 2-6 тадан ғуж бўлиб жойлашган. Тожбарглари ва косачабарглари ёрқин кизил, айрим ҳолларда ок ёки пушти рангда. Меваси курук мева бўлиб тўртта ёнғоқчага ажралади. Ҳар бир ёнғоқчанинг узунлиги 3 мм, йўғонлиги 1,5 мм га тенг.

Биологияси. Кўп йиллик чалабута. Табиий (тропик) шаронгта поликарп ўсимлик бўлиб, Ўзбекистонда ундан бир йилликлар сифатида фойдаланилади. Ок, пушти, тўқ кизил, бинафша хатто кўк рангда гуллайдиган навлари яратилган. Майнинг охиридан бошлаб совуқ тушгунга қадар гуллайди. Айниқса, сентябрь-октябрь ойларида ёзнинг жазирама иссиғи пасайгандан сўнг, жуда манзарали бўлади. Уруғлари 5 йилгача унувчанлигини сақлайди. 1 г уруғ 350-400 та бўлади.

Экологияси. Иссиксевар, лекин кузнинг дастлабки совуқларига ҳам бардош бера олади. Қисман соя қилинган жойларда ва доимий равишда суғориб турилганда, тупрок унумдор ва донатор бўлганда яхши ўсади. Тупрок таркибида чиринди кўп бўлганида, мўл яшил масса ҳосил қилиши эвазига мўл гулламайди.

Кўпайтириш. Уруғлари март ойининг охири – апрель ойи бошида очик жойга экилади. Иссиқхона шаронтида февраль ойида уруғларини экиш ва кўчатларни апрель ойи бошида доимий жойга кўчириш мақсадга мувофиқ.

Қўлланилиши. Клумба ва рабаткада экишда, газонлар ўртасида ва четида гуруҳлар ҳосил қилишда фойдаланилади.

Ялтирок мармарак:
тўпгуллари, уруғлари ва клумбада қўлланилиши

Кўконгул, цинния (*Zinnia* L.) – мураккабгулдошлар оиласига мансуб. бўлган цинния туркумига мансуб. Ўзбекистонга режали интродукция килинган биринчи гулли-манзарали ўсимликлардан ҳисобланади.

Тарқалиши. Ватани Мексика. 1520 йилда ҳиндулар томонидан маданийлаштирилган. Ҳозирда Марказий, Шимолий ва Жанубий Америкада табиий ҳолда ўсади. Яқин йилларгача унинг *Z. elegans* Jacq. деб номланувчи туридан Ўзбекистоннинг барча ҳудудларида фойдаланилар эди. Бўйининг узунлиги манзарали боғдорчилик талабларига жавоб бермаганлиги сабабли ушбу тур амалиётдан чиқиб кетди. Охирги йилларда савдо йўли билан Ўзбекистонга кириб келган *Z. marylandica* ва *Z. linearis* турларига мансуб навларнинг биоморфологик хусусиятлари кўкаламзорлаштириш талабларига тўла мос келганлиги боис салкам унутилаётган кўконгулни кўкаламзорлаштиришга қайтишига сабаб бўлди.

Ботаник тавсифи. *Z. marylandica* 'Zahara Coral Rose' 1980 йилларда Мэриленддаги университетда *Z. angustifolia* ва *Z. violacea* иштирокида яратилган дурагай ҳисобланади. Бўйи 40-50 см гача, ихчам ва тик шох-шабба ҳосил қилади. Қизғиш-пушти рангда очиладиган саватчасининг диаметри 6-8 см. Саватча четидаги тилсимон гуллари икки-уч қатор бўлиб жойлашган.

Z. linearis 'White Star' тик ўсувчи, кўп шохланувчи нав. Шох-шаббалари юқоридаги навга нисбатан ҳам ихчамроқ. Бўйи 40 см гача етадиган, четлари текис думалок шаклли туп ҳосил қилиб ўсади. Саватча тўпгулининг четидаги тилсимон гуллари оқ, бир қават бўлиб жойлашган. Саватчанинг маркази эса сариқ рангда. Тўпгул диаметри 5-6 см. Барглари ўтrock, узайган. Меваси учқиррали япалок пистача бўлиб, ланцетсимон баргчани эслатади. Кулранг-малла рангдаги меваси йирик, усти ғадир-будир, хира тусда бўлиб, майда бўртмачалар, калта ва рангсиз тукчалар билан сийрак қопланган. Меваларининг узунлиги 6-7 мм гача.

Биологияси. Асосий пояси тезда гуллаб, навбатдаги тартибли новдалари эрта шаклланади ва гуллайди. Шунинг ҳисо-

бига мўл гуллайди. Май ойидан совуққа қадар гуллаб туради. Уруғи 3 йилгача унвчанлигини сақлайди. Уруғлар униши учун оптимал ҳарорат 22-24°C.

Экологияси. Қурғоқчиликка ва иссиққа бардошли. Совуқдан зарарланади. Ёш кўчатлари совуққа сезгир ва 0°C да ўлади. Қурғоқчиликка чидамли ўсимлик, ортиқча намликда (айниқса, салкин ҳавода), саватчалари кўпинча чирийди. Фаол вегетация даврида минерал ўғитлар билан ўғитлаш керак.

Кўпайтириш. Уруғларини баҳорда содир бўладиган кечки совуқ ўтиб кетгач, яъни апрель ойининг иккинчи ўн кунлигида очик жойга, ёки шундан 2 ой аввал иссиқхонага экилади. Очик жойга экилган уруғлар 8 кунда, иссиқхона шароитида 6 кунда униб чиқади. Уруғдан янги униб чиққан майсалар 0°C ҳароратда нобуд бўлади.

Қўлланилиши. Клумбалар, рабаткалар, бордюрлар барпо қилишда фойдаланилади. Газонлар атрофини безашда қўл келади. Гулдасталар учун кесиш мумкин.

Кўконгул:
Zinnia marylandica 'Zahara Coral Rose' ва
Z. linearis 'White Star' навлари

5.4. МАНЗАРАЛИ БОҒДОРЧИЛИКДА КЕНГ ҚЎЛЛАНИЛАДИГАН КЎП ЙИЛЛИК ГУЛЛАР, УЛАРНИ ЕТИШТИРИШ ВА ПАРВАРИШЛАШ

Икки ва ундан ортиқ йил яшайдиган ўсимликларга кўп йиллик ўсимликлар дейилади. Ўтсимон кўп йиллик ўсимликларнинг ер устки қисми дарахтлар ва буталардаги бўлгани каби ёғочлашмайди. "Кўп йиллик ўсимлик" атамаси кўпинча ўтсимон кўп йиллик ўсимликлар учун қўлланилади, чунки дарахтлар ва буталар ҳар доим кўп йил яшайди.

Агар кўп йиллик ўсимлик умри мобайнида фақат бир марта гуллаб, мева берса, унда бундай ўсимлик монокарп деб аталади. Аксинча, агар кўп йиллик ўсимлик ҳаёти давомида бир неча марта гуллаб мева берса, унда бундай ўсимлик поликарп деб аталади.

Ер шарининг иссиқ ва юмшоқ иқлимли зоналари шаронтида ўтсимон кўп йиллик ўсимликлар узлуксиз ўсади, мўътадил иқлимли ҳудудларда эса уларнинг ўсиши иссиқ мавсум билан чегараланади. Агар совуқ мавсумда кўп йиллик ўсимликнинг барглари нобуд бўлса, унда бундай ўсимликлар барг тўқувчи кўп йиллик ўсимликлар деб аталади. Уларда янги ўсаётган барглари мавжуд пайдан чиқади. Тропик ва субтропик ҳудудларда мавсумийлик иссиқ ва совуқ даврларда эмас, балки куруқ ва нам даврларда ифодаланади. Агар кўп йиллик ўсимликнинг барглари йил бўйи сақланиб турса, бундай ўсимликларни доимияшил кўп йиллик ўсимликлар деб аталади.

Кўп йиллик ўсимликлар паст ҳароратга дарахтлар ва буталарга қараганда, курғокчиликка эса бир йилликларга нисбатан камроқ сезгир бўлади.

Куруқликда ва чучук сув экотизимларида ўтсимон кўп йилликлар устунлик қилади, лекин саёз денгиз сувларида уларнинг фақат бир нечта турлари ўсади. Уларнинг ҳукмронлиги, айниқса, кўпинча ёнгинлардан азият чекадиган экотизимлар – дашт ва прерияларда сезилади. Дарахтлар учун жуда совуқ бўлган тундрада ҳам улар кўп. Ўрмонларда ўтси-

мон кўп йиллик ўсимликлар кўпинча ўрмон остки ярусини ҳосил қилади.

Кўп йиллик ўсимликлар, бир йилликларга қараганда тупроққа чуқурроқ кириб борадиган яхши ривожланган илдиз тизимига эгаллиги сабабли унумсиз бўлган тупроқларга осонроқ мослашади.

Кўп йиллик гуллар очик майдонда ўсиши ва бир неча йиллар мобайнида юқори манзаралилик қийматини сақлаб қоладиган ўсимликлар ҳисобланади. Бу ўсимликларнинг ер усти қисмлари вегетация охирига келиб нобуд бўлади. Ер ости куртаклари қишлайди ва баҳорда ўсишини тиклайди.

Кўп йиллик гулларнинг қуйидаги қулайлик жиҳатлари мавжуд:

- ёз мавсуми давомида жозибадорлигини сақлайдиган гулзор яратиш қобилияти;

- уларнинг ёрдами билан яратилган пейзаж бир неча йил давомида сақланиб туради. Шу сабабли, боғбонга ҳар йили ўсимликларни қазиб олиш, гулзорни қайта тиклаш ёки қайта экиш шарт эмас;

- кўпгина навлар паст ҳароратга чидамли, шунинг учун гул тўшами кўшимча ҳимоя воситаларисиз тупроқда яхши қишлаши мумкин;

- иссиқ мавсумда кўп йиллик гуллар биринчи бўлиб гуллайди, чунки улар кучли илдиз тизимини ҳосил қилган бўлади;

- уларни етиштириш минимал харажатларни талаб қилади, шунингдек, ҳар йили экиш материални сотиб олиш талаб этилмайди.

Тўғри парвариш қилиш йўли билан кўп йиллик ўсимликларни ўсиши ва бир жойда бир неча йил давомида мўл гуллашига эришиш мумкин. Шундай усул билан флоксни 4-6 йил, мойчечак, рудбекияни 7-8 йил ва саллагулни 15 йил бир жойда сақлаш мумкин.

Кўп йиллик гуллар асосан очик, қуёшли жойларда ўсади, баъзилари эса енгил сояга бардош беради. Кўп ва узок муддатли гуллаши учун барча кўп йиллик ўсимликлар яхши

ўғитланган тупроқларда экилиши ва органик, минерал ўғитлар билан мунтазам озиклантириб турилиши керак.

Кўп йиллик гуллар морфологияси ва шакллари билан хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Улар орасида йирик ва майда гулли, баланд ва паст бўйли, судралувчи ва тик ўсувчи турлар мавжуд.

Боғлар, гулзорларни лойиҳалашда кўп йиллик гуллардан фойдаланиш бирйиллик гулларга қараганда анча тежамкор. Сабаби, юқорида таъкидланганидек, улар бир жойда 5-10 йил яхши ўсади ва экиш материални сотиб олиш учун қўшимча харажатлар талаб қилмайди.

Кўп йиллик гуллар асосан манзарали гулловчи ўсимликлардир, лекин улар орасида барг-безакли ўсимликлар ҳам бор, баъзилари эса гуллашдан кейин ҳам ўзининг манзаралилик қийматини сақлаб қолади.

Кўп йиллик ўсимликлардан эрта баҳордан кеч кузгача манзара касб этадиган гулзор барпо қилиш мумкин. Нарцисс, лола, гулсафсар баҳорда гуллайди. Кўп йиллик ўсимликларнинг кўпчилиги (шойигул, рудбекия, гайлардия) ёз-куз мавсумида, баъзилари (корейс хризантемаси, астра) эса кузда гуллайди.

Кўп йиллик ўсимликлар: уруғлари, илдизпоялари, илдиз тугунаклари, куртаклари, пиёзбошлари ва бошқа вегетатив органлари ёрдамида осон кўпаяди.

Уруғлар билан кўпайтирилганда, кўчатлар фақат 3-8 чи йилларда гуллайди, ҳар доим ҳам она ўсимликнинг хусусиятларини сақламайди, шунинг учун янги навлар одатда вегетатив йўл билан кўпайтирилади.

Уруғлар эрта баҳорда иссиқхоналарда экилади, кузда етук, яхши ривожланган кўчатлар гумус, торф билан мульчаланadi ва баҳорда доимий жойга кўчирилади.

Илдизпоялар воситасида кўпайтириш март ойининг охири, апрель ойининг бошларида амалга оширилади. Экиш материали сифатида ўтган йилги илдизноялардан фойдаланилади. Илдизпоялар ўткир тоққайчи ёрдамида бўлақларга бўлинади. Ҳар бир бўлақда биттадан яхши ривожланган кур-

так бўлиши шарт. Илдизпоянинг куртаксиз бўлақларидан экиш материали сифатида фойдаланилмайди. Жанубий Ўзбекистон шароитида илдизпояларни экишдан бир ой аввал иссиқхона шароитида 2-3 та барг ҳосил қилгунгача ўстириб, кейин очик ерга кўчириб экиш орқали манзарали “эффект”ни икки баробарга ошириш мумкин.

Ўзбекистон шароитида биринчи қаттиқ совуқ иссиқсевар илдизпояли тропик ўсимликлар (масалан, шойигул) нинг ер усти новдаларига ҳалокатли таъсир кўрсатади. Биринчи совуқдан кейин уларни ер устки органларини 15-20 см қолдириб кесиб ташланади ва қазиб олинади. Қазиб олинган ер ости илдизпоялари бир кун очик жойда сақланади ва енгилгина силкитилиб тупроқлари қоқилади. Илдизпояларни яшиқларга жойлаб, навлари белгилаб қўйилади ва ҳарорати +3...+8°C бўлган хона (ертўла, гараж) да сақланади. 2-3 ҳафтадан сўнг устидан нами бироз қочган тупроқ сепилади. Баҳоргача бир ойда 1-2 марта намлаб турилади.

Совуққа бардошли йўғон илдизпояли гуллар (масалан, гулсафсар) ни илдизпоясини ҳар йили сентябрь-октябрь ойларида бўлақларга бўлиб экиш мумкин. Совуққа бардошли ингичка илдизпояли гуллар (масалан, лилейник, бутасимон астра) ни тупини бўлиш йўли билан кўпайтириш мақсадга мувофиқ. Тупини бўлиб кўпайтириш учун 3 ёшдан катта бўлган туплар танланади ва у шундай бўлинадик, ҳар бир бўлақда битта тўпбаргчадан ташқари куртакча, илдизпоя бўлақчаси ва илдизчалар ёки илдиз бўғзи бўлиши керак. Тезкор манзарали эффект олиш керак бўлганда бўлақлар каттарок, 3-4 тўпбаргли қилиб бўлинади.

Илдизтугунакларни бўлиб кўпайтиришда уни тўғри бўлиб олиш муҳим саналади. Чунки ҳар бир бўлақда илдизпоя куртаги, яъни “кўзча”си бўлиши керак. Агар куртак кўринмаса, унда бундай илдизтугунак бўлагидан ўсимлик ўсмайди.

Қуйида Ўзбекистоннинг тупроқ-иклим шароити учун истиқболли бўлган кўп йиллик манзарали гуллар ҳақида маълумотлар келтирилган.

5.5. КЎП ЙИЛЛИК ГУЛЛАР

Бутасимон астра, Астра кустарниковая (*Symphyotrichum dumosum* (L.) G.L.Nesom) – мураккабгулдошлар оиласи, астра туркумига мансуб.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Ватани Шимолий Американинг шарқий ҳудудларидаги дарё ва кўллар бўйида ўсади. XVIII асрда маданийлаштирилган.

Ботаник тавсифи. Пояси тик, баланд, сершоҳ, ярим шарсимон ёки шарсимон туп ҳосил қилади. Бўйи 25 см дан 150 см гача. Барглари оддий, ланцетсимон, тўқ яшил рангда. Гуллари саватча тўпгулда йиғилган, диаметри 3 см гача, оч ёки тўқ бинафшаранг, пушти ранглarda. Оқ гуллайдиган ва қават-қават очилadиган навлари бор. Ўсимликни йирик ва узок гуллайдиган, пакана навларини яратиш устида селекция ишлари бормoқда.

Биологияси. Кўп йиллик илдизпояли ўтсимон ўсимлик. Шохшаббалари ихчам, ёстиқсимон шакл ҳосил қилади. Ер ости илдизпоялари яхши ривожланган. Ер ости қисми кўплаб куртакли ихчам илдизпоя сифатида кишлайди. 6-7 ёшли бута 90 дан ортиқ поя ҳосил қилади. Август ойидан гуллай бошлайди. Гуллари совуққача очилиб туради. Гуллаш даври 50-60 кунни ташкил этади. Бир жойда 5-6 йил ўстириш мақсадга мувофиқ.

Экологияси. Жуда иссиқ ҳароратга ва қурғoқчиликка бардошсиз. Ёруғсевар, аммо ярим соя жойда ҳам яхши ўсади. Унумдор, ишқорий, яхши сув ўтказадиган енгил тупрокни талаб қилади. Намликка талабчан.

Кўпайтириш. Кузда ёки баҳорда тупини бўлиш орқали кўпайтирилади. Ер ости илдизпояларини бўлиш ва қаламча усулларида ҳам кўпайтириш мумкин. Ҳар беш йилда тупини бўлиш орқали ёшартирилади.

Қўлланилиши. Ҳар қандай жойни кўкламзорлаштиришда қўллаш мумкин. Клумбалар, йўлақлар ва гиламли композициялар четида экилади. Бордюрларда қўлланилади. Рабаткаларда, қияликларда ва девор бўйлаб ҳам экиш мумкин.

Бутасимон астра:

янги навлари, бордюрда ва миксбордюрда қўлланилиши

Дурагай гайлардия, гайлардия гибридная (*Gaillardia hybrida Arizona Red*) – мураккабгулдошлар онласи, гайлардия туркумига мансуб. Ўсимлик номи француз олими Гайяр де Шарантоно шарафига қўйилган.

Тарқалиши. Жанубий ва Шимолий Америкада ўсадиган бир нечта турни ўзаро чатиштириш асосида яратилган дурагай ўсимлик. Бир йиллик, икки йиллик ва кўп йиллик манзарали гул сифатида кенг тарқалган.

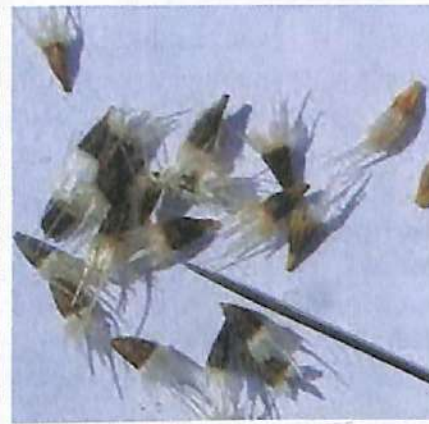
Ботаник тавсифи. Ўзбекистон шароитида бўйи 60-70 см гача ўсади. Баргларининг узунлиги 5-25 см. Тўпгули – саватча. Саватчанинг диаметри 10 см гача. Гулўрни бўртиб чиққан, кейинчалик цилиндрик шаклга киради. Саватча четидаги гуллари пуштсиз, тилсимон, қизил-сарик рангда. Саватча ўртасидаги гуллари найсимон, икки жинсли, қизгиш-қора рангда. Меваси – узайган пистача, жуда енгил, шамол ёрдамида тарқалишга мослашган. 450-500 дона уруғи 1 г келади.

Биологияси. Кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Пояси дастлаб тўпбарг кўринишида ўсади. Ўсимлик генератив фазага ўтганда тик, шохланган ва сербарг новдалар ҳосил қилади. Ўсимлик май ойидан бошлаб кеч кузгача кийфос гуллайди. Июнь ва сентябрь ойларида гуллаш мўллиги юқори чўққига етади. Уруғлар асосий ва биринчи тартибли ўқларда ривожланган гулларда ҳосил бўлади ва 2 йилгача унувчанлигини саклайди.

Экологияси. Совуққа ва қурғоқчиликка бардошли. Куннинг иккинчи ярмигача қуёш яхши тушадиган жойларда юқори манзаралилик касб этади. Тупроқ танламайди.

Кўпайтириш. Уруғлари ва тупини бўлиш орқали кўпайтирилади. Октябрь ойида уруғларидан экилган ўсимлик кўчатларини кейинги йили март ойининг биринчи ўн кунлигида – олтинчи барг шаклланиши фазасида доимий жойга кўчириб ўтказиш мақсадга мувофиқ. Баҳорда ўсимликни вегетатив усулда кўпайтириш мумкин.

Қўлланилиши. Рабатка, альп-типидаги гулзорларларни безаш учун ишлатилади. Аралаш гулзорлар, барча турдаги клумбалар ва қия жойлар учун қўл келади.

Дурагай гайлардия:
тупи, уруғлари ва ёппасига экилган кўриниши

Дурагай гулсафсар, ирис гибридный (*Iris hybrida* Retz.) – гулсафсардошлар оиласи, гулсафсар туркумига мансуб турларни чатиштириш асосида яратилган мингдан ортиқ навларнинг умумлаштирилган номи.

Тарқалиши. Ватани Кавказ орти, Шимолий Эрон, Кичик Осиё, Ўрта ер денгизи бўйи мамлакатлари ҳисобланади.

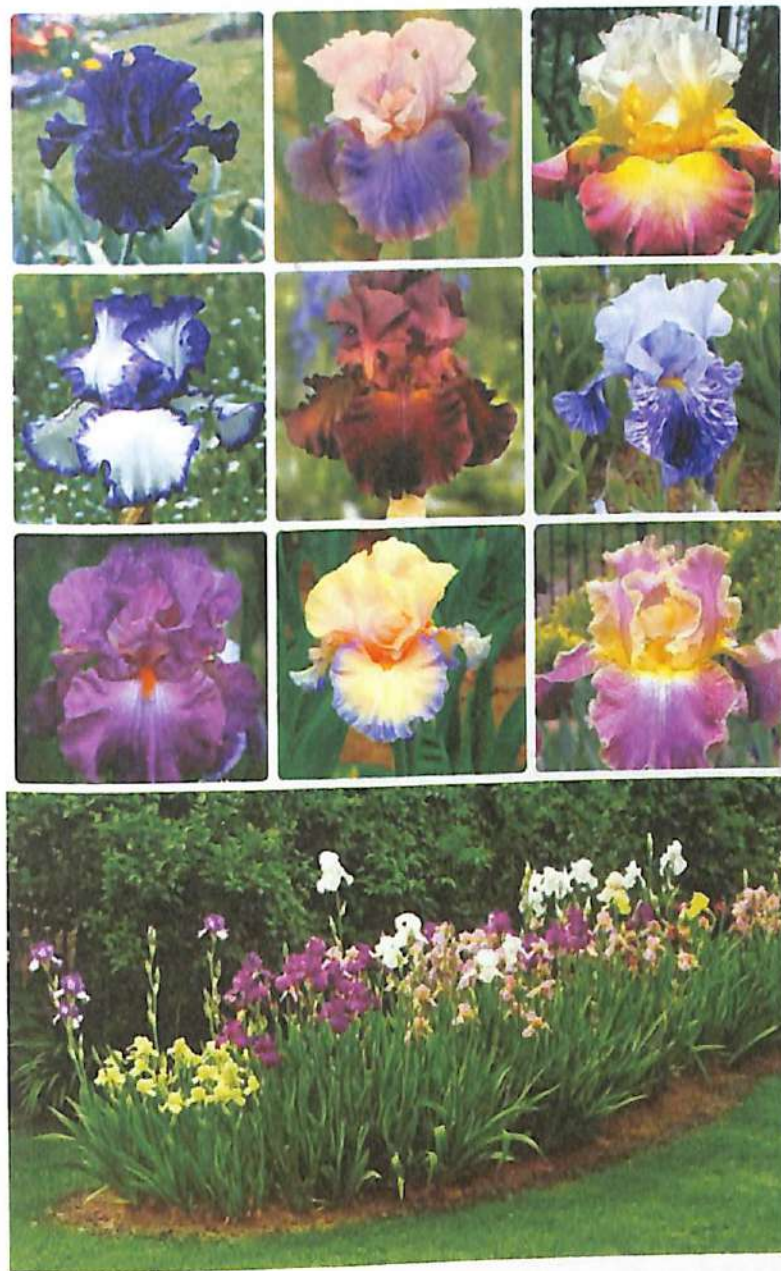
Ботаник тавсифи. Кўп йиллик ўт ўсимлик, қисман ер устига чиқиб турувчи 2-3 см қалинликдаги шохланган йўғон илдизпоя ҳосил қилади. Бўйи 41-70 см. Барглари қиличсимон ёки чизғич шаклида, ранги яшил. Гуллари турли шакл ва рангларда, хушбўй ҳидли. Алоҳида гулининг узунлиги 13-15, диаметри 17-19 см гача. Битта тўпгулдаги гуллар сони 5-9 та.

Биологияси. Ўта манзарали, илдизпояли, кўп йиллик ўт ўсимлик. Дурагай гулсафсарларнинг қиличсимон барглари вегетатив новда (илдизпоя)нинг ўсувчи учида вужудга келади. Барглари кузнинг охиригача ўз манзарасини йўқотмайди. Қишда ўсимликларнинг эски барглари нобуд бўлса, 3-5 см ли янги барглари яшилликча сақланади. Тўпгулда бир вақтнинг ўзиде 1-3, баъзан 4 та гул очилиб туради. Битта тупи 10-15 кун гуллаб туради. Апрельнинг охири – майнинг бошларида гуллайди.

Экологияси. Ёруғсевар, лекин ярим сояда ҳам яхши ўсади. Қурғоқчиликка ва бошқа омиллар таъсирига бардошли. Намликка талабчан эмас. Баҳорда ва кузда содир бўладиган кечки ва эртанги совуқларга ўта бардошли.

Кўпайтириш. Ўзбекистон шароитида октябрь ойининг биринчи ярмида, зарур ҳолларда эрта баҳорда – февраль ойининг охири – март ойининг биринчи, иккинчи ўн кунлигида (вегетацияси бошланганидан сўнг) тупини бўлиш орқали кўпайтириш тавсия этилади. Дурагай гулсафсарлар илдизпоясини ҳар йили бўлакларга бўлиб экиш ва ухловчи куртакларини ажратиб ўстириш орқали уларни вегетатив кўпайиш темпини оширишга эришиш мумкин.

Қўлланилиши. Рабатка, бордюри ва гуруҳлар ташкил қилишда фойдаланилади. Соф навлари алоҳида экилганда жуда манзарали кўринади.

Дурагай гулсафсар:
турли навлари ва рабаткада қўлланилиши

Дурагай рудбекия, рудбекия гибридная (*Rudbeckia x hybrida hort.*) – мураккабгулдошлар оиласи, рудбекия туркумига мансуб.

Таркалиши. Ватани Шимолий Америка. Шимолий Америка прерияларида, Калифорнияда, АҚШнинг жанубида ва Шимолий Мексикада манзарали ёввойи ўсимлик сифатида ўсади.

Ботаник тавсифи. Пояси тик, шохланган, 50-80 см гача ўсади. Барглари мўл, чўзилган, бутун, овал ёки тухумсимон, 5 смдан 25 см гача, остки барглари узун бандли, тепадагилари ўтрок (бандсиз). Тўпгуллари ёрқин рангда, диаметри 12-15 см. Гулўрни бўртиб чиққан, кейинчалик цилиндр шаклига киради. Саватча четидаги гуллари пуштсиз. Тилсимон гуллари 1-2 қатор бўлиб жойлашган, йирик, сарик рангда, зарғалдоқ ёки қора-қизғиш асосли. Найсимон гуллари деярли қора, 1,5-2 см узунликдаги цилиндрсимон гулўрнида жойлашган. Меваси – узайган пистача. Уруғлари майда, тўқ-қулранг, ялтирок.

Биологияси. Кўп йиллик ўтсимон ўсимлик. Июнь ойидан бошлаб кеч кузгача гуллаб туради. Гуллаб бўлган саватчалари ва илдиз бўғзидан ҳосил бўлган тўпбарглари олиб ташланса манзаралилиги янада ошади. Бир жойда 5 йилгача ўсади. 1800 та уруғи 1 г келади.

Экологияси. Ёруғсевар, лекин қисман соя қилинган жойларда ҳам яхши ўсади. Совуққа ва қурғоқчиликка нисбатан бардошли. Ўзбекистоннинг жанубий шаҳарлари шароитида ёз ойларида тик куёш нури тушадиган жойларда гуллаши секинлашади. Бошқа вилоятларда бундай ҳолат кузатилмади.

Кўпайтириш. Уруғларидан ва тупини бўлиш орқали кўпайтирилади. Уруғлари октябрь ойида кўчатхонага сепилади. Майсалар қишда совуқдан зарарланмайди. Кўчатлари март ойи бошида доимий жойга кўчирилади. Тупини бўлиш ишлари февраль-март ойларида амалга оширилади.

Қўлланилиши. Рабаткаларда, гуруҳлар ташкил этишда, миксбордюрларда экиш тавсия этилади.

Дурагай рудбекия:
алоҳида гули, тўпмеваси ва уруғлари,
ландшафт типиди қўлланилиши

Дурагай канна, шойигул, канна гибридная (*Canna X generalis* Bailey) – каннадошлар оиласи, монотип канна туркумига мансуб. Турлараро ва навлараро дурагайларнинг умумлаштирилган номи.

Тарқалиши. Ёввойи турлари Америка (қисман Жануби-шарқий Осиё ва Ҳиндистон) даги тропик ва субтропик зона текисликларида ва денгиз сатҳидан 3000 м баландликкача бўлган тоғ ёнбағирларида учрайди.

Ботаник тавсифи. Ер усти новдалари 1-1,5 м гача ўсади. Новдалари тўпгуллар билан тугайди. Барглари яшил, тўқ қизил (каштанранг) ва тарғил (сарик-яшил, сарик-қизил, яшил-қизил) тусларда ва ўта-манзарали. Гуллари йирик, қизил, сарик, пушти, зарғалдоқ ва тарғил тусли, диаметри 16-18 см гача, шингил тўпгулда йиғилган.

Биологияси. Ер остида йўғон илдизпоя ҳосил қилади. Гуллаш июнь ойида бошланиб, биринчи каттиқ совуқкача давом этади. Битта тўпгулида 33 тагача гул очилади. Битта ўсимликда 4-8 тача новда гулга киради, 300 дан ортиқ гул очилади. Ер остида ҳосил қилган илдизпоялари вегетатив кўпайиш ва озик моддаларни тўпловчи орган бўлиб хизмат қилади. Тез ўсганлиги, баргларининг тиник ранглари ва сероблиги, ёрқин гуллари ва узок муддат гуллаши туфайли кадрланади.

Экологияси. Ёруғсевар. Куёшнинг тик нурларига ва юқори ҳароратга, тутунга бардошли. Ҳарорат 40-50°C бўлганида ҳам барглари қуйиб қолмайди. Намликни талаб қилади. Иссиқсевар, аммо ёзда ҳаво нисбий намлиги пасайганда гуллаши бир муддат тўхтади.

Кўпайтириш. Бўлакланган илдизпоялари февраль-мартда иссиқхонада экиб кўкартирилади. Апрель бошида доимий жойга кўчирилади. Кузда, биринчи совуқдан кейин, танаси кесилади, илдизпояси қазиб олинади ва салқин, лекин музлатмайдиган жойда сақланади.

Қўлланилиши. Клумбаларда, гуруҳлаб ва солитер сифатида экишда, ландшафт дизайнида фойдаланилади. Соф навлари гуруҳлаб экилганда жуда чиройли кўринади.

Дурагай канна, шойигул:

Rosenkranzen нави, илдизпоя бўлаги ва доимий жойга экишга тайёр материал, гулзорда қўлланилиши

Дурагай лилейник, красоднев (*Heemerocallis X hybrida* Baley) – гемерокаллисдошлар оиласи, гемерокаллис туркумига мансуб турларни чатиштириш асосида яратилган бир неча минглаб навларининг умумлаштирилган номи.

Тарқалиши. Туркум вакиллари Кавказдан жанубга томон, Ҳимолай орқали Хитойнинг барча ҳудудларигача, Шимолий Ҳиндистон, Япония, Корея, Тайван ороли, Жануби-Шарқий Россия, Ғарбий ва Шарқий Сибир, Олтой ўлкаси, Монғолия, Амур ўлкаси, Курил ва Сахалин оролларида тарқалган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 30 см дан 1 м гача. Илдизпояли. Илдизининг айрим жойлари йўғонлашган, серэт. Барглари узун, ингичка, икки қатор бўлиб жойлашган. Гуллари пуштидан тўқ қизғиш ранггача, оқ, зарғалдок. Диаметри 14 см гача. Гулкосачаси ва гултожбарглари воронкасимон. Гулпояси 30 см дан 1 м гача. Меваси тескари тухумсимон шаклли кўсакча.

Биологияси. Илдизпояси шохланган ва ҳар бир шохи куртак билан тугалланади. Бу куртаклардан ер устига тўпбарглари ўсиб чиқади. Навларига боғлиқ ҳолда майнинг охиридан июлнинг охиригача гулдайди. Барглари совуқ тушгунга қадар манзарасини сақлаб қолади. Бир жойда 10-15 йилгача ўсади.

Экологияси. Сояга бардошли, лекин ярим соя жойларда яхши ўсади. Тўпбаргнинг ерга тегиб турган қисмида намлик камроқ бўлиши ва 20-30 см чуқурликда меъёрида бўлиши керак. Бундай шароитни тупроқ устига компост сепиш йўли билан, яъни мулчировка қилиш орқали яратиш мумкин.

Кўпайтириш. Тупини бўлиш орқали кўпайтирилади. Илдизлари тупроққа жуда чуқур киргани, ёш илдизлар периферияда жойлашганлиги сабабли жуда қари тупини бўлиш қийинроқ бўлади. Шу сабабли лилейник тупини 3 ёшлигида бўлиш мақсадга мувофиқ.

Қўлланилиши. Парклар ва хиёбонларда дарахтларнинг соясида соф навлардан гуруҳлар ҳосил қилишда, миксбордюрларда, ландшафт композицияларида фойдаланилади.

Дурагай лилейник:
янги навлари, экишга тайёрланган материал,
миксбордюрда қўлланилиши

Йирик мойчечак, нивяник наибольший (*Leucanthemum maximum* (Ramond) DC.) – мураккабгулдошлар оиласи, мойчечак туркумига мансуб.

Тарқалиши. Ватани Пиреней. Жуда кўп мамлакатларда манзарали ва доривор ўсимлик сифатида кенг тарқалган.

Ботаник тавсифи. Илдизпояси ер устки. Бўйи 1 метргача ўсади. Барглари икки хил шаклда: остки барглари бандли бутун, юкоридаги барглари узайган, чети тишсимон, бандсиз. Гулўки узун. Гуллари саватча тўпгулга йиғилган. Саватчасининг диаметри 10-12 см бўлиб, оқ рангли тилсимон гуллари четида 2 қатор жойлашган. Саватча ўртасида сарик рангли найсимон гуллар жойлашган. Қават-қават бўлиб очиладиган навларининг тилсимон гуллари саватчани ичини тўлиқ эгаллаган, марказда жойлашган найсимон гуллари кам сонли ва оқ рангда бўлади.

Биологияси. Кўп йиллик илдизпояли ўт ўсимлик. Дастлаб тўпбарг ҳосил қилади. Кейинчалик кўп сонли, ингичка поялар ҳосил бўлади ва улар 1 метргача ўсади. Июнь-август ойларида гуллайди. Мўл гуллашига эришиш учун гуллаб бўлган саватчаларини кесиб ташлаш керак. Бир жойда 5-7 йил манзаралигини йўқотмай ўсади.

Экологияси. Ёруғсевар, соя жойда гуллари майда бўлиб очилади. Совуққа анчагина бардошли. -29°C гача бардош беради. Майсалари қишнинг совуғидан зарарланмайди. Нейтрал ёки ишқорийлиги паст бўлган ҳосилдор ва яхши дренажланган тупроқни талаб қилади. Қурғоқчиликка бардошли. Қиш келиши билан ер устки органлари 10-15 см қолдириб кесиб ташланади.

Кўпайтириш. Уруғлари, қаламчалари ва бўлинган туллари ва илдизпоялари орқали кўпайтирилади. Уруғлари сентябрь-октябрь ойларида экилганда ёзнинг биринчи кунларидан гуллай бошлайди. Тупини бўлиш учун 3 ёшдан катта ўсимлик танланади. Қаламча қилинганда иккинчи йили гуллайди.

Қўлланилиши. Гурухлаб экишда, рабаткаларда, миксебординларда ва гулдасталар тайёрлашда фойдаланилади. Кесиб сувга солиб кўйилганда 10 кун сўлимай туради.

Йирик мойчечак:
саватча тўпгули, уруғлари ва гурухлаб
экилгандаги кўриниши

Маданий картошкагул, георгина культурная (*Dahlia × cultorum* Thorsr. et Reis.) – мураккабгулдошлар оиласи, картошкагул туркумига мансуб. *D. merckii* Lehm., *D. coccinea* Cav., *D. arborea* Regel турларини чатиштириб яратилган 15 000 дан ортик навларининг умумлаштирилган номи.

Тарқалиши. Ватани Мексика. Денгиз сатҳидан 2400 дан 2600 м гача баландликдаги тоғли ҳудудларда ёввойи ҳолда ўсади.

Ботаник тавсифи. Илдизи тугунаксимон йўғонлашган. Пояси тик, шохланган ва силлик, 60 см гача ўсади. 10-15 см узунликдаги барглари оддий, патсимон қирқилган, новдада қарама-қарши жойлашган. Саватчасининг асосида қўшилиб ўсган ўрама барглари 2-3 қаторли, четидаги тилсимон гуллари пушти, кизил, сарик, оқ ва бинафшаранг, ўртасидаги найсимон, сарик, жигарранг-қизғиш ранг. Диаметри 10-12 см. Меваси пистача. Уруғлар етарлича йирик, узунлиги 7-8, эни 3,5-4 мм.

Биологияси. Мўл ва узок вақт давомида гуллайди, осонгина кўпаяди, турли шакл ва ранглари билан ажралиб туради. Май ойидан совук тушгунга қадар мўл гуллайди. Четдан осонгина чангланади. Уруғлари 3 йилгача унувчанлигини сақлайди. 140 дона уруғи 1 г ни ташкил этади.

Экологияси. Ёруғсевар, лекин ярим соя жойларда ҳам яхши ўсади. Иссиқсевар, ҳаво ҳарорати 0°C ва ундан паст бўлганда қиска муддатда нобуд бўлади. Етиштириш учун кучли шамоллардан химояланган қуёшли жой танланади. Сув тўпланиб қоладиган ерларда яхши ўсмайди. Экиш учун танланган жойга кунига камида олти соат қуёш тушиши керак.

Кўпайтириш. Илдизтугунакларини бўлиш орқали кўпайтирилади. Уруғларини февраль ойида иссиқхонада экиб, очик жойга апрелда кўчирилади.

Қўлланилиши. Рабатка, гуруҳлар яратишда қўлланилади. Соф навлари алоҳида экилганда яхши манзара ҳосил қилади. Пакана ва тўқ ранг баргли навлари ёппасига экиш учун, йирик гуллилиари гуруҳлаб ва яккалаб экиш учун ишлатилади.

Картошкагул:
саватча тўпгули, илдизтугунаги ва қўлланиши

Мультифлора хризантемалари, хризантемы мультифлора (*Chrysanthemum × koreanum* Makai) – мураккаб-гулдошлар оиласига мансуб дурагай майдагулли навлар гурухи. Мустакил тур сифатида қабул қилинмаган. Навларни яратишда *Ch. morifolium* ва *Ch. indicum* турларидан фойдаланилган.

Тарқалиши. Ватани Хитой (*Ch. morifolium*) ва Жануби-шарқий Осиё (*Ch. indicum*).

Ботаник тавсифи. Ингичка илдизпояли ўсимлик. Пояси тик, баландлиги 25-50 см, шарсимон шаклда. Барглари майда, кўпинча бутун, кўп сонли безлари мавжуд. Баргларнинг устки юзаси яшил, бироз тукли, баъзида деярли яланғоч, ўзига хос ҳиди бор. Баргларнинг остки томони кулранг-яшил рангли. Гуллари саватчада йиғилган, жуда кўп (1000 тагача) тилсимон ва найсимон гуллардан иборат. Гуллар ҳажми, тузилиши ва шакли жихатидан фарқ қилади. Саватчалар диаметри 2 дан 9 см гача.

Биологияси. Ер остида илдизпоялар ва кўп сонли куртақлар ҳосил қилади. Ингичка новдалари ва мўл барглари шарсимон шакл ҳосил қилади. Паст ҳароратга нисбатан юқори қаршилик намоён қилади. Жуда кўп сонли тўпгуллар ҳосил қилади ҳамда улар қарийб бир вақтда очилиб туради. Август ойидан қишгача гуллайди. Гуллаш даврида ҳам кўчириб ўтказиш мумкин.

Экологияси. Ёруғсевар ва иссиқсевар. Совуққа ва қурғоқчиликка анча бардошли. Меъёрида суғорилганда юқори манзара кашф этади. Унумдор тупрокни талаб қилади.

Кўпайтириш. Қаламчалари ва тупини бўлиш орқали кўпайтирилади. Қаламчалари махсус кутилар ёки стеллажларда февраль-март ойларида экилади ва салқин ёпик жойда илдиз олдирилади. Очик жойга апрелда кўчириб ўтказилади. Новдаларининг учидан 3-4 та бўғими чилпиб ташланади. Биринчи кузги совуқдан кейин эса новдалари қирқиб ташланади.

Қўлланилиши. Бордюрларда, гурухлаб ва тувакларга экишда, ландшафт композицияларида фойдаланилади.

Корейс мультифлора хризантемаси

Корейс мультифлора хризантема воситасида ландшафт типигаги гулзор

5.6. ПИЁЗБОШЛИ ГУЛЛАР

Бетакрор нарцисс, нарцисс несравненный (*Narcissus X incomparabilis* Mill.) – чучмомадошлар оиласи, нарцис туркумига мансуб. *N. poeticus* ва *N. pseudonarcissus* ларни чатиштириш асосида олинган.

Тарқалиши. Ватани Жанубий ва Ғарбий Европа. Альп тоғларида денгиз сатҳидан 2060 м баландликда кенг тарқалган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 40-50 см. Думалок асосли пиёзининг устки томони малларанг кипиклар билан қопланган, ичи зич ўзақли. Пиёзи чўзинчоқ-тухумсимон, узунлиги 4,0-6,0 см ва диаметри 1,5-3,0 см, кўп сонли кипиклар билан қопланган. Барглари силлиқ, ингичка, узунлиги 20-30 см. Гуллари баргсиз гулпояннинг учки қисмида якка-якка жойлашган, олтита гултожбаргли, найсимон уруғчили. Меваси уч уяли кўсакча бўлиб, ҳар бир кўсакчасида кўп сонли думалок уруғлари бор.

Биологияси. Пиёзбошли кўп йиллик ўтсимон дурагай ўсимлик. Геофит ўсимлик. Пиёзбошли эфемероид. Гулбанди пиёзбошнинг юкори фертил баргнинг латерал кўлтик ости куртакларидан ривожланади ва ҳосил килувчи куртаклари апикал жойни эгаллайди. Барглари билан гуллари деярли бир вақтда пайдо бўлади. Баргларнинг ўсиши ярмига етганда, гул ўки кўзга кўрина бошлайди. Монокарп пояннинг умри куртаклар пайдо бўлишидан бошлаб 22-24 ой давом этади. Март ойида гуллайди. Июнь ойида ер усти қисмлари нобуд бўлади ва илдизлар ҳам тез орада ўлади. Сентябрь ойининг охиридан янги илдизлар ҳосил бўла бошлайди. Пиёздан ўсиб чиққан ер устки новда бир йил, қисқарган ер остки қисми эса бир неча йил яшайди. Ўсимлик заҳарли бўлиб, “нарциссин” алкалоидини ўзида сақлайди.

Экологияси. Ёруғсевар, аммо ярим сояда ҳам яхши ўсади. Енгил, унумдор тупрокни талаб қилади.

Кўпайтириш. Пиёзбошлари воситасида кўпайтирилади. Доимий жойга октябрь-ноябрь ойларида экилади.

Қўлланилиши. Гурухлаб экишда, газонларда, клумбаларда, йўлаклар четига экишда фойдаланилади.

Бетакрор нарцисс:
гуллари, пиёзбоши ва гулзорда қўлланилиши

Дурагай лолалар, гибридные тюльпаны (*Tulipa hybrid Mixture*) — лолалошлар оиласи, лолла туркумига мансуб турларни ўзаро чатиштириш ва ген муҳандислиги асосида яратилган навлар гуруҳи.

Тарқалиши. Ватани Шимолий Эрон, Помир-Олой ва Тян-Шан тоғлари.

Ботаник тавсифи. Пиёзбошли кўп йиллик эфемероид ўсимлик. Пиёзи тухумсимон, ромбсимон, шарсимон, диаметри 2,5-5 см. Пояси 20-30, баъзан 60-80 см гача. Барглари 2-3 та, чўзик, этдор, пастдан юқорига борган сари ўлчами кичрайиб боради. Гуллари гулпояда жойлашган. Нектарниклари мавжуд эмас. Тожбаргларининг узунлиги 10 см гача, турли рангларда. Тугунчаси устки, устунчаси қисқа. Меваси кўсакча, кўп уруғли, эни 1,5-2 см, узунлиги 3-6 см.

Биологияси. Май-июнь ойларида гуллайди. Пиёзидан кўпайтирилганда эрта гуллайди. Пиёзи қишлагандан сўнг гуллайди, янги авлод бола пиёзчаларини ҳосил қилади ва нобуд бўлади. Қулай шароитда йирик гул ва бола пиёзчалар беради. Битта пиёзининг яшаш муддати одатда 24 ой.

Экологийси. Ёруғсевар. Нейтрал ёки кучсиз ишқорий тупроқни талаб этади. Баҳорда тупроқнинг намлигига қараб суғорилади. Гуллаб бўлгач суғориш камайтиради ва қуриган гуллари кесиб олинади.

Кўпайтириш. Уруғи ҳамда пиёзидан кўпайтиради. Совук тушишидан 30 кунча олдин – октябрь ойларида пиёзи 8-15 см чуқурликда бир-биридан 15-20 см оралик қолдириб экилади. Йирик пиёзлар бўйига нисбатан 3 марта, майда пиёзлар эса бўйига нисбатан 2 марта чуқурликда экилади. Экиш вақтини совук тушгунга қадар пиёзбошлар илдиз олишга улгуриши кераклигини назарда тутган ҳолда белгилан керак.

Қўлланилиши. Лолалар клумба ва рабаткаларга манзара бериш, гулдаста ва пиёзларини кўпайтириш мақсадларида экилади. Қасаллик ва зараркунандалардан ҳимоя қилиш мақсадида лилия ва нарцисс экилган жойга экиш мумкин эмас.

Дурагай лолалар:
алоҳида гули, турли навлари ва рабаткаларда қўлланиши

Шарқ гиацинти, гиацинт восточный. (*Hyacinthus orientalis* L.) – сарсабилдошлар оиласи, сарсабил туркумига мансуб.

Тарқалиши. Ватани Кичик Осиё ва Ўрта Ер денгизи. Голландияда кўплаб навлари яратилган.

Ботаник тавсифи. Гулпояси цилиндрик шаклда бўлиб, бўйи 30 см. Пиёзбошининг диаметри 8 см гача. Гуллари кўнғироқсимон, шингилга йиғилган, кўкиш, оқ ёки кизил рангда. Оддий ва қават-қават очиладиган навлари мавжуд. Барглари узун, тўпбаргда йиғилган, наштарсимон, диаметри 2 см. Меваси уч уяли кўсакча. Ҳар битта уясида иккитадан уруғ ҳосил бўлади.

Биологияси. Кўп йиллик пиёзбошли ўтсимон ўсимлик. Баҳорда гуллайдиган манзарали ва доривор ўсимликлар гуруҳига киради. Гуллаш тугагач барглари ва гулпояси қурийд. Гуллаб қуриган гуллари кесиб олинса, пиёзчалари йирик бўлиб шаклланади.

Экологияси. Ёруғсевар, аммо ярим соя жойда ҳам яхши ўсади. Нейтрал муҳитли, енгил, унумдор ва яхши дренажланган тупрокни талаб қилади. Алоҳида парваришга муҳтож. Кўп гуллаши учун уч марта қуруқ органик ўғитлар билан озиклантирилади. Гуллаб бўлгач, суғориш камайтирилади.

Кўпайтириш. Уруғларидан селекция мақсадларида кўпайтирилади ва бунда ўсимлик 5-7 ёшида гуллайди. Пиёзбошлари ёрдамида табиий ҳолда секин кўпаяди. Битта йирик пиёзи бир йилда 2-4 тача пиёзчалар ҳосил қилади. Пиёзчалар она пиёздан осонгина ажралсагина, алоҳида қилиб экилади. Агар она пиёздан осон ажралмаса у ҳолда ажратмасдан экилади. Гулчиликда кўп сонли пиёзчалар олиш учун мажбурий кўпайтиришнинг махсус усулларида фойдаланилади. Бунинг учун пиёзбошни илдиз ҳосил қиладиган пастки қисми ва устидаги кипиксимон барглари асосини қолдириб кесилади. Кесилган жойда майда пиёзчалар ҳосил бўлади.

Қўлланилиши. Клумба, рабатка ва бордюрларда экилади. Гулдастала тайёрлашда фойдаланилади.

Шарқ гиацинти:
турли навлари, мажбурий кўпайтирилаётган
пиёзбоши, клумбада қўлланиши

VI БОБ. ЁПИҚ ЖОЙДА ЎСТИРИЛАДИГАН МАНЗАРАЛИ ГУЛЛАР

Манзарали гулчиликда табиий ҳолда Ер шарининг турли минтақаларида, жумладан тропик ва субтропик мамлакатларда ўсадиган манзарали ўсимликлардан ҳам фойдаланилади. Бундай ўсимликлар энг аввало ёруғлик ва ҳароратга талабчан бўлади. Ўзбекистоннинг ўзига хос табиий-иқлим шароитида тропик ва айрим субтропик келиб чиқишга эга бўлган ўсимликларни ёпиқ жойда (хона ва интерьерларда, иссиқхона (теплица) ва оранжереяларда) ўстирилади.

Иссиқхоналардан асосан ўсимликларни кўпайтириш, гулдасталар учун гул етиштириш, очик жойда ўстирилган тропик ўсимликларни кишда сақлаш, очик жойда экиш учун кўчатлар тайёрлаш (парникларда) ва бошқа мақсадларда фойдаланилади.

Оранжерея бу асосан бошқа мамлакатларда ўсувчи тропик ва субтропик ўсимликлар экосистемасини яратиш, уларни ўстириш, иқлимлаштириш ва тадқиқ қилиш мақсадида фойдаланиладиган иншоот ҳисобланади.

Биринчи кишки боғ 1240 йилда Кёлин шаҳрида замонасининг машҳур боғбони Алберт Магнус томонидан яратилган. Кишки боғ ташкил қилинишини ўз кўзи билан кўрган Европа монархлари боғбонларидан шундай боғлар қуришни ва унда мевали дарахт ва буталарни ўстиришни талаб қилганлар. Бу боғларда биринчи навбатда императорлар ошхонасини тўлдирувчи мевали дарахт ва буталар экилган.

Биринчи иссиқхоналар XVI асрнинг иккинчи ярмида Францияда пайдо бўлган ва фақат иссиқсевар мевали ўсимликларни кишда сақлаш учун мўлжалланган. Экзотик ўсимликларни йил давомида етиштириш учун печда иситиладиган биринчи шиша иссиқхона 1599 йилда Лейден ботаника боғида қурилган. 1646 йилда у Амстердамда, 1714 йилда Парижда пайдо бўлади.

XVII-XIX асрларда апельсин ва бошқа экзотик ўсимликлар етиштириш учун Европада машҳур бойларнинг уйларида

оранжереялар қуриш удум бўла бошлаган. Масалан, 1805 йилда Вена шаҳрига келган француз табиатшуноси Бори де Сент-Винсент маҳаллий аристократларнинг уйларида олган таассуротлари ҳақида қуйидагиларни ёзади: “Мен учун янги бўлган бу одат мафтун қилди: деярли ҳамма маданиятли бекалар ўз уйлари оранжереялар билан безашган, у ерда ҳатто кишда ҳам энг ноёб ва хайратланарли ўсимликлар хушбўй ифор таратади”. Аста-секин оранжереялар буржуа уйлари безатишни бошлайди.

Ҳозирги вақтга келиб шимолий мамлакатларнинг озиқ-овқат саноатида оранжереялар алоҳида аҳамиятга эга. Энг катта оранжерея мажмуаси Испаниянинг Алмерия провинциясида жойлашган. Йирик оранжерея мажмуалари Канаданинг Онтарио, Буюк Британиянинг Кент шаҳарларида, шунингдек, Голландия жойлашган. Лас-Вегасда 200 миллион долларлик 30 қаватли оранжерея қурилмоқда.

ЎзР ФА Ботаника институтининг Ботаника боғи оранжереясида тропик ва субтропик ўсимликларнинг турлар таркиби ва хилма-хиллиги бўйича энг йирик, минтақада ўхшаши йўқ коллекцияси мавжуд. 1958 йилда К. Кравченко ва П.К. Озолинлар оранжереядаги тропик ва субтропик ўсимликлар коллекцияси 57 оила, 137 туркумга мансуб 240 тур ва 17 тур хилидан иборатлиги тўғрисида маълумот беришган. Ўзбекистон шароитида Ботаника боғи коллекциясига кирган 85 оила, 225 туркумга мансуб 850 турни оранжерея шароитида Н.М. Кармишина (1988) биринчи марта илмий асосда ўрганган. Ҳозирга келиб коллекцияда мавжуд тур, шакл ва навлар сони 1000 тага етган. Уларнинг кўпчилиги камёб, ҳатто табиий ареалида топилмайдиган турлар ҳам бу ерда мавжуд.

Оранжерея ва иссиқхоналар интерьер ва хона шароитида ўстириладиган манзарали ўсимликлар етиштириб берадиган жой бўлиб ҳисобланади. Кўпчилик хона ўсимликлари тропик ва субтропик мамлакатлардан келиб чиққан ва улар 2 гуруҳ: чиройли гуллайдиган ва барги манзарали ўсимликларга бўлинади.

Хоналарни тирик ўсимликлар билан безаш одати қадим-

дан қолган бўлиб, биринчи марта киш фасли совуқ бўладиган мамлакатларда қўлланилган. Бу мақсадда дастлаб доривор ўсимликлар ўстирилган. Кейинчалик барглари ва гуллари манзарали бўлган ўсимликлар билан алмаштирилган. Одамлар тропик ўрмонлар, чўллар ва субтропикларга саёҳат қилиш имкониятига эга бўлгач, ўз уйларига шакли, барглари ва гуллари манзарали бўлган ўсимликларни олиб кела бошлаганлар.

Иктисодий жихатдан бой бўлган хонадонларда экзотик ўсимликларни етиштириш учун иссиқхоналар, кишки боғлар қуриш удумга кира бошлаган. Хонадонларда хурмо, ҳиндистон ёнғоғи, қаҳва дарахти, кактус ва бошқа ўсимликлар етиштирила бошланган.

Пётр I Пётргоф шаҳрида биринчи марта кишда пишадиган мевали дарахтлар павильонини ташкил қилган. Африка, Америка қитъаларидан биринчи бўлиб уруғли ёки узок тиним даврини ўтайдиган, яъни пиёзли, илдизтуганакли ва суккулент ўсимликлар Европага келтирилган. Тропик мамлакатлардан олиб келинган айрим ўсимликларнинг уруғлари экилган, униб чиққандан сўнг унга ном ҳам берилган. Масалан, Император боғи директори Э.Л. Регель тропикдан олиб келинган уруғни ўстириб унга “Николай стрелицияси” (*Strelitzia nicolai* Regel) деб ном берган. Манзарали гулчиликнинг ривожланишида айниқса элчилар, ҳарбий аскарлар, савдогарлар ва хунармандлар алоҳида ўрин тутди. Европада денгиз мустақиллигини биринчилардан бўлиб қўлга киритган Голландия Африканинг жануби, Кап провинцияси ва Индонезияни узок вақт колония қилган, натижада тропикнинг ажаб-товур манзарали ўсимликлари бу ерга кенг миқёсда кириб келган. Шу аснода Европада йирик бойларнинг хонадонлари тропик мамлакатларидан олиб келинган фойдали (лимон, апельсин, алоэ) ва хушманзара (камелия, гиацинт, ёронгул) ўсимликлар билан безалган.

Э. Регель (1898) биринчи бўлиб “хона ўсимликлари” ҳақидаги асосий тушунчаларни фанга киритган. Уларнинг қисқача таснифи, парвариш қилиш ва вегетатив йўл билан

қўпайтириш усуллари баён қилган. Сайёҳларнинг чет элларга чиқиб келиши, ботаник олимларнинг янги турларни икклимлаштириши, янги нав ва дурагайларнинг яратилиши саноат гулчилигини янада ривожланишига сабаб бўлган. Селекционер олимлар С.В. Венилов ва А.С. Рушановлар (1957) ўзларининг дастлабки илмий асарларида айнан шу соҳага катта эътибор қаратган.

Бир неча ўн йиллар давомида тўпланган маълумотлари асосида Н.Н. Верзилин томонидан (1958) “Путешествие с домашними растениями” номли йирик илмий-оммабоп асар яратилган. Олим ўз асарида хона ўсимликларининг келиб чиқиш марказларини аниқлаш билан бирга уларнинг таснифини ҳам ишлаб чиққан.

1885 йилда Тошкент шаҳрининг ҳозирги Ўзбекистон кўчаси 32-уйда яшаган Сирдарё ҳарбий губернаторининг ёрдамчиси П.И. Хомутов 300 га яқин экзотик ўсимликлар коллекциясини тўплаган. 1920 йилда эса унинг коллекцияси Туркистон Ботаника боғига айланттирилган. Орадан 4 йил ўтгач, яъни 1924 йилда бу боғ САГУ (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) ихтиёрига ўтган ва у ерга Никита Ботаника боғидан 200 тупга яқин ўсимлик олиб келинган. 1947 йилда Ботаника боғи янги жойга кўчиб ўтиши муносабати билан, унинг коллекцияси Америка, Африка, Индонезия, Ҳиндистон, Хитой каби мамлакатлардан келтирилган ўсимликлар ҳисобига бойитилган ва бу коллекция оранжерея шароитида сақланган.

Хона ўсимликларини қўпайтириш айрим кишилар учун қизиқарли машғулот бўлиб ҳисобланади. Баъзи хаваскорлар ноёб ўсимликларни тўплашга қизиқсалар, бошқалари маълум турдаги ўсимликлардан коллекция яратадилар. Коллекционерлар кактуслар, орхидея, узамбар бинафшаси ва бошқа турларни севувчилар клубларида бирлашадилар, гул кўргазмаларини ташкил қиладилар, ўз тажрибалари ва экиш материаллари билан бўлишадилар.

Республикамизда чет элларга бориб келиш, саёҳат ва тижоратлар учун катта имкониятлар яратилиши муносабати

билан хона ўсимликлари шинавандаларининг саъй-ҳаракатлари туфайли хориждан кириб келаётган ўсимликларнинг сони тобора ортмоқда. Булар орасида республикамиздаги энг йирик иссиқхона ва оранжереяларнинг коллекцияларига кирмаган тур ва навлар ҳам бор.

6.1. БАРГ БЕЗАКЛИ ХОНА ГУЛЛАРИ

Дарахтсимон шеффлера, шеффлера древовидная (*Schefflera arboricola* Hayata) – аралиядошлар оиласи, шеффлера туркумига мансуб дарахт ёки бута.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Тайванда ўсади. Тошкент Ботаника боғига 2001 йилда Голландиядан келтирилган.

Ботаник тавсифи. Пояси тик, 120 см гача. Барглари яшил, айрим шаклларида тарғил, мураккаб панжасимон, узунлиги 29 см. Ёш ўсимликдаги мураккаб баргларида япроқчалар сони 3 та, ўсимлик ўсган сари мураккаб баргларидаги япроқлар сони 5-7 тага етади.

Биологияси. Барглари соябонга ўхшаш бўлганлиги сабабли соябонсимон дарахт деб ҳам номланади. Ўсимлик ёруғликнинг камайиши ва ҳароратнинг пасайишига мослашувчанлик ва қулай шароит бўлганда манзаралилигини қайтадан тезда тиклаб олиш хусусиятига эга. Шу сабабли фитодизайнда кенг қўлланилади. Интерьерларнинг ёруғлик тегмайдиган бурчакларига жойлаштирилганида ҳам бемалол ўса олади.

Парваришlash. Қишда ўсимликни +12°C дан паст бўлмаган ва имкони борича +18°C дан юкори бўлмаган ҳароратда сақлаш керак. Ёзда эса оптимал ҳарорат +21°C ни ташкил этади. Қишда ҳафтада бир маротаба, ёзда эса 4-5 маротаба суғориш керак. Ёзда ўсимлик баргларига тез-тез – ҳафтада 3-4 марта сув пуркаб туриш керак. Бошқа тропик ўсимликлардан фарқли равишда елвизакка ва тутунга чидамли ўсимлик. Тез-тез кўчириб туришни ёқтирмайди. Тупроқнинг устки қисмини алмаштириш кифоя. Зарурат туғилганда икки йилда бир марта кўчириш керак. Бўйига жуда ўсиб кетганида учини чилпиш керак.

Кўпайтириш. Вегетатив усулда кўпайтирилади. Яшил ва ярим яшил, шунингдек, новдаларининг апикал қисмидан олинган бир бўғинли қаламчалардан кўпайтирилади. Бунда чим аралашган тупроқдан фойдаланилади.

Қўлланилиши. Сўнгги пайтларда биолар ичини безашда кенг қўлланила бошланган. Интерьер ва оранжереяларнинг ёруғ ва ёруғлик тегмайдиган бурчакларини безаш учун ишлатилади. Хоналар, офислар, умумий биолар ва қишки боғлар фитодизайнида қўлланилади.

Доғли диффенбахия, диффенбахия пятнистая (*Dieffenbachia maculata* (G.Lodd.) Sweet) — ароиддошлар оиласи, диффенбахия туркумига мансуб тропик ўт ўсимлик.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Шимолий ва Жанубий Американинг тропик ҳудудларида ўсади.

Ботаник тавсифи. Бўйи 2 м гача ўсади. Пояси серсув ва йўғон. Барглари йирик, яшил рангли, айрим турлариники тарғил тусда. Поянинг пастки қисмидаги барглари тўкилиб кетади. Камдан-кам ҳолларда гуллайди.

Биологияси. Жуда тез ўсади. Ўсиш нуқтаси асосан поясининг учки қисмида жойлашган бўлади, аммо айрим вақтда поя асосидаги ухловчи куртаклардан ҳам ўсади. Ўсимлик шираси заҳарли ҳисобланади.

Парваришlash. Тарғил баргли турлари кўп миқдордаги тарқок нурларни талаб қилади. Яшил барглилари эса сояда ҳам ўсаверади. Баҳор, ёз ойларида 20-30°C, қишда эса 15°C ҳароратни талаб қилади. Намсевар. Қишда меъёрида суғориш керак. Ҳар 20 кунда озиклантирилади. Гуллашига йўл қўймаслик керак, акс ҳолда барглари тўкилиб пояси яланғочланиб қолади.

Кўпайтириш. Учки қаламчасидан, новдасининг бўлақларидан кўпайтирилади.

Қўлланилиши. Интерьер ва оранжереяларнинг ёруғ ва ёруғлик тегмайдиган бурчакларида ўстирилади. Интерьерларни безашда барг-безакли ўсимлик сифатида фойдаланилади.

Юксак нефролепис, папоротник, **нефролепис возвышенный** (*Nephrolepis exaltata* (L.) Schott) — кирккулок-симонлар оиласи, кирккулок туркумига мансуб.

Тарқалиши. Ватани Жануби-шарқий Осиё тропиклари.

Ботаник тавсифи. Пояси қисқарган. 70 см узунликдаги барглари мураккаб патсимон бўлиб, тўпбаргда йиғилган. Битта мураккаб патсимон баргда 50 тагача алоҳида барг япроқчалари бўлиб, улар ланцетсимон шаклда, ёрқин яшил рангда, 5 см гача узунликда ва калта бандли. Япроқчалар остидаги марказий томир атрофида думалоқ соруслар қатор бўлиб жойлашади.

Биологияси. Илдизпоясидан ер устига баргсиз, учи чиганок-симон ўралган ва кипиклар билан қопланган новдалар чиқади. Қисқа ветрикал илдизпояли тўпбарг ҳосил қилувчи спора-ли ўсимлик. Ўсимлик барглари тез, апикал ўсади. Унинг тиним даври бўлмайди. Ёши ошгани сари барглари сарғаяди ва тўкилади. Илдизпояда кипиклар билан қопланган баргсиз, илдизли новдачалар ҳосил бўлади ва улардан янги ўсимлик ўсади. Ўсимлик субстрат билан алоқа қилганда узун ўрмаловчи столонлар ҳосил қилади.

Парваришлаш. Иссиқсевар, 16-18°C ҳароратдан юқори бўлган хоналарда яхши ўсади. Ёруғлик етишмаслигига бардошли. Ҳаво нисбий намлигининг юқори бўлишини талаб этади. Шу сабабли ёз кунларида кунига икки марта баргларига сув пуркаш керак бўлади. Тупрок аралашмасига чим тупрок кўшмаслик керак.

Кўпайтириш. Тупини бўлиш орқали кўпайтирилади. Тупидан ажратиб олинган бўлакни торф кўшилган тупрокка кўчирилади, яхши суғорилади, плёнка билан қопланади ва тахминан 15°C ҳароратда сақланади.

Қўлланилиши. Интерьерларнинг ёруғлик тегмайдиган ва қисман ёруғ бурчакларини безашда фойдаланилади.

Дарахтсимон шефлера

Доғли диффенбахия

Юксак нефролепис

Жозибатор монстера, монстера привлекательная (*Monstera deliciosa* Liebm.) – ароиддошлар оиласи, монстера туркумига мансуб.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Мексика жануби, Панама, Коста-Рика ва Гватемала ҳудудларида ўсади.

Ботаник тавсифи. Табиий шароитда бўйи 20 м дан ошади. Хона гули сифатида 3-5 м гача, оранжереяларда 10-12 м гача ўсади. Пояси цилиндрик шаклда, 7,5 см гача йўғонлашади. Барглари йирик, овал-юраксимон шаклда, серэт, чуқур қирқилган патсимон, узун бандли. Гуллари майда, сўта-тўпгулда йиғилган. Тўпгули оқиш-яшил ўрамабарг билан қопланган. Меваси резавор, узунлиги 20-30 см, эни 5-8 см ни ташкил қилади.

Биологияси. Бўғимларидан ҳаво илдизлар ўсиб чиқиб пастга томон йўналади. Лиана ҳаётий шаклидаги кўп йиллик эпифит ўт ўсимлик. Дастлабки барглари бутун, кейинги шаклланганлари эса чуқур қирқилган патсимон бўлади. Табиий шароитда барг япроғи 90 см гача, хона шароитида эса 30-40 см гача ўсади. Бунинг сабаби табиатда кўп миқдордаги ёмғирларда синиб кетишдан сақланиш ҳисобланади. Хона шароитида камданкам ҳолларда гуллаб мева ҳосил қилади.

Парваришлаш. Ёруғлик яхши тушмайдиган жойларда ҳам ўсаверади, аммо кун давомида қисқа муддат бўлса-да, ёруғлик тушмаса, барглари майдалашиб кетади. Иссиқсевар, ёзда 23-25°C ҳароратли хонада сақланади, қишда эса ҳарорат 16°C дан пасаймаслиги керак. Намликка талабчан, аммо ортиқча суғориш зарарли таъсир кўрсатади. Ёзда баргларига тез-тез сув пуркаш ва уларни ювиб олиш керак.

Кўпайтириш. Қаламча усулида кўпайтирилади. Бунинг учун новдалар учидан ёки 2-3 та баргли янги новдалардан фойдаланилади. Қаламчалар бўғим остидан – бўғимда мавжуд илдизчалар билан бирга кесилади. Шундай тайёрланган ва сувга солинган қаламча икки ҳафтада илдиз олади.

Қўлланилиши. Интерьер ва оранжереяларнинг ёруғ ва ёруғлик тегмайдиган жойларида ўстирилади.

Жозибатор монстера:
ўсимликнинг умумий кўриниши, тўпгули ва тўпмеваси

Замиябаргли замиокулькас, замиокулькас замиелистный (*Zamioculcas zamiifolia*(G.Lodd.) Engl.) – ароиддошлар оиласига мансуб монотип туркумнинг монотип вакили.

Тарқалиши. Ватани – тропик Африка.

Ботаник тавсифи. Барглари ялтирок, тўқ яшил рангда, мураккаб патсимон, узунлиги 1 м гача. Ўсимликнинг барглари Америкада ўсадиган замиа деган ўсимликнинг баргига ўхшаганлиги сабабли шундай номланган.

Биологияси. Ўсимлик доим яшил, аммо курғокчиликда баргларини тўкади. Серэт тугунаксимон илдизпояли ўтсимон ўсимлик. Пояси ҳам серэт, сув тўплайди. Ароиддошлар оиласининг аксарият вакиллари сингари ўсимлик шираси тери ва шиллиқ пардаларни яллиғлантирувчи моддаларга эга. Шу сабабли ўсимликни экиш, қирқиш пайтида қўлқоп кийиш тавсия қилинади. Ўсимлик органларига қўл билан тегиниш, уни парвариш қилиш захарланиш ёки аллергия реакцияларга сабаб бўлмайди.

Парваришлаш. Хона ҳарорати 18°C дан паст бўлмаган, қия ва тарқок ёруғлик тушадиган жойни хуш кўради. Курғокчилик ва қисман қоронгуликка бардош беради. Меъёрида суғоришни талаб қилади. Фаол ўсиш даврида мунтазам суғорилади. Суғоришдан кейин тувак остида тўпланган сувни тўкиб ташлаш керак. Ҳар замонда сув пуркаб туриш керак. Алоҳида тупроқ таркибини талаб қилмайди. 1:1:1 нисбатдаги боғтупроқ ва кум аралашмасида экилади. Тупроғини 2-4 йилда бир марта баҳор ойларида алмаштирилади.

Кўпайтириш. Ўсимлик илдизпоясини бўлиш, барг япроғи ёки баргли новдасини илдиз олдириш йўли билан кўпайтирилади. Тўкилган баргларидан ҳам кўпайтиришда фойдаланиш мумкин.

Қўлланилиши. Интерьер ва оранжереяларнинг ёруғ ва қисман ёруғ бурчакларида ўстирилади. Барг-безакли ўсимлик сифатида фойдаланилади.

Замиябаргли замиокулькас:
умумий кўриниши ва тўпмеваси

Фигус, фигус (*Ficus L.*) – тутдошлар оиласига мансуб. Қадимий ўсимликлардан. Ҳаётӣй шаклларга бой.

Тарқалиши. Африка, Америка, Австралия ва Осиё тропикларида ўсувчи 900 та турни ўз ичига олади. Кўпчилик турлари маданийлаштирилган.

Ботаник тавсифи. Баргларининг ўлчами турлича: *F. pumilada* 1 см бўлса, *F. lyratada* 50 см келади. Баргларининг ранги оқ-яшилдан тўқ яшилгача, навлари ва боғ шаклларида тарғил, йўл-йўл, штрихли ва кизғиш рангда. Гуллари майда, бир уйли ва икки уйли, бир жинсли, этли ўққа эга бўлган ноксимон тўпгул – “циконий”да жойлашган. Циконийнинг устки қисмида тешик бўлиб, ўсимлик танаси ва новдаларида ривожланади.

Биологияси. Тахтасимон илдизли доимий яшил дарахт, баъзан баргларини тўқувчи бута ҳамда лиана. Сутсимон шира чиқаради. Ёпиқ шароитда уруғ ҳосил қилмайди. Бунинг асосий сабаби бу фикусларнинг бластофаг (*Blastophaga psenes*) ёки аганойд (*Agaonidae*) номли ҳашаротлар ёрдамидагина чангланиши ва бу ҳашаротларнинг бизнинг шароитда яшамаслигидир. Кўпчилик турлари узоқ вақт хона гули сифатида ўстирилиб, факатгина вегетатив усулда кўпайтирилганлиги сабабли ҳам гулламайди.

Эластик фигус, фигус каучуконосный (*F. elastica* Roxb. ex Hornem.) – тутдошлар оиласига мансуб.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Ҳиндистон, Непал, Бирма, Малакка яримороти, Малайя архипелагидаги нам тропик ўрмонларда, Ҳимолай тоғи ёнбағирларида, соя жойларда денгиз сатҳидан 600 (900) м баландликда ўсади.

Ботаник тавсифи. Барглари йирик, кенг, серэт, новда учиди жойлашган, найсимон ўралган ҳолатида қизғиш рангда, ёзилгандан сўнг тўқ яшил, эллипс шаклида, узунлиги 35 см гача, эни 10-15 см. Барг усти тўқ яшил, барг ости эса оч яшил рангда. Тарғил ва чипор тусдаги баргли шакллари бор.

Эластик фигус:
умумий кўриниши, илдиз олган барги

Лирасимон фикус, фикус лировидный (*F. lyrata*) – доим яшил тик ўсувчи дарахт.

Тарқалиши. Ватани Жанубий Африканинг нам тропик ўрмонлари.

Ботаник тавсифи. Табиатда 10-12 м гача ўсади. Барглари кенг тухумсимон, барг учи қирқилган, узунлиги 50, эни 20-25 смгача, тўқ яшил, серэт, йўғонлашган, барг томирлари очик рангда, барг ости оч яшил. Новдаларидан ҳаво илдизлари чиқади.

Биологияси. Ҳар иккала тур ҳам қисқа кун ўсимлиги. Ватанида куннинг ёруғ қисми деярли йил давомида ўзгармайди ва суткада 12-14 соатни ташкил этади. Яшил баргли фикусларга нисбатан тарғил баргли фикуслар кўпроқ қуёш нуруни талаб этади. Худди шундай тўқ-яшил баргли фикусларга нисбатан оч-яшил баргли фикуслар қуёш нуруни кўпроқ талаб қилади.

Парваришлани. Фикуслар турган хоналарда куз ва киш ойларида қўшимча ёритувчи мосламалардан фойдаланиш (15-21 соат) мақсадга мувофиқ. Фикусларга ёруғлик етишмаса, баргларининг сарғайиши ва тўкилиши кузатилади. Тик қуёш нури тушганида эса барглари қуяди, ёки ок-яшил тусга кириб қолади. Баҳорги-ёзги мавсумда фикус ўстириляётган тувакни ҳар замонда турган жойида айлантриб турилади. Шундай қилинганда, фикус танаси тик бўлиб ўсади ва ўсимликнинг манзаралилик сифати янада ошади.

Кўпайтириш. Вегетатив усулда кўпайтирилади. Кесилган қаламчалар илик сувга солиб бир неча дақиқа чайилади. Агар шундай қилинмаса, сутсимон шира қотиб қолиб, қаламчалардаги ўтказувчи найчаларни ёпиб қўяди. Ювиб олинган қаламчалар бир соат атрофида ҳавода қуритилади ва субстратга сукилади. Уй шароитида қаламча устидан банка тўнтарилиб қўйилади. Иссиқхона шароитида эса тез-тез сув пурқаб туриш орқали ҳаво нисбий намлигини оширишга эришилади.

Қўлланилиши. Барг безакли ўсимлик сифатида қишқи боғларда ва ёруғ, иссиқ хоналарни безашда фойдаланилади.

Лирасимон фикус:
умумий кўриниши, баргидан кўпайтириш

Қизарувчан филодендрон, филодендрон краснеющий (*Philodendron erubescens* K.Koch & Augustin) – ароиддошлар оиласига мансуб.

Тарқалиши. Ватани Бразилия, тропик Америка, Антил ороллари. Колумбия тоғ этакларидаги нам тропик ўрмонларда ўсади.

Ботаник тавсифи. Табиатда бўйи 5 м гача, хона шаронтида 2,5 м гача ўсади. Пояси яшил, бўғим ораликлари қизғиш, нозик, тез синувчан. Барглари тухумсимон-учбурчаксимон, узунлиги 18-25 см, эни 13-18 см, серэт, тўқ яшил, четлари пушти. Ёш барглари қизғиш-жигарранг. Барг банди 20-25 см узунликда, асоси қизғиш. Оппок ва хушбўй гуллари бошок тўпгулда йиғилган. Бошоғи 15 см узунликдаги алвон рангли ўрама барг билан ўралган.

Биологияси. Шохланмайдиган илашиб ўсувчи лиана ҳаётий шаклидаги кўп йиллик ўсимлик. Жуда тез, йил мобайнида 60 см дан 1 м гача ўсади. Учки қисми кесиб олинганда ҳам шохланиб кетмай, бўйига ўсаверади. Зич ва сершоҳ эффект ҳосил қилиш учун битта тувакда бир нечта ўсимликни ўстириш керак бўлади. Илдиз тизими унчалик бақувват эмас. Шу сабабли ўсимлик экиладиган тувак катта бўлиши шарт эмас. Шираси заҳарли.

Парваришлаш. Сояга бардошли. Ёзда 24°C, кишда 17°C дан паст бўлмаган ҳароратда саклаш тавсия этилади. 13°C дан паст ҳароратда ўсишдан тўхтади. Ёзда бир ҳафтада 2 марта сув пуркалади. Баҳорда ва кузда ҳафтасига икки марта, кишда 7-8 кунда бир марта суғорилади. 1:1:3 нисбатдаги чимтупрок, йирик кум ва боғтупрок аралашмасига экилади. Баҳорда ва ёзда 2 ҳафтада бир марта озиклантирилади.

Кўпайтириш. Новдаларининг учки қисмидан ва ён новдалардан олинган уч-тўртта баргли қаламчаларини 22-24°C да илдиз олдириш оркали кўпайтирилади.

Қўлланилиши. Интерьерлар ва хоналарни деворларини безашда қўлланилади. Шимоли-шарқий томонга қараган дераза яқинига жойлаштирилади.

Қизарувчан филодендрон:
умумий кўриниши, бошок тўпгули, илдиз олган қаламчаси

6.2. МАНЗАРАЛИ ГУЛЛАЙДИГАН ХОНА ЎСИМЛИКЛАРИ

Ажойиб бугенвиллея, бугенвиллея замечательная (*Bougainvillea spectabilis* Willd.) – исирикдошлар оиласига мансуб.

Тарқалиши. Ватани Барзилия, Боливия, Перу ва Аргентинанинг Чубут провинцияси. Табiiй ҳолда тропик зонанинг қояли тоғ ёнбағирларида ўсади.

Ботаник тавсифи. Бўйи 4,6-12,2 м гача, хона шароитида 2-3 м гача ўсади. Барглари сийрак туклар билан қопланган, юраксимон шаклда. Гуллари майда, кўримсиз, оқ рангда, қизил, пушти рангли учта ўрамабарг билан ўралган. Ўрамабаргларнинг шакли турлича – учбурчак, думалок, юраксимон бўлиши мумкин. Гуллари шингил тўпгулда йиғилган. Меваси пистача.

Биологияси. Пояси эгилувчан, ёғочланади, чирмашиб ўсади. Кўп йиллик лиана ҳаётii шаклидаги йирик ўсимлик. Хона шароитида ҳам жуда тез ўсади ва 1,5 м гача етади. Қишда баргларини тўқади. Шакл берилса, тарвақайлаб кетмайди. Баҳордан кузгача гуллаб туради.

Парваришлаш. Ёруғсевар, тик қуёш нурида ҳам бемалол ўса олади. Кун мобайнида камида 5 соат ёруғлик тушиши керак. Ўсимлик учун хонанинг жануб томонидаги муҳит энг қулай ҳисобланади. Ёзда 22-25°C, қишда 10°C ҳароратда сақланади. Намсевар, оз-оздан, тез-тез суғоришни талаб қилади. Гуллаш даврида ҳафтасига икки марта озиклантирилади. Нотўғри парваришланганда гуллари ва баргларини тўқади.

Кўпайтириш. Новдалар учидан олинган 10 см ли яримёғочланган қаламчалари орқали кўпайтирилади. Қаламчалар 21-23°C да илдиз олдирилади. Ўсимлик новдалари учки қисмини ер устига чиқарган ҳолда тупрокка кўмиш, яъни пархеш қилиб ҳам кўпайтириш мумкин.

Қўлланилиши. Жануб томонга қараган деразаларни безашда қўлланилади. Ўзбекистон шароитида очик жойда ўсишга мослашган. Қишда ёпиқ жойга кўчириш керак.

Ажойиб бугенвиллея:
умумий кўриниши, гуллари, меваси

Шерцер антуриуми, антуриум Шерцера (*Anthurium scherzerianum* Schott) – ароиддошлар оиласига мансуб.

Тарқалиши. Табиатда Шимолий ва Жанубий Американинг денгиз сатҳидан 1300-2100 м баландликдаги нам тропик ва субтропик ўрмонларида ўсади. Хона ўсимлиги сифатида кенг тарқалган.

Ботаник тавсифи. Пояси жуда қисқа. Илдизлари кўп, ингичка. Барглари чўзилган. Барг банди цилиндрсимон, узунлиги 20 см гача, диаметри 1-3 мм, барг пластинкаси серэт. Барг япроқлари ўртача қалинликда, чизиксимон, эллиптик ва найзасимон, узунлиги 5-26 см, эни 1,5-6,5 см, учи ўткир. Тўпгули вертикал, барглари бўйига тенг ёки ундан узунроқ. Ҳар бир тўпгулида 100 тагача резавор мева етилади. Меваси 2-4 уруғли.

Биологияси. Эпифит, лиана, ўтсимон ва яримэпифит ҳаётий шаклида ўсади. Қисқарган поя ҳосил қилиб ўсади. Ҳаво илдизлари ҳосил қилади. Гуллари икки жинсли. Четдан чангланишга мослашган, уруғчиси чангчиларидан аввалроқ етилади (протоген гуллар). Тўпгулидаги гуллар 3 ой мобайнида очилади. 1 г да 400-450 та уруғ бўлади.

Парваришлари. Кўп микдордаги таркок куёш нурини талаб қилади. Тик куёш нурига бардошсиз. Баҳор ва ёзда ҳарорат 22-28°C, қишда 16°C бўлишини талаб этади. Намсевар, аммо гуллаб бўлгандан сўнг меъёрида суғориш керак бўлади. Антуриум ўсаётган хона ҳавосининг нисбий намлиги 90% бўлиши талаб этилади. Барглари тез-тез артиб туриш ва сув пуркаш керак. Баҳор ва ёз ойларида 15-20 кунда бир марта озиклантирилади.

Кўпайтириш. Уруғлари, қаламчалари ва тупини бўлиш ёрдамида кўпайтирилади. Баҳорда апикаль қисмидан қаламчалар тайёрланади. Эски новдаларидаги ҳаво илдизли бўғимларни куртаклари билан бирга кесиб олиб ҳам илдиз олдириш мумкин.

Қўлланилиши. Хона ҳавосининг намлигини оширади. Ҳаводаги токсик моддаларни ўзига сингдиради ва уларни инсон учун зарарсиз бирикмаларга айлантиради.

Шерцер антуриуми:
умумий кўриниши, уруғларидан чиққан майсалар,
тупини бўлиш орқали тайёрланган экиш материали

Узамбар бинафшаси, сенполия фиалкоцветковая (*Saintpaulia ionantha* H.Wendl.) – геснериядошлар оиласига мансуб.

Тарқалиши. Ватани шарқий Африка. Танзания ва Узамбардаги тоғли худудларда ёввойи ҳолда тарқалган.

Ботаник тавсифи. Тупи ихчам бўлиб, диаметри 35-40 см ни, бўйи эса 20 см ни ташкил қилади. Барглари серэт, туклар билан қопланган, бахмалсимон. Баргларининг банди узун, япроғи думалок ёки овал, барг асоси эса юраксимон. Барг япроқларининг чети тишсиз, тўлқинсимон. Гуллари бешта тожибаргли, дурагай навларда эса қават-қават. Гуллари нав хусусиятларига кўра ок, сарик, пушти, бинафшаранг, кўк ва бошқа рангларда очилади.

Биологияси. Кўп йиллик доим яшил ўт ўсимлик. Пояси қисқарган, тўпбарг ҳосил қилади. Тез ўсадиган ўсимлик. Барглари юқори регенерацияланиш хусусиятига эга. Мўл ва давомли гуллайди. Дурагай навларининг барглари ва гуллари йирик бўлади. Бошқа хона гулларига нисбатан жуда кўп кислород ажратади.

Парваришлаш. Ёруғсевар, аммо тик куёш нурида барглари тезда "куйиб" оқиш-сарғиш тусга киради. Бир суткада 12-14 соат ёруғлик талаб қилади. Меъёрида суғориш керак. Тупроғи нам бўлганда суғорилмайди. Илик сувни тувак остидаги тарелкага ёки тувакнинг четига жойланган найчага қуйилади: барглари ва поясига сув тегмаслиги керак (сув пурқаш мумкин эмас). Баҳорда ва ёзда ҳар уч ҳафтада бир марта озиклантирилади. Битта тувакда тахминан 3 ёки 4 йил ўсади. Шундан сўнг унинг манзаралилиги сезиларди даражада пасаяди, гуллари ва барглари майдалашиб кетади. Бундай ҳолларда тупини бўлиб ёшартирилади.

Кўпайтириш. Бандли барги ёки тупини бўлиш орқали кўпайтирилади. Тупини бўлиш вақтида хона ҳарорати 18-25°C бўлиши керак. Агар хонанинг ҳарорати бундан ошиб кетса, ҳаво нисбий намлигини ошириш керак бўлади.

Қўлланилиши. Хонанинг шимоли-шарқий томонга қараган дераза токчаларини безашда қўлланилади.

Узамбар бинафшаси:
умумий кўриниши, баргларида ва
тупини бўлиб кўпайтириш

Дурагай ёронгул, пеларгония садовая (*Pelargonium* × *hortorum* Tratt.) – ёронгулдошлар оиласига мансуб *P. zonale* ва *P. inquinans* ни чатиштириб олинган дурагайлар гурухи.

Тарқалиши. Жанубий Африканинг Кап флористик областига кирувчи жануби-шарқий ва жанубий ҳудудларида ўсади.

Ботаник тавсифи. Пояси тик, шохланган. Барглари оддий, думалоқ шаклда, диаметри 7 см гача. Гуллари ок, пушти, кизил рангларда, бешта тожбаргли, соябон тўпгулга йиғилган. Гулбанди узун ва бақувват. Бир қаватли ва қават-қават гуллайдиган навлари мавжуд. Меваси қўсакча бўлиб, пастдан юқорига қараб очилади.

Биологияси. Табиий ҳолда кўп йиллик ўт ёки бутача шаклида ўсади. Мўл ва давомли гуллайди. Ўзига хос хидли. Гуллаб бўлган новдалари қариб қолади ва манзарасини йўкотади. Сарик ва зарғалдок рангда гуллайдиган навлари ҳам яратилган.

Парваришlash. Ёруғсевар. Елвизакка, ҳаво нисбий намлигининг пасайишига ва ҳароратни ўзгаришига бардошли. Хона ҳарорати +18-22°C бўлишини ва меъёрида суғоришни талаб этади, ортиқча намликда илдизи чирийди. Сув пурқаб суғорилмайди. Бир ойда икки марта озиклантирилади, икки йилда бир марта кўчириб ўтказилади. Ўсимликка чиройли шакл бериш ва уни яхши гуллашини таъминлаш учун эски новдаларни 2-5 тача куртакларини қолдириб кесиш керак. Ҳавонинг қуриб кетишига ўта сезгир.

Кўпайтириш. Вегетатив усулда қаламчаларидан, алоҳида баргларидан кўпайтирилади. Ўсимликнинг гуллаши тугагандан сўнг, новдаларининг апикал қисмидан қаламчалар кесиб олинади ва илдиз олдирилади. Илдиз олган қаламчалардаги куртаклар ўса бошлаши билан эски барглари олиб ташланади. Барглари орқали кўпайтиришда экиш материални эҳтиёткорлик билан танлагандагина, натижа беради. Баргни ўткир бурчак остида поянинг бир қисми билан бирга кесиб олинади ва сувда илдиз олдирилади. Ҳафтада бир марта сув янгиланади.

Қўлланилиши. Жануби-ғарбий томонга қараган деразаларни безашда қўлланилади.

Дурагай ёронгул:
умумий кўриниши, қаламчани тайёрланиши
ва илдиз олган барг

Дурагай ёронгул, пеларгония садовая (*Pelargonium* × *hortorum* Tratt.) – ёронгулдошлар оиласига мансуб *P. zonale* ва *P. inquinans* ни чатиштириб олинган дурагайлар гурухи.

Тарқалиши. Жанубий Африканинг Кап флористик областига кирувчи жануби-шарқий ва жанубий ҳудудларида ўсади.

Ботаник тавсифи. Пояси тик, шохланган. Барглари оддий, думалок шаклда, диаметри 7 см гача. Гуллари ок, пушти, кизил рангларда, бешта тожбаргли, соябон тўпгулга йиғилган. Гулбанди узун ва бакувват. Бир қаватли ва қават-қават гуллайдиган навлари мавжуд. Меваси қўсакча бўлиб, пастдан юкорига қараб очилади.

Биологияси. Табиий ҳолда кўп йиллик ўт ёки бутача шаклида ўсади. Мўл ва давомли гуллайди. Ўзига хос ҳидли. Гуллаб бўлган новдалари қариб қолади ва манзарасини йўқотади. Сарик ва зарғалдоқ рангда гуллайдиган навлари ҳам яратилган.

Парваришlash. Ёруғсевар. Елвизакка, ҳаво нисбий намлигининг пасайишига ва ҳароратни ўзгаришига бардошли. Хона ҳарорати +18-22°C бўлишини ва меъёрида суғоришни талаб этади, ортиқча намликда илдизи чирийди. Сув пурқаб суғорилмайди. Бир ойда икки марта озиклантирилади, икки йилда бир марта кўчириб ўтказилади. Ўсимликка чиройли шакл бериш ва уни яхши гуллашини таъминлаш учун эски новдаларни 2-5 тача куртакларини қолдириб кесиш керак. Ҳавонинг қуриб кетишига ўта сезгир.

Кўпайтириш. Вегетатив усулда қаламчаларидан, алоҳида баргларидан кўпайтирилади. Ўсимликнинг гуллаши тугагандан сўнг, новдаларининг апикал қисмидан қаламчалар кесиб олинади ва илдиз олдирилади. Илдиз олган қаламчалардаги куртаклар ўса бошлаши билан эски барглари олиб ташланади. Барглари орқали кўпайтиришда экиш материални эҳтиёткорлик билан танлагандагина, натижа беради. Баргни ўткир бурчак остида поянинг бир қисми билан бирга кесиб олинади ва сувда илдиз олдирилади. Ҳафтада бир марта сув янгиланади.

Қўлланилиши. Жануби-ғарбий томонга қараган деразаларни безашда қўлланилади.

Дурагай ёронгул:
умумий кўриниши, қаламчани тайёрланиши
ва илдиз олган барг

Дурагай фаленопсис, орхидея, фаленопсис гибридный (*Phalaenopsis hybridum hort.*) – орхиддошлар оиласига мансуб.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Малайя архипелаги, Жануби-шарқий Индонезия ва Австралия, Филиппиннинг тропик ҳудудларида ўсади. 5000 га яқин нави яратилган.

Ботаник тавсифи. Бўйи 50-80 см гача. Барглари оддий, серэт, ялтирок, яшил, 5-30 см узунликда бўлиб, икки қатор бўлиб жойлашган. Вояга етган ўсимликда 4-6 та барг бўлади. Бир йилда 2 донга барг шаклланади. Гуллари турли рангларда, йирик, зигоморф, олти қисмли, бошқосимон шингилда жойлашган. Гулпояси 50-60 см узунликда. Меваси бир уяли кўп уруғли кўсакча.

Биологияси. Кўп йиллик эпифит ўсимлик. Пояси моноподиал, 50 см гача ўсиб учки қисмида янги тўпбарг ҳосил қилади. Барг қўлтиғида гулкуртаклар ёки ҳаво илдизлари ҳосил бўлади. Ҳаво илдизлари веламен билан қопланган, сув тўплаш вазифасини бажаради. Бир йилда 2-3 марта гуллайди. Битта гулпояда 14 тагача тўпгул, 100 тагача гул ҳосил қилади. Гуллаши 2 ойдан 6 ойгача давом этади. Ҳашаротлар ёрдамида чангланишга мослашган. Меваси 2 йилда етилади. Уруғлари *Rhizoctonia* замбуруғи билан зарарланмагунига қадар униб чиқмайди.

Парваришлаш. Қишда ёруғлик билан меъёрида таъминлаш, йил мобайнида меъёрида суғориб, ёз ойларида сув пурқаб туриш керак. Хона ҳарорати +22-25°C бўлиши мақсадга мувофиқ. Кечаси хона ҳароратининг тушиб кетиши гул куртаклар шаклланишига салбий таъсир кўрсатади. Ёзда ойига 2-3 марта, кузда ва қишда 1-2 марта озиклантирилади.

Кўпайтириш. Уруғлари ёрдамида ва вегетатив усулда кўпайтирилади. 2-3 бўғимли қаламчаларни нам субстратда илдиз олдириб ёки гуллаб бўлган гулпояси ва ён новдаларидаги тўпбарглари бир-иккита илдизча чиқарганидан кейин она тупдан ажратиб олиб экиш мумкин.

Қўлланилиши. Хоналар ва интерьерларнинг ёруғлик яхши тушадиган, аммо тик қуёш нури тушмайдиган жойларни безашда қўлланилади.

Дурагай фаленопсис, орхидея:
умумий кўриниши, экиш материални тупдан
ажратиб олиш, қаламчаларни илдиз олдириш

6.3. СУККУЛЕНТ ХОНА ГУЛЛАРИ

Бакли шлюмбергери, зигокактус, шлюмбергера Бакли (*Schlumbergera × buckleyi* Lem.) – кактусдошлар оиласига мансуб *S. truncata* ва *S. russelliana* турларини чатиштириш оркали олинган дурагай.

Тарқалиши. Табиий ҳолда Бразилия ўрмонларида дарахтлар танасида эпифит ҳолда ўсадиган кўп йиллик суккулент ўсимлик.

Ботаник тавсифи. Бўйи 50-100 см гача. Новдалари оч яшил рангли, 30 см гача, четлари тишли ясси баргсимон қисмлардан иборат. Ҳар битта қисмнинг эни 2,5, узунлиги 5 см ни ташкил қилади. Гуллари зигоморф, ок, пушти, кизил, оч бинафша рангларда. Меваси резавор, катталиги 1 см.

Биологияси. Йиғлоқи шаклдаги новдалар ҳосил қилади. Эпифит ҳаётий шаклида ўсади. Илдизлари яхши ривожланмайди. Шу сабабли кичикроқ тувакларда ўстирилади. Гуллари новдалар учида шаклланади. Сентябрьдан январгача гуллайди. Меваси ярим йилда етилади.

Парваришlash. Тик куёш нурини ёқтирмайди, аммо ёруғлик етишмаганда гулламайди. Иссиқсевар. Кислотали ёки паст кислотали ($pH=5,0-6,0$) тупроқни талаб қилади. Ёзнинг иссиқ кунларида кунига икки марта сув пуркалади. Новдалар ўсишдан тўхтаган январь-февраль ойларида кам суғорилади, аммо тупроқни қуриб қолишига йўл қўйилмайди. Яхши гуллаши учун хонанинг ҳарорати $+12^{\circ}\text{C}$ дан $+25^{\circ}\text{C}$ гача бўлиши керак. Ғунчалаш даврида ўсимликни ўрнидан силжитмаслик керак. Ойига 2 март паст концентрацияли минерал озикалар комплекси билан озиклантирилади.

Кўпайтириш. Қиш охирида ўсимлик гуллаб бўлгандан кейин қаламчалари ёрдамида кўпайтирилади. Бунинг учун 1 та ёки 3 та баргсимон сегментли қаламча кесилиб, сояда 2-3 кун қуритилади ва нам субстратда илдиз олдирилади.

Қўлланилиши. Хонанинг ёруғ жойларини безашда қўлланилади. Янги йил арафасида қийғос гуллаб туради.

Бакли шлюмбергери (зигокактус):
умумий кўриниши, мевалари, қаламчалари

Миля сутламаси, ялтироқ сутлама, **молочай Миля** (*Euphorbia Milii* var. *splendens*) – сутламадошлар оиласига мансуб кўп йиллик бутасимон ўсимлик.

Тарқалиши. Ватани Мадагаскарнинг курук даштлари. Субтропик ва ўрта иқлимли минтақаларда хона ўсимлиги сифатида фойдаланилади.

Ботаник тавсифи. Бўйи 1,5 м гача ўсади. Пояси кулранг тусда, тиканли, қовурғали. Барглари овал шаклда бўлиб, асоси торайган, узунлиги 6-7, эни 2 см бўлади. Ҳар бир барг иккитадан тиканга айланган ёнбаргчага эга. Тиканлари 0,5 дан 5 см гача бўлиши мумкин. Гуллари узун гулбанди билан барг қўлтиғида жойлашган. Ўрамабарглари ўта ёрқин рангларда: қирмизи, зарғалдоқ ёки сарик бўлади.

Биологияси. Бир йилда тиканли пояси атиги бир неча сантиметрга узаяди. Поясининг учки қисмида нозик яшил барглар ҳосил бўлади. Новдаси ўсгани сари барглари вақти-вақти билан тўкилиб кетади, аммо тиканлари умр бўйи туради. Шу сабабли барглар фақатгина поянинг учки қисмида бўлади. Йил мобайнида гуллаб туради. Қишда гуллари камайиб, барглари ҳам тезроқ тўкилади.

Парваришlash. Ёруғсевар. Кактуссимонларга нисбатан намликни кўпроқ талаб қилади. Ёзда ўртача, қишда кам суғорилади. Қиш ойларида 12-15°C хароратда сақланади. Ёшлигида ҳар йили, кейинчалик 2-3 йилда бир марта тупроғи алмаштирилади. Тупроқ аралашмасини 3 хисса чим тупроқ, 2 хисса боғтупроқ, 1 хисса чиринди, 2 хисса майда ювилган тош ёки керамзит (буни тувакнинг остига солинади) ва 2 хисса йирик қумдан тайёрланади. Қишда баргларининг сарғайиши ва тўкилиши унга ёруғлик етмаётганлигидан далолат беради.

Кўпайтириш. Май ойида она ўсимликдан ажратиб олинган қаламчалар илик сувга солиб қўйилади. Шунда қаламча тана-сидаги сутсимон шира оқиб кетади. Қаламча 2-3 кун мобайнида ёпик жойда қуритилади ва 20°C дан ошмаган хароратда илдиз олдирилади.

Қўлланилиши. Хоналарнинг ёруғлик яхши тушадиган деразаси ёки бурчакларига жойлаштирилади.

Миля сутламаси:
умумий кўриниши, қаламчаси, турли навлари

Тухумсимон крассула, толстянка яйцевидная (*Crassula ovata* (Mill.) Druce) – семизакдошлар оиласига мансуб.

Тарқалиши. Ватани Жанубий Африка.

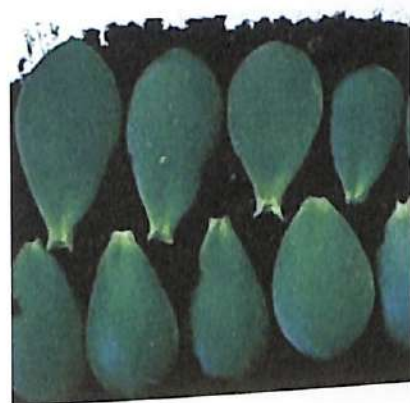
Ботаник тавсифи. Танасининг йўғонлиги 20 см гача боради. Катта ёшли ўсимликнинг бўйи 1-1,5 м гача ўсади. Барглари калин, тухумсимон шаклда, серэт, кумушранг-яшил, мовий рангдаги мумсимон қават билан қопланган. Гуллари майда, кўримсиз, беш аъзоли, оқ, оқимтир, сарғимтир, кам ҳолларда қизғиш, жуда кам ҳолларда мовийранг бўлиб, учки ёки ён шохларда жойлашган шингил-соябонсимон тўпгулда йиғилган.

Биологияси. Табиатда йирик бута, айрим ҳолларда дарахтсимон ҳаётий шаклдаги суккулент ўсимлик. Танаси пастки қисмидан ёғочлана бошлайди. Бу ўсимлик асосан қишда гуллайди. Ўсимликнинг барглари таркибида мишъяк борлиги сабабли заҳарли ҳисобланади.

Парваришлаш. Ўсимлик учун мўлжалланган тупроқ аралашмаси енгил, қумок, яхши аэрацияланадиган ва дренажланган бўлиши керак. Органик ўғитлар, айниқса, азотли озук билан озиклантириш мумкин эмас. Акс ҳолда ўсимликнинг қопловчи тўқимасида ёриқлар пайдо бўлади. Тупроқнинг қумоклиги ва яхши аэрацияланиши учун унга сопол ёки пишган ғишт бўлакчакарини қўшиш мумкин. Намликка талаби кам. Шунинг учун тупроқ тўлик қуригандан кейин суғориш керак. Қишда 7-10 кунда бир марта суғорилади. Баҳорда қариган новдаларини қирқиш тавсия этилади.

Кўпайтириш. Барглари ва қаламчалари ёрдамида баҳор ва ёзда кўпайтирилади. Ёкиш материали 1-2 кун қуритилиб, тарқоқ қуёш нури остида 23-25 °С ҳароратда илдиз олдирилади.

Қўлланилиши. Африкалик аҳоли илдизини истеъмол қилиш, баргларида эса доривор ўсимлик сифатида фойдаланиш мақсадида етиштиришади. Ёруғлик яхши тушадиган хоналарни безашда қўлланилади. Шимоли-шарқий томонга қараган дераза тоқчаларига қўйилмайди.

Тухумсимон крассула:
умумий кўриниши, баргларида кўпайтириш,
илдиз олиб ўсган барглари

Блоссфельд каланхоэси, каланхое Блоссфельда (*Kalanchoe blossfeldiana* Poelln.) – семизакдошлар оиласига мансуб.

Тарқалиши. Ватани Мадагаскар ороли. Сарантанан тоғларидан ёввойи ҳолда топилган.

Ботаник тавсифи. Пояси кам шохланган, бўйи 30 см гача. Барглари думалок, тухумсимон, тўқ яшил, баъзан четлари кизаради. Гулларининг диаметри 1 см гача, новдалар учидаги шингил тўпгулда жойлашган. Тўқ қизил, пушти, сарик ёки зарғалдок рангларда.

Биологияси. Мўл ва давомли гуллайдиган хона ўсимлиги сифатида кенг тарқалган. Яшил баргларининг четлари қизғиш рангга кирган бўлса, ёруғликнинг етарли эканлигини билдиради. Қишнинг охириги ҳафталаридан гуллай бошлайди ва гуллаш июнгача давом этади. Гуллаши олдидан икки ҳафта мобайнида $+16^{\circ}\text{C}$ да сақлаш мўл ва давомли гуллашига сабаб бўлади.

Парваришлаш. Ёруғсевар, аммо тик куёш нуридан зарарланади. Суткасига 10 соат ёруғда туриши керак. Аммо кундузи бундан ортиқ вақт ёруғда туриши гулламаслигига ҳам сабаб бўлиши мумкин. Бундай ҳолда, ўсимликни қоронғи жойга қўйиш ёки устини қоғоз қопқоқ билан ёпиш орқали сунъий равишда кундузги ёруғлик соатини қисқартириш мумкин. Қишда $14-18^{\circ}\text{C}$, ёзда $18-28^{\circ}\text{C}$ ҳароратни талаб қилади. 10°C дан паст ҳароратда ўсишдан тўхтайтиди. Қурғокчиликка бардошли тур бўлганлиги сабабли кам суғорилади. Тувак остидан суғоришни талаб қилади. Тупроқнинг устки қатлами қуригандан сўнг суғориш керак. Иссиқ кунларда барглари сув пуркалади. Гуллаб бўлгандан сўнг тўпгулини кесиб ташлаш керак.

Кўпайтириш. Қаламчалари ёрдамида кўпайтирилади. Гуллаш натижасида чўзилиб кетган новдаларидаги барглари тушиб кетади. Айнан шу яланғоч новдаларидан қаламчалар тайёрланади ва уларни стакандаги сувда илдиз олдириб алоҳида тупроққа экилади.

Қўлланилиши. Ёруғлик яхши тушадиган ва қисман ёруғ жойларни безашда фойдаланилади.

Блоссфельд каланхоэси:
умумий кўриниши, барглари ёрдамида кўпайтириш

6.4. ЁПИҚ ЖОЙДА ГУЛ ЎСТИРИШ

Ёпиқ жойда ўстириладиган гулларни ёппасига кўпайтириш учун оранжерея ва иссиқхоналар зарур. Оранжереяда очик ерда ўстириладиган ўсимликлар учун зарур бўлган барча шароитни яратиш талаб этилади. Оранжереялар шиша ёки пластмассадан қурилади. Қуёшдан келадиган инфрақизил нурлар оранжерея ичидаги ўсимликлар ва тупроқни иситади. Ичкаридаги иситилган ҳаво том ва деворлар томонидан ушлаб қолинади ва ҳавони иситади. Унинг деворларини ташкил этувчи шиша турли хил спектрал частоталар учун танлаб ўтказувчи восита ролини ўйнайди, спектрал частоталарнинг ҳаракати иссиқхона ичидаги энергияни олишга хизмат қилиб, унинг ёрдамида ўсимликлар ҳам, тупроқ ҳам иситилади. Аниқроқ айтганда, у тупроқ яқинидаги ҳавони иситади, у кўтарилмайди ва ташқарига оқиб чиқмайди.

Оранжерея ҳароратини тартибга солишда ташқи ҳаво ҳарорати, шамол кучи, ёритилиши, шунингдек, ўсимликларнинг ўсиш ва ривожланиш босқичлари ва такрорий экиш вақтлари ҳисобга олинади. Қишда тропик ўсимликлар ўстириладиган оранжерея ҳарорати 18-22°C, ёзда 25-30°C бўлиши керак. Субтропик ўсимликлар ўстириладиган оранжереяларда эса қишда ҳарорат 12-15°C бўлиши керак.

Ўзбекистон шароитида ёз ойларида иссиқхона ва оранжереяларнинг ойнаванд ёки полиэтилен шифти оҳак, бўр ёки лой воситасида соялатилади. Баҳор, ёз ва куз ойларида суғориш ишлари асосан сув пуркагичлар ёрдамида амалга оширилади.

Хонадонларда гул парвариш қилмоқчи бўлган киши гулларнинг қандай шароитда ўсганидан хабардор бўлиши учун ҳам унинг қаердан келтирилганини – ватанини билиши лозим. Ўсимлик ҳақидаги маълумотлар, билимлар асосида уларнинг умумий парвариши тўғри йўлга қўйилади, керак вақтда керакли микдорда суғорилади, иссиқ-совуққа, чидамли-чидамсиз эканига қараб хоналарга жойлаштирилади, гулнинг табиатиға мувофиқ келадиган тупроқли аралашмалар тайёрланади.

Тўғри танлов ва парвариш ҳисобига хона ўсимликлари интерьер ва хоналарга нафислик ва ўзига хослик бағишлайди. Бу ўсимликлар хоналар микроклимини юмшатади, қулайлик яратади ва инсон руҳиятига фойдали таъсир кўрсатади. Айрим хона гуллари хона шароитида тез кўпаядиган зарарли микроорганизмларни ўлдирувчи учадиган фитонцидлар ажратади. Ҳатто шундай ўсимликлар ҳам борки, улар компьютерда ишловчи, уй-рўзғорда қўлланадиган электр асбобларни кўп ишлатадиган кишиларни электромагнит майдони таъсиридан сақлайди (масалан, кактус, семизўт, каланхоэ ва бошқалар).

Хона шароитида ўстириб парвариш қилинадиган гуллар ўз хусусиятидан келиб чиқиб ёруғликни севувчи, сояга чидамли ва соясевар турларга бўлинади:

- ёруғликни севувчи ўсимликлар ёруғлик кўп тушадиган жойда яхши ўсади (масалан, герань, кактус, афеландра ва ҳ.к.);

- сояга чидамли, мослашувчан хона ўсимликлари ёруғликда ҳам, сояда ҳам бирдек ўсаверади (масалан, алоэ, плюш, аспарагус ва бошқалар);

- соясевар ўсимликлар ёруғлик тик тушмайдиган, ҳатто етарли бўлмаган соя жойда жуда яхши ўсади (папоротник, традесканция, аспидистра, кливия ва бошқ.).

Ўсимликларга ойна орқали тушадиган ёруғлик табиатдаги каби юқоридан тик эмас, ён томондан тушиши керак. Дераза ойнаси ёруғликнинг деярли ярмини ютиб, ярмини ўтказади. Агар тувакдаги гул дераза ойнасидан 1 метрга узоқлаштирилса, ёруғлик нури камайиб, у 7,6 фоизга тушиб қолади. Шунга кўра, ёруғлик бир дераза ойнасидан хонадаги ўсимликларга бир хил тушади деб бўлмайди.

Хонага ёруғлик тушиши куннинг узун-қисқалигига ҳам боғлиқ. Шунинг учун кузги мавсумда тахминан 23 сентябрдан сўнг хона гулларини қўзгатмасдан, қўшимча ёруғлик бериш мумкин бўлган жойга кўчириш керак. Бунда 20-40 Вт бўлган лампалар ёкилиб, қўшимча ёруғлик берилади. Лампалар ўсимлик ва гулларга 10-40 см гача узоқликда туриши лозим. Лампалар коронги туша бошлаганида ёкилади ва тахминан, 10-12 соатга ёкиб қўйилади. Шу тарика баҳор мавсумигача

чиноқ ёкиш соати секин-аста камайтириб борилади ва март ойларида тўхтатилади.

Гулларни экиш, кўчириб ўтказиш учун гултувак танлаш вақтида ўсимликнинг хусусиятларини инобатга олиш керак. Агар гул чирмашиб ўсадиган бўлса-ю, у ўтказилган тувак кичкина бўлса, ундаги тупроқ гул учун етарли озук бўлмайди. Қолаверса, тувакни нотўғри танланиши оқибатида тупроқ бижиб кетиши ва ўсимликка зарар етказиши мумкин. Баҳорда, ўсимликларнинг айнаи ўсиш, илдиз чиқариш вақтида, улар кучли озук талаб қилади, илдизи эса кенг жойда ўсади. Шунинг учун гул ва ўсимликларни март-апрель ойларида кўчириб ўтказиш керак. Ўсимлик илдизлари кўпайиб тувак деворига тегиб қолганда ёки тувак тагидаги тешикдан чиқиб кетганда, уларни кўчириб ўтказиш керак бўлади. Тувакларнинг тубида сув оқиб чиқиб кетиши учун тешиклари бўлиши шарт. Янги сопол туваклар намликни яхши саклаши учун, улар 1 соатга сувга солиб қўйилади. Агар тувак олдин ишлатилган бўлса, уни иссиқ сувда совунлаб ювиш, сўнг содали сувда кайнатиб, чайиш талаб этилади.

Хона гулларини экиш учун махсус аралашмали тупроқдан фойдаланилади. Экиш, кўчириб ўтказишга қулай вақт бу баҳор мавсумидир. Баҳорда экилган гуллар илдизи тезда ўзини тиклаб олади. Кўчириб ўтказилаётган гул учун аввалгисидан кенгроқ тувак танланади. Тувакнинг ҳаддан ташқари каттасини ишлатиш ҳам яхши эмас, бунда гул ўсишдан орқада қолади.

Ўсимликни экиш қондаси қуйидагича: тувак тубидаги тешикка қиррали томони юқорига қаратилиб бир парча сопол синиғи солинади, устидан йирик кум ташланади. Унинг устидан озук захираси сифатида қуруқ ўғит сепилади. Сўнг тупроқ аралашмаси билан тувак тўлдирилади. Тувакни тупроқ билан зич қилиб тўлдирилмайди. Экиш ишларидан сўнг ўсимлик барглариға сув пуркалади.

Оддий ер тупроғи тувакни тўлдириш учун ярамайди. У касаллик чақирувчи микроорганизмлар билан зарарланган

бўлиши мумкин. Қолаверса, бундай тупроқ хона шароитида бошқа тувакдаги гулларға ҳам касаллик тарқатади.

Хона гулларини экишда асосан 3 хил – енгил, ўртача, оғир тупроқ-аралашма ишлатилади. Учала хил тупроқ таркибида ҳам турлича миқдорда қипикли тупроқ, кул, чиринди, торф бўлади. Баргхазонли тупроқ олиш учун дарахт тагидаги барглар бир четга сурилади ва 3-5 см қалинликдаги қатламдан енгил қора тупроқ олинади. Чим (ажриқли) тупроқни яйлов, ўтлоқлардан олиш мумкин. Бунинг учун чимнинг қалин қатлами олиниб, ости қазилади ва шу тупроқ илдиз қолдиклари билан бирга олинади.

Чириган тупроқ – ўғит ва ҳар хил чиқиндиларнинг чиршидан ҳосил бўлади. Бу тупроқни боғбонлардан олиш мумкин. Тим қора, торфли тупроқларни гул дўконларидан (Россияда ўрмонидан) топса бўлади. Торфли тупроқ билан торфофекалий лойини адаштириш керак эмас (торфли тупроқ уқаланувчан ва юмшоқ бўлади). Қўл кумини танлаганда унинг очик рангдагисини олиш ва чангдан холи бўлиши учун ювиш тавсия қилинади. Бунинг учун йиғилган тупроқлар эланиб, тозаланади. Тупроққа озгина кул қўшиб юбориш фойдадан холи бўлмайди.

Гул яхши ўсиши учун тувакдаги тупроққа минерал эритмаларини, ўғит шарбатларини қуйиб туриш керак. Хона гулларини озиклантириш учун 4 литр сувға 0,5 грамм калий хлорид тузи, 4 грамм азотли кальций тузи, 1 грамм калий фосфор тузи қўшилади. Аралашма тайёр бўлгач, унга яна 2 томчидан 8 томчигача темир хлориди қўшилади. Ўғитли шарбат тайёрлаш учун 4-5 қисм сувға 1 қисм гўнг солиб аралаштирилади. Хона ўсимликлари февралдан сентябрь ойигача ҳар ўн кунда озиклантирилиб турилади. Минерал ўғит ёки ўғитли шарбат тувак тўлгунча солинади.

Ҳар бир гулнинг ўзига хос хусусиятидан, ўсиш шароитидан келиб чиққан ҳолда суғорилади. Масалан, йирик баргли, намликни тез буғлантирадиган ўсимликларға нисбатан суккулент (алоэ, агава, кактус) ўсимликлар кам суғорилади. Циперус сингари ўсимликлар тагига кўп сув қуйилган тақдирда ҳам

яхши ўсаверади. Цикламен тугунаклари (пиёзчаси) эса умуман сувни ёқтирмайди. Цикламен туваги таглигига (ликопчасига) сув қуйилади ёки суғоришдан олдин тугунаги атрофига тупрок уйиб солинади. Кичкина тувакдаги гулларга тез-тез сув қуйиб турилади. Катта тувакдаги ўсимликлар эса камрок суғорилади.

Хона гулларини баҳор ва ёзда кечкурун, куз ва киш ойларида эрталаб суғориш талаб этилади. Ҳаво ҳарорати баланд бўлган кунларда гулларни кунига икки марта суғориш керак. Тропик ўсимликларга илик сув ($20-25^{\circ}\text{C}$) қуйилади. Бу ўсимликлар баргига ҳар куни сув пуркаб туриш керак. Барглари тукли бўлган хона гулларига эса сув пуркаш ярамайди. Тувакдаги тупрок қанча кўп юмшатиб турилса, у ўзида намликни шунча кўп ушлаб қолади. Шунинг учун ҳам тупрокни юмшатиш ишлари **қуруқ суғориш** деб аталади.

Хона ўсимликларини суғориш учун юмшоқ сув, яъни ёмғир, кўл, кўлмак сувларидан фойдаланган яхши. Сув ҳарорати хона ҳарорати билан тенг бўлиши керак. Гулларга муздек, совуқ сув қуйилса, ўсимлик илдизи касалланади, барглари, гул ва ғунчалари тўкилиб кетади.

Суккулентларни парваришда уларнинг табиий ареалидаги шароитга кўра қуйидагилар талаб этилади:

- Жанубий Америкадан келиб чиққан суккулентлар учун киш ойларида хона ҳавоси қуруқроқ бўлиши керак;

- Мексика ва Марказий Америкадан келиб чиққан агава ва пахифитум сингари суккулентлар учун кишда хона ҳарорати 12°C атрофида бўлиши, бу даврда суғоришни чеклаш мақсадга мувофиқ;

- оддий ўсимликлар орасида ўсувчи тропик суккулентлар учун кишда хона ҳавосининг нисбий намлиги юқори, ҳарорати эса 15°C дан баландроқ бўлгани маъқул;

- Африка ва Канар оролларида келиб чиққан сутлама, эониум каби суккулентлар учун ҳам кишда хона ҳарорати 15°C дан баландроқ бўлгани, шунингдек, ёзда уларни яхшироқ суғорилгани маъқул;

- Мадагаскардан келиб чиққан каланхоэ, бриофиллум, пахиподиум каби туркумларнинг суккулент турлари нисбатан

тез-тез озиклантириб туришни талаб этади. Шунингдек, киш ойларида уларни 15°C дан баланд ҳароратда сақлаш ва бир ойда икки марта суғориш тавсия этилади;

- танасининг ранги қизғиш, ёрқин бўлган ва эпидермис қавати қалин бўлган суккулентлар ёруғликни кўп миқдорда талаб қилади. Эпидермис қавати юқароқ, тўқ рангли суккулентларни аксинча тик қуёш нуридан сақлаш керак;

- ўта серёт поя ва баргларга эга суккулент турлар нисбатан кам сув талаб этади;

- тез ўсувчи суккулентларни тез-тез озиклантириш керак. Тез-тез озиклантириш секин ўсувчи суккулентлар учун хавфли ҳисобланади.

Ҳар битта гул табиати ва хусусиятидан келиб чиққан ҳолда махсус белгиланган жойларга жойлаштирилади. Улар хона бўйлаб шундай қўйилиши керакки, барча тувакдаги гуллар шакли, ранги, гулларининг туси, тувакларнинг катта-кичиклиги билан уйғун бўлиши керак. Шунингдек, ҳар бир тувакдаги гул ўзига керакли миқдорда ёруғлик ва иссиқлик олиши керак. Хона деразаси жанубга қараган бўлса тоқчага биринчи қаторга кактус, алоэ; иккинчи қаторга эса азалия, агава, жасмин, олеандр, камелия каби гуллар қўйилади. Абутилон, акация, агапантус, кринум, лимон каби ўсимликлар қуёш нурини севади, бу ўсимликлар қуёш нури яхши тушиб турадиган хоналарга жойлаштирилади. Хонанинг деразалари шимол томонга қараган бўлса, бу хона тоқчаларига аспарагус (спаржа), бегония, папоротник каби ўсимликлар қўйилади.

Айрим хона ўсимликлари (монстера, алоказия, диффенбахия, олеандр) таркибидаги моддалар заҳарланишни келтириб чиқариши мумкин. Бундай ўсимликларни болалар хонаси ва ётоқхоналарга қўйиш тавсия қилинмайди. Ётоқхонага, шунингдек, ўткир ҳидли ва кўп миқдорда фитонцид ажратадиган гуллар ҳам қўйилмайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Агафонов Н. В. Декоративное садоводство. Учебник для вузов по агроном. спец. – М. : Колос, 2003. –320 с.
2. Бурганская Т.М. Цветоводство. В 2 ч. Ч. 1. Общее цветоводство. – Минск: БГТУ, 2014. –121 с.
3. Бурганская Т. М. Цветоводство. В 2 ч. Ч. 2. Частное цветоводство открытого и защищенного грунта. – Минск: БГТУ, 2014. – 244 с.
4. Буриев К.Б. Библиография земледельческой культуры таджикского народа. Автореф. дисс... канд. истор. наук. –М., 2000. –24 с.
5. Булыгин Е.Н. Дендрология: Учебное пособие для вузов. – М.: Агропромиздат, 1985. –280 с.
6. Вильданова К. Д. Декоративные кустарники. –Ташкент: Шарк, 2006. –96 с.
7. Громадин А.В., Матюхин Д.Л. Дендрология. Учебник. – М.: «Академия», 2013. –368.
8. Ёзиев Л.Х. Опыт интродукции древесных растений в Южный Узбекистан. –Ташкент: Фан, 2001. –210 с.
9. Ёзиев Л.Х. Интродукция болотного кипариса и метасеквойи в Узбекистан. –Ташкент: “Фан”, 2002. –147 с.
10. Ёзиев Л.Х., Бойсунов Б.Х. Жанубий Ўзбекистонда Мелия дарахтини интродукция қилиш натижалари ва истикболлари. –Ташкент: “Фан”, 2009. –128 с.
11. Ёзиев Л.Х., Печеницын В. П., Тургунов М.Д. Қўкаламзорлаштириш. –Қарши: Фан ва таълим, 2021. –146 б.
12. Ёзиев Л.Х., Саматова Ш.А. Манзарали ўсимликлар. Ўқув қўлланма. –Қарши: “Фан ва таълим” нашриёти, 2022. – 200 б.
13. Ёзиев Л.Х., Рахимов А.Л. *Hibiscus syriacus* L. нинг Ўзбекистон шароитига интродукция қилиш натижалари ва истикболлари. – Қарши: “Фан ва таълим”, 2022, –160 б.
14. Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: “Юлдузча”, 1989. – 368 б.
15. Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 1-қисм. Тошкент: “Мехнат”, 1991. –324 б.
16. Интернет материаллари <https://www.google.com/search?q>
17. Киселев Г.Е. Цветоводство: Часть 2. –М.: Книга по требованию, 2014. –384 с.
18. Колесников И.А. Декоративная дендрология. –М.: Лесная промышленность, 1974. –704 с.
19. Кузьмичев И. Э., Печеницын В. П. Озеленение городов и сел Узбекистана. –Ташкент: Узбекистан, 1979. –182 с.
20. Молганова Н.А., Овеснов С.А. Декоративная дендрология. Учебное пособие. –Пермь: Изд-во Перм. нац. исслед. политехн. ун-та., 2021. –160 с.
21. Наралиева Н.М. Фарғона водийсида ёпик ерларда ўстириладиган тропик ва субтропик ўсимликлар. Биол. фан. номз. ... дисс. –Тошкент. 2004. –99 б.
22. Печеницын В. П., Азамов А. А. Штонда Н. И., Есипова Т. В. Культура озеленения. –Ташкент: Шарк, 2005. –64 с.
23. Печеницын В. П., Ёзиев Л.Х., Абдуназаров С.Х., Тургунов М.Д. Ўзбекистон шаҳарларини қўкаламзорлаштириш. –Тошкент: “Фан”. 2020, –160 (+64 расм) б.
24. Саматова Ш.А. Канны в условиях Каршинского оазиса. Қарши: “Насаф” нашриёти, 2014. –120 б.
25. Саматова Ш.А. Қўкаламзорлаштириш учун қўп йиллик манзарали гуллар. Қарши: “Насаф” нашриёти, 2014. –32 б.
26. Славкина Т.И. Голосеменные. Дендрология Узбекистана. Т.2. –Ташкент: Фан, 1968. –496 с.
27. Славкина Т.И., Подольская О.И. Декоративное садоводство. – Ташкент: Мехнат, 1986. –184 с.
28. Соколовская О.Б. Ландшафтная архитектура. Озеленение и благоустройство территорий индивидуальной застройки. –М.: Изд-во Лань, 2021. –328 с.
29. Темур тузуклари. –Тошкент: Ўзбекистон, 2011. –184 б.
30. Фозил Хирави. Иршод аз-зироат. Изд. перс. текста Наджмуддавлата Абдулғаффор. – Тегеран, 1323 г.х. (1905 г.).
31. Чухина О.В. Декоративное древоводство. Учебное пособие. –Вологда: Молочное, ВГМХА, 2016. –169 с.
32. Gayle Souter Brown. Landscape and Urban Design for Health and Well-Being. –London: Taylor & Francis Ltd. 2014. –340 p.

МУНДАРИЖА

Кириш	3	5.2. Совукқа бардошли бир йиллик гуллар	222
I боб. Манзарали ўсимликларнинг аҳамияти ва уларни иқлимлаштириш тарихи	5	5.3. Иссиксевар бир йиллик гуллар	234
1.1. Манзарали ўсимликларнинг санитар-гигиеник аҳамияти	5	5.4. Манзарали боғдорчиликда кенг қўлланиладиган кўп йиллик гуллар, уларни етиштириш ва парваришlash	260
1.2. Ўсимликлар интродукцияси ва манзарали боғдорчилик маданиятининг ривожланиш тарихи.....	9	5.5. Кўп йиллик гуллар	264
1.3. Амир Темур даврида боғ-парк санъати ва зироатчиликни ривожланиши	15	5.6. Пиёзбошли гуллар	282
II боб. Манзарали боғдорчиликда мезон ва талаблар .	23	VI боб Ёпиқ жойда ўстириладиган манзарали гуллар	288
2.1. Манзарали боғдорчиликнинг андозалари	23	6.1. Барг безакли хона гуллари	292
2.2. Манзарали боғдорчиликнинг композицияси ва таркибий қисмлари	24	6.2. Манзарали гуллайдиган хона ўсимликлари	306
2.3. Манзарали боғдорчилик худудларининг категориялари	31	6.3. Суккулент хона гуллари	316
2.4. Гулзорлар ва газонлар яратиш	37	6.4. Ёпиқ жойда гул ўстириш	324
III боб. Манзарали дарахт ва буталар ассортименти.....	42	Адабиётлар	330
3.1. Манзарали боғдорчиликда кенг қўлланиладиган нинабаргли дарахтлар	43		
3.2. Манзарали боғдорчиликда қўлланиладиган ноёб нинабаргли дарахтлар	64		
3.3. Манзарали боғдорчиликда кенг қўлланиладиган япрокли дарахтлар	88		
3.4. Манзарали боғдорчиликда қўлланиладиган ноёб япрокли дарахтлар	116		
3.5. Манзарали боғдорчиликда кенг қўлланиладиган буталар	142		
3.6. Манзарали боғдорчиликда қўлланиладиган ноёб буталар	174		
IV боб. Манзарали дарахтзорлар барпо этиш	206		
4.1. Манзарали дарахт ва буталарни кўпайтириш	206		
4.2. Манзарали дарахт ва буталарни экиш ва парваришlash	209		
V боб. Манзарали гуллар ассортименти	217		
5.1. Манзарали боғдорчиликда кенг қўлланиладиган бир йиллик гуллар, уларни етиштириш ва парваришlash	217		

Қайдлар учун

Қайдлар учун

ЛУТФУЛЛО ЁЗИЕВ
ШОҲИСТА САМАТОВА

МАНЗАРАЛИ ЎСИМЛИКЛАР

Муҳаррир: Сирожиддин Рауф
Мусахҳиҳ: Алимурод Тожиев
Техник муҳаррир: Ҳасан Исматуллаев
Саҳифаловчи: Акмал Фармонов

“TUBO NASHR” нашриёти.
100029, Тошкент шаҳри,
Юнусобод тумани 7 мавзеси, 7-уй
Тасдиқнома № 031371 (2022.01.07)
2024.25.01.да босишга рухсат этилди.
Бичими 60*84 1/16. “Times Nev Roman” гарнитураси.
Шартли босма табағи 19,4 Нашриёт ҳисоб табағи 20.8
Адади 1000 нусха.

ISBN 978-9910-9928-5-8

